

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**İBN RÜŞD'ÜN BİDÂYETÜ'L-MÜCTEHİD ADLI ESERİNİN
ORUÇ KİTABINDA YER ALAN HADİSLERİN MUHTELİFÜ'L-HADÎS
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Rıza ÖZTÜRK

OCAK - 2021

GÜMÜŞHANE

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**İBN RÜŞD'ÜN BİDÂYETÜ'L-MÜCTEHİD ADLI ESERİNİN
ORUÇ KİTABINDA YER ALAN HADİSLERİN MUHTELİFÜ'L-HADİS
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Rıza ÖZTÜRK

OCAK - 2021

GÜMÜŞHANE

GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ * SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

**İBN RÜŞD'ÜN BİDÂYETÜ'L-MÜCTEHİD ADLI ESERİNİN
ORUÇ KİTABINDA YER ALAN HADİSLERİN MUHTELİFÜ'L-HADİS
AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Ali Rıza ÖZTÜRK

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Ali KUZUDİŞLİ

OCAK - 2021

GÜMÜŞHANE

BİLDİRİM

Yüksek Lisans Tezi olarak hazırlamış olduğum “İbn Rüşd’ün Bidâyetü’l-Müctehid Adlı Eserinin Oruç Kitabında Yer Alan Hadislerin Muhtelifü’l-Hadîs Açısından Değerlendirilmesi” isimli bu çalışmanın, tamamen kendi çalışmam olduğunu, her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve alıntı yaptığım tüm çalışmaların kaynakçada yer aldığını taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde aşağıda belirttiğim koşullarda saklanmasına izin verdiğimi onaylarım.

Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

18/02/2021

.....

Ali Rıza Öztürk

ÖNSÖZ

Hadis alanıyla ilgili bir ilim dalı olan ‘Muhtelifü’l-hadîs’, birbirleriyle zıt anlamda rivayet edilen hadisleri inceleme konusu edinir. Bu alanda yapılan çalışmalar, rivayetlerin sıhhat yönünden incelenmesini, rivayetlerin bağlamını, varsa başka tarîkleri varsa onlarla birlikte düşünülmesini ve zıt anlamlı rivayetler arasında neshin gerçekleşip gerçekleşmediğini içerir.

Müteâriz hadislerin ‘Muhtelifü’l-hadîs’ kapsamında incelenmesi, hadislerin anlaşılması ve yorumlanması ile ilgili ehemmiyet arz etmektedir. İlk bakışta birbirlerinden çelişik bir durumu aktardığı düşünülen rivayetlerin arasında gözlenen bu problemin bir çözüme kavuşturulması gerekir. Bu noktada, Muhtelifü’l-hadîs alanının sunduğu imkânları kullanarak bir sonuca ulaşma, hadislerin günümüzde de nasıl anlaşılması gerektiği ile ilgili doğrudan ilişkilidir. İlaveten hadis ilimlerinin diğer yan branşlarından yararlanmak aynı derecede önem kazanmaktadır.

Bu nedenlerden dolayı, ilk dönemlerden itibaren söz konusu rivayetlerin nasıl anlaşılması gerektiği hususunda farklı çalışmalar, hem muhaddisler hem de fakihler tarafından yapılmıştır. Bu konuda, telîf anlamında ilk eser, İmâm Şafî’nin yazmış olduğu İhtilâfü’l-hadîs adlı eser olup; bu alanda günümüze kadar büyük bir külliyyat oluşmuştur. Bu birikimden istifade ederek, çalışmamda, Bidâyetü’l-müctehid adlı eserin ‘Oruç Kitabı’ özelinde bir saha çalışması yaparak; muteâriz hadislerin ortaya çıkışını, söyleniş amacını ve buna bağlı olarak rivayetlerin bağlamına inerek arka planını tespit etmeyi amaçladık. Neticede, birbirleriyle teâruz eden hadislerle ilgili ortaya çıkan bu anlam karışıklığının nedenleri üzerinde bir kanaate ulaşmaya çalıştık.

Tezimiz, giriş, iki bölüm ve sonuçtan oluşmaktadır. Giriş bölümünde, tezin konusunun ne olduğu, seçilme amacı, önemi, araştırma yöntemi ve bu konuda daha önce yapılmış çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Birinci bölümde, İbn Rüşd’ün hayatı, ilmi kişiliği, Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-müktesid adlı eseri, eserinde izlediği metod ve eserle ilgili yapılan çalışmalar hakkında genel bilgiler verilmiştir.

İkinci bölümde, Bidâyetü’l-müctehid’in oruç kitabında yer alan on yedi farklı mesele ile ilgili verilen muâriz hadisler hakkında İbn Rüşd’ün vermiş olduğu bilgiler ve bu rivayetlerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmeler aynı meselelerle ilgili bilgiler veren önemli bazı kaynaklarla karşılaştırılmıştır. Böylece bu tür hadislerle ilgili bir

kanaate ulaşılmaya çalışılmıştır. Tezimiz, İbn Rüşd'ün hadisleri değerlendirme metodu ile ilgili bilgi vermek suretiyle Bidâyetü'l-müctehid adlı eseri de bu yönüyle tanıtmış olacaktır.

Bu tez çalışmamızın her aşamasında, desteklerini esirgemeyen, başta çok değerli hocam Prof. Dr. Ali Kuzudişli'ye, bu çalışmamda bilgilerinden ve tecrübelerinden istifade ettiğim tüm hocalarıma ve eserlerinden istifade ettiğim müelliflere ve maddi manevi desteklerini hep yanımda hissettiğim aileme teşekkürü bir borç bilirim.

Gümüşhane - 2021

Ali Rıza ÖZTÜRK

ÖZET

ÖZTÜRK, Ali Rıza. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid Adlı Eserinin Oruç Kitabında Yer Alan Hadislerin Muhtelifü'l-hadîs Açısından Değerlendirilmesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020, (XV+123)

Bu çalışmada, İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid adlı eserinin oruç kitabında yer alan hadisler Muhtelifü'l-hadîs açısından inceleme konusu yapılmıştır. Bu çerçevede on yedi farklı mesele ele alınmıştır. İbn Rüşd'ün söz konusu meselelerle ilgili birbirine zıt manada getirmiş olduğu rivayetler ve bu rivayetlerle ilgili vermiş olduğu bilgiler değerlendirilmiştir. Rivayetler incelenirken, temel hadis kaynakları, hadis şerh eserleri ve müdellel (delillendirilmiş) fıkıh eserleri kaynak olarak kullanılmıştır.

Tez çalışmamızda nitel araştırma yöntemleri kullanılmış olup muhtelifü'l-hadîs kapsamına giren hadisler tespit edilmiştir. Sonrasında ilgili hadisler, dökümantasyon yöntemiyle kayıt altına alınmıştır. Elde edilen veriler analiz yöntemiyle incelenerek bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Bidâyetü'l-müctehid, İbn Rüşd, Muhtelifü'l-hadîs, Oruç, Teâruz

ABSTRACT

ÖZTÜRK, Ali Rıza. The Evaluation of Hadiths which are in the book of Fasting in the work Bidayatu'l-mujtahid by Ibn Rushd in terms of Muhtalifu'l-Hadis, Master Thesis, 2020, (XV+123)

In the work, the hadiths which are in the book of Fasting in the work Bidayatu'l-Mujtahid wa Nihayatu'l-Muqtasid by Ibn Rushd have been made subject of the examination in terms of Muhtalifu'l-hadis. On this subject seventeen different issues have been handled. The narrative about the issues made by Ibn Rushd and information related to the narrative were evaluated. While examining the narratives, basic hadith sources, hadith commentary works, proven works of fiqh were used as source.

In our thesis, qualitative research methods have been used. The hadiths in terms of Muhtalifu'l-hadis have been determined. Later on related hadiths have been recorded using documentation method. The data have been examined using analysis method and have been tried to reach the result.

Keywords: Hadith, Ibn Rushd, Bidayatu'l-mujtahid, Muhtalifu'l-hadis, Fasting, Opposition

İÇİNDEKİLER

DIŞ KAPAK

İÇ KAPAK

KABUL VE ONAY	III
BİLDİRİM	IV
ÖNSÖZ.....	V
ÖZET.....	VII
ABSTRACT	VIII
İÇİNDEKİLER	IX
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XV
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN RÜŞD HAKKINDA GENEL BİLGİ.....	V-XXVI
1.1. İbn Rüşd'ün Hayatı	5
1.2. İbn Rüşd'ün İlmi Kişiliği	8
1.3. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Ve Nihâyetü'l-Müktesid Adlı Eseri	10
1.4. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid Eserinde İzlediği Metod	12
1.5. Bidâyetü'l-Müctehid Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar.....	13
1.5.1. Bidâyetü'l-müctehid Üzerine Yapılan Tez Çalışmaları	14
1.5.2. Bidâyetü'l-müctehid Üzerine Yapılan Makale Çalışmaları	15
1.5.3. Bidâyetü'l-müctehid Üzerine Yapılan Arapça Eserler	15

1.6. Muhtelifü'l-hadîs Kavramı.....	21
1.6.1. Ana Hatlarıyla Muhtelifü'l-Hadîs Kavramı.....	22
1.6.2. Bir İlim Dalı Olarak Muhtelifü'l-hadîs.....	24
1.6.3. İbn Rüşd'ün Hadislerin Birbirleriyle Teâruz Eden Hadisleri Ele Alışı.....	25

İKİNCİ BÖLÜM

2. İBN RÜŞD'ÜN BİDÂYETÜ'L-MÜCTEHİD ADLI ESERİNİN ORUÇ KİTABI'NDA YER ALAN HADİSLERİN MUHTELİFÜ'L-HADİS AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	XXVII-CX
2.1. Ramazan ve Şevvâl Aylarının Hilallerini Bir veya Birden Fazla Kişinin Haber Vermesiyle İlgili Verilen Rivayetler	27
2.1.1. Ramazan Orucuna Başlamada ve Ramazan Orucunu Bitirmede İki Kişinin Şahitliği ile İlgili Verilen Rivayet.....	28
2.1.2. Ramazan Hilalini Bir Kişinin Haber Vermesi ile İlgili Verilen Rivayet.....	30
2.1.3. Şevvâl Hilaline İki Kişinin Şahitlik Etmesiyle Ramazan Ayının Bitimini İfade Eden Rivayet.....	32
2.1.4. İbn Rüşd'ün Ramazan ve Şevvâl Hilalleriyle İlgili Görüşü	33
2.2. İmsâkın Başlangıcının Tespitinde Şafağın Beyazlığının ve Kırmızılığının Esas Alınmasını İfade Eden Rivayetler	34
2.2.1. İmsâkta Şafağın Beyazlığının Esas Alınmasına Delil Gösterilen Rivayet ..	35
2.2.2. İmsâk Vaktinin Başlangıcında Şafağın Kırmızılığının Esas Alınmasına Delil Gösterilen Rivayet	36
2.3. İbn Rüşd'ün İmsâkın Başlangıcı ile İlgili Görüşü	37
2.3.1. Hz. Peygamber'in Oruçlu İken Eşini Öpmesinin Orucu Bozmadığına Delil Gösterilen Rivayet	40
2.3.2. Hz. Peygamber'in Oruçlu İken Eşini Öpmesinin Orucu Bozduğuna Delil Gösterilen Rivayet	40
2.3.3. İbn Rüşd'ün Oruçlunun Eşini Öpmesi İle İlgili Görüşü	41
2.4. Hacamat Yaptıran Kişinin Orucunun Bozulup Bozulmayacağını İfade Eden Rivayetler	42

2.4.1. Hacamat Yapma ve Yaptırmanın Orucu Bozacağına Delil Gösterilen Rivayet	43
2.4.2. Hacamat Yapma ve Yaptırmanın Orucu Bozmadığına Delil Gösterilen Rivayet	44
2.4.3. İbn Rüşd'ün Hacamatın Oruca Etkisi ile İlgili Yaptığı Değerlendirme	44
2.5. Oruçlu Olduğu Halde Kusan Kimsenin Orucunun Bozulup Bozulmayacağını İfade Eden Rivayetler.....	45
2.5.1. Oruçlu Oldu Halde Kendi İsteğiyle Kusan Kişinin Orucunun Bozulduğuna Delil Gösterilen Rivayet	47
2.5.2. Oruçlu Olduğu Halde Kendi İsteği Olmaksızın Kusan Kişinin Orucunun Bozulmadığına Delil Gösterilen Rivayet	47
2.5.3. İbn Rüşd'ün Oruçlu İken Kusmanın Oruca Etkisi İle İlgili Değerlendirmesi	48
2.6. Oruca Geceden Niyet Edilmesi İle İlgili Rivayetler	49
2.6.1. Oruca Geceden Niyet Edilmesi Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet	51
2.6.2. Oruca Geceden Niyet Edilmesinin Gerekmediğine Delil Olarak Getirilen Rivayetler.....	52
2.6.3. İbn Rüşd'ün Oruca Geceden Niyet Edilmesi İle İlgili Değerlendirmesi.....	53
2.7. Cünüp Olarak Sabahlayan Kişinin Orucunun Geçerli Olup Olmayacağını İfade Eden Rivayetler.....	54
2.7.1. Cünüp Olarak Sabahlayan Kişinin O gün Oruç Tutabileceğine Delil Olarak Gösterilen Rivayet	56
2.7.2. Cünüp Olan Kişinin Orucunun Bozulacağına Delil Olarak Gösterilen Rivayet	57
2.7.3. İbn Rüşd'ün Cünüp Olan Kişinin Oruç Tutmasıyla İlgili Değerlendirmesi	59
2.8. Ramazan Ayında Oruç Tutan Seferînin Orucunun Geçerli Olup Olmamasını İfade Eden Rivayetler.....	59
2.8.1. Ramazan Ayında Oruç Tutan Seferînin Orucunun Geçerli Olduğuna Delil Gösterilen Rivayetler	61
2.8.2. Ramazan Ayında Oruç Tutan Seferînin Orucunun Geçerli Olmadığına Delil Gösterilen Rivayet	63
2.8.3. İbn Rüşd'ün Seferînin Ramazan Ayı Orucuyla İlgili Değerlendirmesi.....	64

2.9. Ramazan'da Oruç Tutmama Ruhsatına Sahip Olan Seferinin Oruç Tutup Tutmamasının Faziletini İfade Eden Rivayetler	65
2.9.1. Seferinin Ramazan'da Oruç Tutmasının Daha Faziletli Olduğunu İfade Eden Rivayet.....	67
2.9.2. Seferinin Ramazan'da Oruç Tutmamasının Daha Faziletli Olduğunu İfade Eden Rivayet.....	67
2.9.3. Seferinin Ramazan'da Oruç Tutup Tutmama Arasında Muhayyer Bırakıldığını İfade Eden Rivayet	69
2.9.4. İbn Rüşd'ün Ramazan'da Seferinin Oruç Tutup Tutmamasının Fazileti İle İlgili Değerlendirmesi	69
2.10. Oruç Kefâretinde Tertîbin veya Tahyîrin Esas Alınmasına Delil Olarak Gösterilen Rivayetler	70
2.10.1. Oruç Kefâretinin Ödenmesinde Tertîbin Esas Alınmasına Delil Olarak Gösterilen Rivayet	72
2.10.2. Oruç Kefâretinin Ödenmesinde Tahyîrin Esas Alınmasına Delil Olarak Gösterilen Rivayet	73
2.10.3. İbn Rüşd'ün Oruç Kefâretinin Naslarda Belirtilen Sıraya Göre veya Naslarda Belirtilen Sıra Gözetilmeksizin Yerine Getirilmesi İle İlgili Değerlendirmesi	75
2.11. Aşure Günü Orucunun Muharrem Ayının Dokuzuncu Günü veya Onuncu Günü Tutulması İle İlgili Gelen Rivayetler	75
2.11.1. Aşure Günü Oruç Tutmanın Meşrûiyyetini İfade Eden Rivayetler.....	77
2.11.2. Aşure Günü'nün Muharrem Ayının Dokuzuncu Günü Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet	78
2.11.3. Aşure Günü'nün Muharrem Ayının Onuncu Günü Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet	79
2.11.4. İbn Rüşd'ün Aşure Günü Orucu İle İlgili Yaptığı Değerlendirme	80
2.12. Arefe Gününde Oruç Tutulup Tutulmayacağını İfade Eden Rivayetler	81
2.12.1. Arefe Gününde Oruç Tutmanın Meşruiyetine Delil Olarak Gösterilen Rivayet	83
2.12.2. Arefe Gününde Oruç Tutmanın Nehy Edildiğine Delil Olarak Gösterilen Rivayet	84

2.12.3. İbn Rüşd'ün Arefe Günü Oruç Tutulup Tutulmaması İle İlgili Değerlendirmesi	85
2.13. Cuma Gününün Tek Gün Olarak Oruç Tutulup Tutulmayacağını İfade Eden Rivayetler	86
2.13.1. Cuma Günü Orucunun Mutlak Olarak Caiz Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet	88
2.13.2. Cuma Günü Orucunun Mekruh Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet	89
2.13.3. Cuma Günü Orucunun Bir Gün Öncesi Veya Bir Gün Sonrası İle Birlikte Tutulması Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet	89
2.13.4. İbn Rüşd'ün Cuma Günü Orucu İle İlgili Değerlendirmesi	90
2.14. Şek Gününde Oruç Tutulup Tutulmamasını İfade Eden Rivayetler	91
2.14.1. Şek Gününde Oruç Tutulmaması Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet...	93
2.14.2. Şek Gününde Oruç Tutmanın Belli Durumlarda Caiz Olduğuna Delil Gösterilen Rivayetler	94
2.14.3. İbn Rüşd'ün Şek Gününde Orucu İle İlgili Değerlendirmesi	95
2.15. Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulup Tutulmayacağını İfade Eden Rivayetler	96
2.15.1. Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulmamasına Delil Gösterilen Rivayet	98
2.15.2. Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulmasına Delil Gösterilen Rivayetler	99
2.15.3. İbn Rüşd'ün Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulup Tutulmaması İle İlgili Değerlendirmesi	100
2.16. Cumartesi Gününde Oruç Tutulup Tutulmamasını İfade Eden Rivayetler	101
2.16.1. Cumartesi Gününde Oruç Tutulmasının Yasaklandığına Delil Gösterilen Rivayet	102
2.16.2. Cumartesi Gününde Oruç Tutulmasının Caiz Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet	103
2.16.3.İbn Rüşd'ün Cumartesi Günü Oruç Tutulup Tutulmaması İle İlgili Değerlendirmesi	104
2.17. Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Yapılıp Yapılmayacağını İfade Eden Rivayetler	104

2.17.1. Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Tutulması Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet	106
2.17.2. Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Tutulması Gerekmediğine Delil Gösterilen Rivayetler.....	107
2.17.3. İbn Rüşd'ün Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Yapılıp Yapılmayacağı İle İlgili Değerlendirmesi	109
SONUÇ.....	111
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ.....	123

KISALTMALAR LİSTESİ

TÜRKÇE	
b.	Bin
bk.	Bakınız
bnt.	Binti
b.y.	Baskı yeri yok
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
h.	Hicrî
Hz.	Hazreti
M.Ü.İ.F.V.	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
sad.	Sadeleştiren
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
T.D.V.İ.A.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
vd.	ve devamı
Yay.	Yayınları
thk.	Tahkik
çev.	Çeviren
nşr.	Neşreden

GİRİŞ

Tezimizin ana konusu, İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid adlı eserinin oruç bölümünde yer alan ve birbirleriyle teâruz eden hadisleri, bu tür hadisleri incelemeyi konu edinen 'muhtelifü'l-hadîs' açısından ele alıp değerlendirmektir. Bu bağlamda, eserin oruç kitabında yer alan on yedi hadisi muarızlarıyla birlikte ele alıp İbn Rüşd'ün bu hadisleri değerlendirmede öne çıkardığı ilkeleri tespit etmeye çalıştık.

Yine, İbn Rüşd'ün söz konusu rivayetlerle ilgili hangi hadis kaynaklarını kullandığını tespit etmeye çalıştık. Bunun yanında, esrinde vermiş olduğu rivayetlerle alıntı yaptığı kaynakta verilen rivayetlerin metinlerini karşılaştırdık. İbn Rüşd'ün hüküm vermede hangi rivayet veya rivayetleri ön plana çıkardığı ve bu konuda izlediği metodu özellikle irdelemeye çalıştık.

İbn Rüşd'ün Bidâyesi, mezhepler arası ihtilafları ve bu ihtilafların delil olarak kullandıkları kaynakları vermeyi amaçlar.¹ Bu yönüyle çalışmada yer alan müteâruz hadislerle ilgili Bidâyetü'l-müctehid'de verilen fikhî görüşler, İbn Rüşd tarafından isnad edilen fikhî ekollerin muteber fıkıh eserleri çerçevesinde incelenip değerlendirilmiştir. Buna bağlamda, İbn Rüşd'ün bu kaynakları ne ölçüde kullanıp değerlendirmelerine konu ettiği inceleme konusu yapılacaktır.

Ele alınan rivayetlerin sıhhat durumlarıyla ilgili İbn Rüşd'ün yaptığı değerlendirmelerin yanı sıra bu konuda ileri sürülen görüşleri de irdelemeye çalıştık.

Çalışmamızın amacı, birbirleriyle teâruz eden hadislerin ele alınışı ve değerlendirilişini İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid adlı eseri çerçevesinde incelemektir. Bunun yanında, Bidâye'de ele alınan fikhî görüşlerin ilgili hadisleri değerlendirmede hangi yöntemlerle çözüme ulaştıkları hakkında bilgi vermektir. Bir anlamda 'muhtelifü'l-hadîs' alanının fikhî görüşlere yansımaları hakkında ne tür katkılar sağladığını irdelemeye çalışacağız.

¹ Enbiya Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd* (Ankara: DİB Yay., 2013), 111.

Bütün bilgilere dayanarak birbirleriyle zıt anlamlara sahip hadislerin hükme konu edinilmelerinde farklı görüşlerin kaynağını teşkil eden asıl ihtilaf noktası yakalanmaya çalışılmıştır.

Birden fazla ülkede pek çok baskıları bulunan Bidâye'nin² çalışmamızda esas aldığımız baskısı, Heysem Halîfe Tu'aymî tarafından neşredilmiştir. Gerekli görüldüğünde Abdullah el-'Abâdî ve Yusuf b. Ahmed el-Bekrî tahkiklerinden de yararlanılmıştır.

İbn Rüşd'ün atıfta bulunduğu fakihlerin görüşlerini tespitinde temelde referans olarak alınan dört mezhebin temel eserlerine başvururken fikhî konuları hadislerle müdellel bir şekilde veren eserleri öncelikle ele almaya çalıştık. Sıklıkla başvurduğumuz kaynak olarak, Hanefî mezhebi ile ilgili olarak, Kasânî'nin Bedâi'ü's-sanâ'î'si'nden; Şafîî mezhebi ile ilgili olarak, Şirbinî'nin Muğnî'l-muhtâc'ından; Mâlikî mezhebi ile ilgili olarak, Sahnûn'nun el-Müdevvenesi'nden; Hanbelî mezhebi ile ilgili olarak İbn Kudâme'nin el-Muğnî'si ile Buhûtî'nin Keşşâfû'l-kınâ'ından istifade edilmiştir.

Muhtelifü'l-hadîs kavramı ve mahiyeti ile ilgili başvurduğumuz kaynaklar, klasik ve modern zamanlarda yazılan hadîs usûlü eserleri olmuştur. Ayrıca Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinden de yeri geldikçe istifade etme yoluna gidilmiştir.

Yine çalışmamızda sıhhati hakkında olumlu-olumsuz değerlendirmelerde bulunulan rivayetlere yer veren -tahkikli ve ta'likli neşirleri yapılan- hadis kaynakları esas alındı. Bununla ilgili olarak, Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nin muhakkiki Şu'ayb el-Arnâvût, Tirmizî ve Muvatta'nın muhakkiki Beşşâr 'Avvâd'ın değerlendirmelerine başvuruldu. Raviler hakkında yaptığımız değerlendirmelerde ise İbn Hacer'in Tahrîbü't-tezhîb'i ile Tezhîbü't-tehzîbi'ne başvuruldu.

Muhtelifü'l-hadîs konusunda yazılmış temel eserler, Şafîî'nin İhtilâfû'l-hadîs'i, İbn Kuteybe'nin Te'vîlü Muhtelefi'l-hadîs'i ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî'nin Müşkilü'l-asâri'dır.³ Özellikle büyük hacimli şerh edebiyatı döneminde mühtelifü'l-hadîse yönelik büyük çapta bir malzeme oluşmuş;⁴

² Cengiz Kallek, "Bidâyetü'l-müctehid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/134.

³ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 336.

⁴ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, 128.

rivayet külliyyatını kendi içinde tutarlı bir bütünlüğe sahip görme çabaları bu tür faaliyetlerin nedenlerinden biri olmuştur.⁵

Akademik çalışmalar içerisinde muhtelifü'l-hadîs ile ilgili pek çok makale çalışması yapılmıştır.⁶ Bu alanla ilgili yüksek lisans çalışması olarak; Bayram Kanarya tarafından yapılan, *İmâm Şâfiî'nin "İhtilâfû'l-Hadîs" İsimli Eserinin Hadis İlmindeki Yeri* adlı çalışma ile Zeliha Aybay tarafından yapılan *İmâmiyye Şîası'nda İhtilâfû'l-Hadîs-Takıyye İlişkisi (Şeyh et-Tûsî'nin el-İstibsâr'ı Özelinde)* adlı çalışmalardır.

Bu alanla ilgili doktora çalışmaları: İsmail Lütfi Çakan'ın *Muhtelifü'l-Hadis ilmi: Doğuşu, Muhtevası ve Çözüm yolları*, Fethullah Yılmaz'ın *Fethu'l-Bârî'de İhtilâfî Hadislerin Değerlendirilmesi* ve Abdulcelil Alpkıray'ın *İhtilâfû'l-Hadis Bağlamında Metin Eksenli Hadis Tenkit Yöntemi* adlı çalışmalarıdır.⁷

Bidâyetü'l-müctehid özelinde yapılan muhtelifü'l-hadîs ile ilgili kısmî anlamda kabul edilebilecek çalışma, Taceddin Çetintürk'ün *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eserinde Maliki ve Şafî Mezhepleri Arasındaki İhtilaflar ve Sebepleri - Kitabü'n-Nikâh Özelinde* - adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Eserde, ihtilafın sebepleri ana başlığı altında hadislerin birbirleriyle ihtilafı konusuna temas edilmiştir.⁸

Bidâyetü'l-müctehid özelinde yapılan muhtelifü'l-hadîs ile ilgili Arapça yapılan çalışmalar: Filistin'de 'Abîr Sâlih Bülbul tarafından yapılan, *Eserü Mühtelifi'l-hadîs 'ala'l-ahkâmi'l-fikhiyyeti'l-letî tenâdu bi'l-mer'eti min hilâli kitabi: Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid li İbn-i Rüşd el-hafîd* adlı yüksek lisans çalışmasında, kadınlarla ilgili hükme konu olan tüm hadisleri etraflı bir şekilde ele alıp incelemiştir.⁹ Bu bağlamda yapılan diğer çalışma: Muhammed b. Hasen b. Cem'ân el-Ğâmidî tarafından yapılan, *Eserü't-te'âruz ve def'ühû beyne'l-edilleti fî fikhi'n-nikâhi ve tevâbi'ihî: Dirâseten tadbikiyyeten min min hilâli kitâbi Bidâyeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid li'l-Kâdî Ebî'l-Velîd İbn-i Rüşd el-Hafîd* adlı yüksek lisans çalışmasıdır. Bu çalışmada şerî deliller çerçevesinde teâruz durumları incelenirken

⁵ Zişan Türkan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: TDV Yay., 2011), 333.

⁶ İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı İSAM, "Aranan: İhtilâfû'l-hadîs" (Erişim 6 Aralık 2020).

⁷ İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı İSAM, "Aranan: İbn Rüşd" (Erişim 6 Aralık 2020).

⁸ Taceddin Çetintürk, *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eserinde Maliki ve Şafî Mezhepleri Arasındaki İhtilaflar ve Sebepleri - Kitabü'n-Nikâh Özelinde* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 55-57.

⁹ 'Abîr Sâlih Bülbul, *Eserü Mühtelifi'l-hadîs 'ala'l-ahkâmi'l-fikhiyyeti'l-letî tenâdu bi'l-mer'eti min hilâli kitabi: Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid li İbn-i Rüşd el-hafîd* (Gazze: el-Cami'atü'l-İslâmiyye, Filistin, Yüksek Lisans Tezi, 2013), 40-43.

hadislerin hadislerle teâruzu da konu edinilmiş; teâruz eden hadislerin hangi yöntemlerle çözülebileceği konusunda geniş bilgiler vermiştir.¹⁰

Bizim ele aldığımız, İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eserinin Oruç Kitabı'nda Yer Alan Hadislerin Muhtelifü'l-Hadis Açısından Değerlendirilmesi adlı çalışmamızda ise amacımız, muhtelifü'l-hadîs alanının sunduğu veriler ve imkânlar çerçevesinde hadislerin anlaşılması ve yorumlanmasına İbn Rüşd'ün yapmış olduğu katkıyı -Oruç Kitabı özelinde- etraflıca irdeleyip değerlendirmeye çalışmak olacaktır.

¹⁰ Muhammed b. Hasen b. Cem'ân el-Ğâmidî, *Eserü't-te'âruz ve def'ühû beyne'l-edilleti fî fikhi'n-nikâhi ve tevâbi'ihî: Dirâseten tadbîkiyyeten min hilâli kitâbi Bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l- muktesid li'l-Kâdi Ebî'l-Velîd İbn-i Rüşd el-Hafîd* (Mekke: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Suudi Arabistan, Yüksek Lisans, 156-165. muktesid li'l-Kâdi Ebî'l-Velîd İbn-i Rüşd el-Hafîd (Mekke: Câmi'âtü Ümmi'l-Kurâ, Suudi Arabistan, Yüksek Lisans Tezi, 1999, 156-165.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. İBN RÜŞD HAKKINDA GENEL BİLGİ

1.1. İbn Rüşd'ün Hayatı

Tam adı Ebü'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Ahmed b. Rüşd el-Kurtubî¹¹ olan İbn Rüşd, Murâbitlar ve Müvahhidler dönemi ilim, idare ve siyaset çevrelerinde şöhret ve nüfuz sahibi seçkin bir ailenin çocuğu olarak Kurtuba'da (Cordoba) 1126 (h. 520) yılında dünyaya geldi.¹² Kendisiyle aynı isim, künye ve nisbeye sahip olan dedesiyle karıştırılmaması için "İbn Rüşd el-Hafîd" şeklinde anılır. Dedesi de yine aynı gerekçeyle "el-Ced", bazen de "el-Ekber" veya "el-Fakîh" ünvanlarıyla anılır.¹³

Dedesi Malikî fıkında otorite sayılan ünlü bir hukukçudur.¹⁴ Kaleme aldığı eserleriyle de ilme olan hizmetini sürekli kılan, cuma günlerini devamlı olarak oruçlu geçirecek kadar dindar, vakur ve halim bir şahsiyet olan Dede İbn Rüşd,¹⁵ başta oğlu Ebü'l-Kâsım İbn Rüşd olmak üzere, Kâdî İyâz ve İbn Beşkuvâl gibi çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir.¹⁶

İbn Rüşd, temel dini bilgileri¹⁷ Malikî mezhebi imamlarından olan ve Kurtuba'da kadılık yapan¹⁸ babası Ebu'l-Kâsım'dan almıştır.¹⁹ Bu sürede Mâlikî mezhebinin imamı İmam Malik'in Muvattâ'ı'nı babasına arz etmiştir.²⁰

¹¹ Muhammed Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin terâcîmî musannifî'l-kütübî'l-'arabiyye* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1414/1993) 3, 94; Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Tarihü'l-İslâm li'z-Zehebî*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbî'l-'Arabi, 1410/1990), 42/196.

¹² Muhammed Lütfî Cum'a, *Târihu felâsifeti'l-İslâm* (Kahire: Müessesetü Hindâvî, 2012), 133; M. Cüneyt Kaya (ed.), *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler* (İstanbul: İSAM Yay., 2016), 367.

¹³ Hüseyin Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi* (İstanbul: Klasik Yay., 2012), 15.,

¹⁴ Kaya, *İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler*, 367.

¹⁵ Ebu'l-Hasan b. Abdullah b. Hasan en-Nubâhî, *Târihu kudâti'l-Endülü's* (Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde, 1403/1983), 99.

¹⁶ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 15-16.

¹⁷ Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/257.

¹⁸ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetu'l-muktesid*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1427/2006), 1/8.

¹⁹ Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257.

²⁰ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed Arnâvûd & Türkî Mustafâ (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabi, 1420/2000), 2/81.

Baba Ebu'l-Kâsım İbn Rüşd de hem eser veren hem de öğrenci yetiştiren,²¹ nüfuz sahibi ve felsefe çevreleriyle yakın ilişkileri olan bir ilim adamıdır.²²

İbn Rüşd, önemli âlimlerden fıkıh dersleri aldı²³ ve Endülüs'te âdet olduğu üzere İmâm Malik'in Muvatta adlı eserini ezberledi. İbn Beşkuvâl'den hadis ve usûl-u fıkıh okudu.²⁴ Ayrıca, Ebû Mervân İbn Cürüyûl el-Belensî'den tıp, Ebû Ca'fer İbn Hârûn et-Tercâlî'den matematik ve tıp ile birlikte felsefî ilimler (el-ulûmü'l-hikemiyye) okudu. Devrin en ünlü hekimlerinden Ebû Mervân İbn Zühr ile olan yakın ilişkisi ve dostluğu, kendisinin tıp alanında kimi başarılarında, özellikle de eser vermesinde önemli rol oynamıştır.²⁵

İbn Rüşd'ün yaşadığı XII. Yüzyılda Endülüs, Kuzey Afrikalı hanedanlardan önce Murabıtların daha sonra da Muvahhidlerin idaresine tabi olmuştur. Bunun sebebi, Endülüslülerin XI. yüzyılda birlik ruhunu yitirmeleri ve Hristiyanlara karşı içine düştükleri acziyet durumuydu.²⁶ Murabıtlar ve Muvahhidler sırf dini temeller üzerine kurdukları ve dini prensipleri hayata geçirmeyi hedefleyen devletler oldukları için, bu iki devlette din âlimlerinin hususi bir yeri ve ağırlığı olmuştur.²⁷ Murabıtlar zamanında Mâlikî fakihlerin fikri hayat üzerindeki kontrolleri sonucu gerek dini ilimlerde gerekse felsefe alanında ciddi sayılabilecek bir atılım olmamıştır. Buna mukabil Muvahhidler dönemi her iki alanda da çığır açılan bir zaman dilimine tanıklık etmiştir.²⁸

İbn Rüşd, dini ilimlerin yanında tıp ve felsefe ile uğraşma imkânını Muvahhidler'in ilk hükümdarı Abdülmümin'in iktidar yıllarında (1146-1163) bulmuştur. Bu dönem, Gazzâlî'nin eserlerinin bile sakıncalı bulunarak imha edildiği Murabıtlar devrinde daha çok dinî ilimlerle iştiğal ettiği anlaşılan İbn Rüşd'ün tahsil hayatı açısından verimli olmuştur.²⁹ İbn Rüşd'ün doğduğu ve tahsil hayatını şekillendiren yer olan Kurtuba, felsefî araştırmaların merkezi olarak da ünlüydü.³⁰

²¹ Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, 367.

²² Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 17.

²³ Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, 367.

²⁴ Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", 20/257.

²⁵ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 17.

²⁶ Mehmet Özdemir vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd* (Ankara: DİB Yay., 2013), 35.

²⁷ Özdemir vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 26.

²⁸ Özdemir vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 35-36.

²⁹ Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, 367.

³⁰ Ahmed Fuad el-Ahvânî, "İbn Rüşd", *İslam Düşüncesi Tarihi*, Ed., M.M. Şerif (İstanbul: İnsan Yay. 1996), 2/164.

O, din ilimleri, metafizik, mantık, tabiat ilimleri, zooloji, psikoloji, astronomi, tıp, politika ve ahlak gibi ilgilendiği her alanda eserler vermiş ve pek çok öğrenci yetiştirmiştir.³¹ İbn Rüşd'ün en önemli eseri Gazzâlî'nin Tehâfütü'l-felsefe'sine yazdığı Tehâfütü't-tehâfüt'üdür. Bu eser, Gazzâlî'nin felsefeye yönelttiği eleştirilere reddiye mahiyetindedir.³² Bu önemli eserinin yanında, Aristoteles'in eserlerine yazdığı şerhlerle de İslam âleminde “eş-şârih”, Latin dünyasında da “commentator” olarak anılmıştır.³³

Özellikle aklî ilimlere karşı büyük ilgi duyan Muvahhidlerin ikinci hükümdarı Ebû Ya'kûb Yûsuf b. Abdülmü'min, felsefeye karşı duyduğu ilgiyle Aristo'nun eserlerini okumak istemiş ve İbn Tufeyl'den bu konuda kendisine açıklamalar yapmasını istemişti. O, yaşının ilerlemiş olması ve idari görevlerini öne sürerek bu işin üstesinden gelemeyeceğini ancak kabiliyeti ve birikimi itibarıyla bunu gerçekleştirecek birinin bulunduğunu söyleyerek İbn Rüşd'ü hükümdara takdim eder. Böylece felsefî çalışmalarında emirin teşvik ve desteğini alan İbn Rüşd, 1169 senesinde İşbîliye (Sevilla) kadılığına atanır ve ardından kısa bir süre sonra babasından boşalan Kurtuba başkadılığına getirilir (1171).³⁴

1182 yılında da, Ebû Ya'kûb Yûsuf tarafından İbn Tufeyl'in yerine özel doktoru olmak üzere Merakeş'e gitti.³⁵ 1184 yılında halifenin ölümü üzerine yerine geçen oğlu, Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr da İbn Rüşd'ü yanında özel hekim olarak istihdam etmek ister. Fakat 1195 yılında Kastilya Kralı VIII. Alfonso ile savaşmak üzere olan hükümdar, Endülüs'e geldiği bir sırada, çoğunluğunu fukahanın teşkil ettiği bir grup, daha önce Merâkeş'te ulaştırdıkları anlaşılan şikâyetlerini hükümdara arz ederler. Bunun üzerine hükümdar, Kurtuba Camii'nde İbn Rüşd ile birlikte İbn Rüşd'ün muhaliflerinin ithamlarını dinler ve savaş ortamında zuhur edebilecek olumsuz durumları da göz önünde bulundurarak İbn Rüşd ile birlikte devrin pek çok ilim adamını Kurtuba'ya 73. kilometre mesafedeki Ellsane'de (Ellisane. Lucena) mecburi ikamete tabi tutar.³⁶

³¹ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 22.

³² Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, 369.

³³ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 17.

³⁴ Abdolvâhid el-Merâkuşî, *el-Mu'cib fî telhîsi ahhârî'l-Mağrib*, thk. Muhammed Sa'îd el-'Aryân & Muhammed el-Arabî el-'Alemî (Kahire: Matbaatü'l-İstikâme, 1368/1949), 243; Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 18-19; Muhammed Lutfî, *Târîhu felâsifeti'l-İslâm*, 135.

³⁵ Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, 20/ 258.

³⁶ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Kâsım İbn Ebî Usayb'a, *'Uyûnu'l-enbâ' fî tabakâti'l-etubbâ'*, thk. Nizâr Rıza (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayât, ts.), 532; Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, 20/258.

İbn Rüşd'ün mevcut yönetimin gözünden düşüp sürgüne gönderilmesine sebebiyet veren olaylarla ilgili bir takım rivayetler de bulunmaktadır.

Bu rivayetlerden birine göre, -el-Mu‘cib fî telhîsi ahhârî'l-Mağrib müellifi Merâkuşî'ye göre asıl sebeptir- İbn Rüşd, Aristo'nun Kitâbü'l-Hayevân adlı eserine yazdığı şerhte zürafanın özelliklerini anlattığı bölümde “*ve kad ra'eytühâ 'inde melikî'l-Berber...*” şeklinde bir ifade kullanması, el-Mansûr'un bunu kendine yapılmış bir saygısızlık olarak değerlendirmesidir.³⁷ Bunun üzerine İbn Rüşd, istinsah hatası sonucu, “melikü'l-berreyn” ifadesinin “melikü'l-berber” şekline dönüştüğünü söylese bile bu etkili olmamıştır.³⁸

Diğer bir rivayete göre, İbn Rüşd ve yanındaki ilim adamlarının zorunlu ikamete tabi tutulmuş olması hümûkdar tarafından kendilerini koruma amacına yönelik olarak bir tedbir olarak da değerlendirilmiştir. Buna delil olarak hükümdarın sefer dönüşü hükümdarın İbn Rüşd'ü Merâkeş'e davet ederek kendine izzet ve ikramda bulunduğu da bazı kaynaklarda aktarılmaktadır. Bu rivayetler, sözü edilen ihtimali güçlendirmektedir.³⁹

Başka bir görüşe göre, İşbîliyeliilerin ısrarlı talepleri neticesinde, bu mecburi ikamet halife Ebû Yûsuf Mansûr tarafından kaldırıldı. Halife, kendisini Merâkeş'e davet etti. İbn Rüşd de bu daveti kabul etti. Bundan kısa bir süre sonra 595'te (1198) vefat etti.⁴⁰ Önce Merâkeş'te defnedilen cenazesi daha sonra büyüyüp yetiştiği, kâdı ve kâdı'l-kudât olarak hizmet verdiği, kaleme aldığı eserler ve yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla düşünce, ilim ve kültür hayatına önemli katkılar sağladığı ve bu arada bir takım sıkıntılara uğradığı Kurtuba'ya nakledilerek, dedesinin ve babasının da mezarlarının bulunduğu İbn Abbâs Mezarlığı'ndaki aile kabristanında toprağa verildi.⁴¹

1.2. İbn Rüşd'ün İlmi Kişiliği

İbn Rüşd'ün dedesi ve babası fıkıh sahasındaki derin bilgisiyle tanınıyordu. Babası ile dedesi Endülüs başkadılığı görevinde bulunmuşlardı. Bu durum, İbn Rüşd'ün dini ilimlerde yüksek bir konuma gelmesini sağladı.⁴² Dini ilimlerin yanı sıra yoğun

³⁷ el-Merâkuşî, *el-Mu‘cib*, thk. Muhammed Sa‘îd el-‘Aryân & Muhammed el-Arabî el-‘Alemî, s. 305.

³⁸ İbn Sa‘îd el-Mağribî, *el-Muğrib fî hüle'l-mağrib*, thk. Şevki Dayf (Kahire: Dârü'l-Ma‘ârif, 1119), 1/105.

³⁹ Sarıoğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 21.

⁴⁰ Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, 20/258.

⁴¹ Muhammed Lutfî, *Târihu felâsifeti'l-islâm*, 136.

⁴² Ahmed Fuad el-Ahvânî, “İbn Rüşd”, *İslam Düşüncesi Tarihi*, 1/163-164.

olarak tıp ve bu arada felsefe ile uğraşmış, felsefede Aristo'nun kitaplarına şerh yazacak düzeye ulaşmıştır.⁴³ Akli ve nakli ilimlerdeki yetkinliğinden dolayı, “fakih”, “kâdî”, “tabîb”, “filozof” ve “eş-şârihü'l-ekber” gibi sıfatlarla anılmış;⁴⁴ Batı'da “Averroes” adıyla anılmıştır.⁴⁵

İlgilendiği her alanda otorite olmayı sağlamış felsefenin yanı sıra tıp ve hukuk alanlarında da büyük başarı göstermiş, sözü dinlenen görüşlerine değer verilen biri olmuştur.⁴⁶

İbn Rüşd, hem Antik hem Helenistik felsefe, hem de İslami ilim ve düşünce alanında, kendi zamanına kadar oluşan zengin bilgi birikimi ile yeniden ele alıp farklı yorumlar getirmiş; getirdiği farklı yorumlar ve geride bıraktığı eserlerle Latin Ortaçağı'nı oldukça etkilemiştir. İbn Rüşd, Batı'da Meşşâî okulunun son büyük temsilcisi olarak Aristoteles felsefesinin büyük yorumcusu (grand commentator) hüviyetiyle, Rönesans fikrinin ortaya çıkışında ilham kaynağı olmuştur.⁴⁷

Din ilimleri,⁴⁸ nahiv,⁴⁹ metafizik, mantık, tabiat ilimleri, zooloji, psikoloji, astronomi, tıp, politika ve ahlak gibi pek çok alanda eserler vermiştir.⁵⁰ İbn Rüşd'ün ilme verdiği değer ve bu konudaki azmini gösteren bir özelliği de, reşit olduğu günden sonra biri evlendiği, diğeri babasının ölümü olmak üzere iki gün dışında ilimle iştiğal etmiş olmasıdır.⁵¹

İbnü'l-Ebbâr'ın, İbn Rüşd'ün öğrencilerinden Ebu'l-Kâsım b. Taylasân'a dayanarak aktardığına göre, İbn Rüşd, edebî zevke de sahip olup Mütenebbi ve İbn Temmâm gibi şairlerin divanlarını ezberlemişti⁵² ve okuduğu bazı şiirler dolayısıyla kendisi, bu şairlere de benzetiliyordu.⁵³

Kaleme aldığı eserler ve yetiştirdiği öğrenciler vasıtasıyla, ilim ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunan İbn Rüşd'ün⁵⁴ bazı hocaları şunlardır:

⁴³ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 17-18.

⁴⁴ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halîfe, 1/10.

⁴⁵ Bekir Karlığa, “İbn Rüşd”, 20/257.

⁴⁶ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 23.

⁴⁷ Kaya, *İslam Felsefesi Tarih ve Problemler*, 366-367.

⁴⁸ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 22.

⁴⁹ el-Mağribî, *el-Muğrib fî hüle'l-mağrib*, thk. Şevki Dayf, 1/105.

⁵⁰ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 22.

⁵¹ Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekir el-Kudâî İbnü'l-Abbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-sîle*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1415/1994), 2/73.

⁵² İbnü'l-Abbâr, *et-Tekmile*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs, 2/74; es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvût & Türkî Mustafâ, 2/82.

⁵³ İbnü'l-Abbâr, *et-Tekmile*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs, 2/74.

⁵⁴ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 21.

Ebu'l-Kâsım İbn Rüşd (fıkıh), Ebu'l-Kâsım İbn Beşküvâl (fıkıh), Ebû Mervân İbn Meserre (fıkıh) Ebû Bekir İbn Semhûn (fıkıh), Ebû Ca'fer İbn Abdülazîz (fıkıh), Ebû Muhammed İbn Rızk (fıkıh), Ebû Abdullah el-Mâzerî (fıkıh), Ebû Mervân İbn Cürÿül el-Belensî (tıp), Ebû Mervân İbn Zühr (Tıp) ve Ebû Ca'fer İbn Hârûn (tıp, felsefe).⁵⁵

İbn Rüşd'ün bazı öğrencileri şunlardır:

Ebû Muhammed İbn Havtullâh, Ebu'l-Hasan Sehl İbn Mâlik, Ebu'r-Rebî' İbn Sâlim, Ebû Bekir b. Cevher, Ebu'l-Kâsım b. Taylasân,⁵⁶ Ebû Abdillâh en-Nedrûmî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Sâbık,⁵⁷ Ebu'l-Kâsım Ahmed b. Yûsuf, ve Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdülmelik.⁵⁸

İbn Rüşd'ün tasnif, tashih, telif, telhis (özetleme) ve tahşiye (açıklayıcı not düşme) şeklinde yazdıkları, yaklaşık on bin varakı bulmuştur.⁵⁹ Telif ettiği eser sayısı olarak verilen rakam yaklaşık olarak ellidir.⁶⁰ Bazı eserleri şunlardır:

el-Külliyât fî't-tıp (Tıp), Kitâbü'l-hayevân (Tıp-zoooloji), Muhtasarü'l-mustesfâ (ed-Darûrî fî'l-fıkıh) (Fıkıh Usulü), Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid (Mukayeseli İslam Hukuku/Fıkıh), Şerhu menzûmeti İbn-i Sinâ fî't-tıp (Tıp), Nihâyetü'l-müctehid (Fıkıh), Faslü'l-makâl fî mâ beyne'l-hikmeti ve's-şerî'eti mine'l-itti vsâl (Felsefe-Kelam) ve Tehâfütü't-tehâfüt (Felsefe-Kelam).⁶¹

1.3. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Ve Nihâyetü'l-Müktesid Adlı Eseri

Felsefî yönüyle meşhur olan İbn Rüşd'ün kadılık yapmış olması hasebiyle mukayeseli hukuk alanında da oldukça üst düzey bir birikime sahip olması,⁶² kendisi için ifade edilen 'fıkıh ve hilâf ilminde zamanın en önde geleni' vb. nitelendirmelerden de anlaşılmaktadır.⁶³ Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid adlı eseri, mukayeseli

⁵⁵ İbn Ebî Usayb'a, 'Uyûnu'l-enbâ', thk. Nizâr Rızâ, 531.

⁵⁶ İbnü'l-Abbâr, *et-Tekmilê*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs, 2/74.

⁵⁷ Muhammed Lütfî, *Târîhu felâsifeti'l-islâm*, 138.

⁵⁸ Sarioğlu, *İbn Rüşd Felsefesi*, 16.

⁵⁹ İbnü'l-Abbâr, *et-Tekmilê*, thk. Abdüsselâm el-Hirâs, 2/73.

⁶⁰ Hayrettin ez-Ziriklî, *el-'Alâm* (Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-melâyîn, 2002), 5/318.

⁶¹ Muhammed Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, 3/94; Muhammet Özdemir, İbn Rüşd (1126-1198), *Elli Müslüman Düşünür*, ed. Mustafa Tekin (İstanbul: Pınar Yay., 2016), 220.

⁶² Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd* (Ankara: DİB Yay., 2013), 111.

⁶³ Yusuf İlyân Serkîs, *Mu'cemü'l-metbû'âtî'l-'arabiyye ve'l-mu'arraba* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1346/1928), 108.

İslam hukuk ansiklopedisi olarak kabul edilebilir.⁶⁴ Bidâyetü'l-müctehid, İbn Rüşd'ün üzerinde yirmi yıl çalıştığı fıkıh alanındaki en meşhur eseridir.⁶⁵

Mezhepler arası ihtilafları görme açısından önemli bir müracaat kaynağı olan bu eser, bir anlamda hilâfiyât çalışması olduğundan ihtilafların kökeninde yer alan hadisleri tanıma ve bunların nasıl yorumlandığını görme açısından son derece önem arz etmektedir.⁶⁶

Mezheplerin fıkıh mantığının ve tekniğinin ana hatlarıyla ortaya konduğu Bidâyetü'l-müctehid'de konular fıkıh sistematığına göre tertip edilmiştir.⁶⁷ Mâlikî mezhebini esas alan eser,⁶⁸ 'tahâret' kitabından başlayıp son bölüm 'akdiye' olmak üzere fikhî konuların büyük bir bölümünü kapsamaktadır.⁶⁹ Bununla birlikte, İbn Rüşd, bu eseri, sadece furû kitabı değil aynı zamanda furû meselelerin dayandığı usulü içermesi yönüyle, fikhî ihtilafların usulle ilişkisini göstermek için kaleme aldığını belirtir.⁷⁰

Yine aynı şekilde eserine yazdığı mukaddimede, telif amacının, fakihler arasındaki ihtilaflı meseleleri delilleri ile birlikte ortaya koymak ve şeriatla hükmü belirtilmeyen meselelerde, usul ve kaide mesabesindeki ihtilaf inceliklerine dikkat çekme olduğunu ifade etmektedir.⁷¹

Eserde incelenen her meselede, sahâbe ve tabiînden itibaren müellifin asrına kadar yaşamış müctehidlerin görüşleri ve bunların delilleri aktarılırken⁷² bunun yanında, mezheplerin ittifak ettikleri noktalarda ittifakın dayanağı; ihtilaf ettikleri noktalarda da ihtilafın sebepleri hakkında bilgi verilmektedir.⁷³

Mezhepler arası ihtilafları olduğu gibi vermiş olması, ilaveten tarafların delillerini zikretmesi, eserin tarafsız bir şekilde yazıldığını göstermektedir. İbn Rüşd'ün İslam hukukunun temel meselelerini karşılaştırmalı olarak vermesi, eserini okuyacak

⁶⁴ Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 111.

⁶⁵ H. Yunus Apaydın, "İbn Rüşd", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/288.

⁶⁶ Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 111.

⁶⁷ Apaydın, "İbn Rüşd", 20/288.

⁶⁸ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halîfe, 1/27.

⁶⁹ Kurtubî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihhâyetü'l-muktesid*, thk. Ebû Evs Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî ('Ammân: Beytü'l-Efkârî'l-Devliyye, 2007), 14.

⁷⁰ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halîfe, 1/27.

⁷¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halîfe, 1/27.

⁷² Cengiz Kallek, "Bidâyetü'l-müctehid", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/133.

⁷³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halîfe, 1/13.

olan kişiyi orta düzeyde bilgilendirmeyi hedefleyen bir çalışma olmasına yönelik amaçlarından birisi olmaktadır. Zaten kitabın adı da eserin bu amacını ortaya koymaktadır: Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-müktesid (Çalışanın başlama noktası, orta düzeydeki varacağı son merhale).⁷⁴

İbn Rüşd, bazen diğer görüşlerden bağımsız olarak kendi tercih ettiği görüşü de belirtir. İbn Rüşd, kendi görüşünü zikrettiği veya görüşler arasından tercihte bulunduğu esnada, zaman zaman tıp ve tabi bilimlerin verilerine başvurmaktadır. Örneğin, gebe kadınlardan gelen kanın, hayız veya istihâze kanı olması ile ilgili konularda Hipokrat ve Galen gibi tıp bilginlerin sözlerini aktarmaktadır.⁷⁵

Son olarak, farklı tahkik çalışmalarıyla matbu olan Bidâyetü'l-müctehid, Ahmed Meylani tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁷⁶ Günümüzde de -özellikle akademik dünyada- söz konusu eser üzerine hala çalışmaların yapıldığını söyleyebiliriz.

1.4. İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid Eserinde İzlediği Metod

İbn Rüşd, Bidâyetü'l-müctehid eserinde, özellikle kendi mezhebi olan Mâlikî mezhebiyle diğer mezheplerin dayanaklarını özlü bir şekilde ortaya koyar. Bununla birlikte, sahâbe, tabiîn ve sonrasında gelen müctehidlerin görüşlerine yer verir.⁷⁷

Konu başlıkları ve bunların tertibi açısından geleneksel fıkıh yazım tarzına bağlı kalan İbn Rüşd,⁷⁸ bir anlamda hilâfiyât çalışması olan eserinde, ihtilafların kökeninde yer alan hadisleri tanıma ve bunların nasıl yorumlandığını öğrenme açısından da önemli bir eserdir.⁷⁹

Mağrib bölgesinin genel yaklaşımına uygun olarak, Müslim'i Buhârî'ye; bu ikisini diğer hadis kaynaklarına tercih etmesine rağmen yeri geldikçe başka kaynaklara da başvurmaktadır.⁸⁰ Hadislerin sıhhat durumlarıyla ve mezheplerin yaklaşımı ile ilgili olarak İbn Abdilber temel referansı olup nakilde bulunduğu görüşlerin çoğunu İstizkâr kitabından aktardığını kendisi de ifade etmektedir.⁸¹

İbn Rüşd, eserinin başında temel usul konularına çok kısa bir değerlendirmede bulunduğu bir mukaddime yazar. Burada, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) konumuyla ilgili

⁷⁴ Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 111-112.

⁷⁵ Cengiz Kallek, "Bidâyetü'l-müctehid", 6/133-134.

⁷⁶ Cengiz Kallek, "Bidâyetü'l-müctehid", 6/134.

⁷⁷ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Ebû Evs Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî, 14.

⁷⁸ Apaydın, "İbn Rüşd", 20/289.

⁷⁹ Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 111.

⁸⁰ Cengiz Kallek, "Bidâyetü'l-müctehid", 6/133.

⁸¹ Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 115.

özet bilgi verir. Kur'ân'ın yanında Hz. Peygamber'i teşri sahibi olarak kabul ettikten sonra, ondan ahkâm alma yollarının üç tane olduğunu belirtir: Lafız, fiil ve ikrâr.

Yine mukaddimesinde kendisinden ahkâmın elde edildiği lafızları dört kısma ayırır:

- a) Umûma hamledilen âmm,
- b) Husûsî manasına hamledilen hâs,
- c) Kendisinden hâs kastedilen âmm,
- d) Kendisinden âmm kastedilen hâs.

Bu dört yoldan elde edilen manaların emir, nehiy ve tahyîre delalet ettiğini açıklar.

Sonrasında, manasına delalet etme yönüyle lafızların kısımlarına geçerek nas-mücmel-müşterek-muhtemel bahisleriyle ilgili bilgiler verir. Delîlü'l-hitâb hakkında da bilgiler vererek bu konuda ihtilaf olduğunu altını çizer. Kıyas konusunda Zâhirîlerin görüşlerini ele alarak kısımları hakkında açıklamalarda bulunur. İcmâ konusunda da bilgiler vererek fakihlerin ihtilaf etme sebeplerini altı maddede açıklar:

- a) Lafızlardan kastedilen manaların yukarıda ifade edilen dört manadan hangisine geldiği konusunda yapılan ihtilaf
- b) Lafızların birden fazla manaya gelebilmesi,
- c) İ'râb farklılıkları,
- d) Lafzın hakikat ve mecaz arasında ihtimalli olması,
- e) Lafzın bazen mutlak bazen mukayyed olarak gelebilmesi,
- f) Deliller arasındaki teâruz.⁸²

Son olarak, İbn Rüşd, eserinde, fikhî konuları ve delillerini karşılaştırmalı olarak vererek fazla detaya inmeden kolaydan zora -genel bilgidен ayrıntıya- geçiş yaparak öğrenilmesi kolay olan tedricî bir metod izlemiştir.⁸³

1.5. Bidâyetü'l-Müctehid Eseri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Mukâren fıkıh alanında önemli bir eser olarak kabul edilen Bidâyetü'l-müctehid üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalar, şerh, tez, tercüme ve makale çalışmaları olarak farklılık göstermektedir. Akademik düzeyde kendisine olan ilginin

⁸² İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halîfe, 1/16-17.

⁸³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Ebû Evs Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî, 15; Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 112.

devam ettiğini gördüğümüz söz konusu eser, Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesinde yürütülen Dini Yüksek İhtisas Merkezi müfredatında Mukayeseli Fıkıh Metinleri dersinde kaynak olarak takip edilmektedir.⁸⁴ Ayrıca Arap dünyasında kendisi üzerine yapılan çalışmalara ilaveten savtî dersler formatında sosyal medya üzerinde Bidâyetü'l-müctehid okumaları sürdürülmektedir. Günümüzde de üzerine yapılan çalışmalarla Bidâyetü'l-müctehid'in güncelliğini koruduğu anlaşılmaktadır. Eser üzerine yapılan belli başlı çalışmalar şunlardır:

1.5.1. Bidâyetü'l-müctehid Üzerine Yapılan Tez Çalışmaları

- İbn Rüşd'ün 'Bidâyetü'l-Müctehid' Adlı Eserinde Zâhirî Mezhebine Ait Görüşlerin Tahkiki, Zübeyde Sayman, Yüksek Lisans, 2007.
- İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid'inde Ebû Hanife'ye Ait Görüşlerin Tahkiki, Havva Usta, Yüksek Lisans, 2007.
- İbn Rüşd (595/1198)'ün "Bidâyetü'l-Müctehid" Adlı Eserinde İmâm Şâfi'ye Ait Görüşlerin Tahkiki, Yasemin Nar, Yüksek Lisans, 2007.
- İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Nihâyetü'l-Muktesid Adlı Eserinde Ebû Yûsuf, İmam Muhammed ve İmam Züfer'e Nispet Edilen Görüşler ve Bunların Hanefî Mezhebi Açısından Değerlendirilmesi, Salih Güner, Yüksek Lisans, 2015.
- İbn-i Rüşd'ün "Bidâyetü'l-Müctehid" Adlı Eserinde Aile Hukuku ile İlgili Değerlendirmeleri, Mehmet Fatih Karanfil, Yüksek Lisans, 2011.
- İbn Rüşd'ün "Bidâyetü'l-Müctehid" Adlı Eserinde Ahmed b. Hanbel'e Ait Görüşlerin Tahkiki, Ayşegül Yurduseven, Yüksek Lisans, 2009.
- İbn Rüşd'ün Hukuki Yönü ve Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eseri, Emrullah Çetingöz, Yüksek Lisans, 1996.
- İbn Rüşd ve Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eserinin Tahlili, Abdullah Benli, Yüksek Lisans, 1991.⁸⁵
- İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eserindeki Tercihleri ve Farklı Görüşleri, Ayşe Karaca, Yüksek Lisans, 2008.

⁸⁴ DİB Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Hizmet İçi Eğitim Programları" (Erişim 8 Kasım 2020).

⁸⁵ Yüksek Öğretim Kurulu Başkanlığı Tez Merkezi YÖK, "Aranan: Bidâyetü'l-müctehid" (Erişim 5 Kasım 2020).

- İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l Müctehid Adlı Eserinde Maliki ve Şafii Mezhepleri Arasındaki İhtilaflar ve Sebepleri - Kitabü'n-Nikâh Özelinde -, Tacettin Çetintürk, Yüksek Lisans, 2017.

- Bedâi'ü's-Sanâi' fî Tertîbi's-Şerâi' ve Bidâyetü'l-Müctehid ve Nihâyetü'l-Muktesid Bağlamında İbadetlerde Rükün ve Şartlar, Cumali Baylu, Yüksek Lisans, 2016.⁸⁶

1.5.2. Bidâyetü'l-müctehid Üzerine Yapılan Makale Çalışmaları

- Mukayeseli İslam Hukuku Bağlamında İbn Rüşd'ün Hadisçiliğine Genel Bir Bakış, Enbiya Yıldırım, Doğu-Batı İlişkinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd, 2009.

- İbn Rüşd'ün “Bidâyetü'l-Müctehid”inde İmâm Şâfi'î'ye Ait Görüşlerin Tahkiki, Yasemin Nar, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2007.

- İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid Adlı Eserinde Ebû Hanîfe'ye Nispet Edilen Görüşlerin Tahkiki, Havva Usta, İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2007.

- Bidâyetü'l-Müctehid'de Ceza Hukuku İlkeleri, Sabri Erturhan, Doğu-Batı İlişkinin Entelektüel Boyutu İbn Rüşd'ü Yeniden Düşünmek: İbn Rüşd, 2009.

- İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-Müctehid’inde Zâhirîlere Atfedilen Hatalı Görüşlerin İbn Hazm’ın el-Muhallâ’sı İle Karşılaştırılması, Zübeyde Sayman, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, 2008.⁸⁷

- İhtilâfu'l-Fukahâ Eserleri Üzerine İnceleme, Esmâ Çubukçu, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi, 2018.⁸⁸

1.5.3. Bidâyetü'l-müctehid Hakkında Yazılan Arapça Eserler

- Şerh-u bidâyeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Abdullah el-‘Abâdî, 1995,⁸⁹ (Şerh).

- Buğyetü'l-muktesid şerh-u bidâyeti'l-müctehid, Muhammed b. Humûd el-Vâilî, 16 cilt, 2019,⁹⁰ (Şerh).

⁸⁶ İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı İSAM, “Aranan: Bidâye” (Erişim 5 Kasım 2020).

⁸⁷ İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı İSAM, “Aranan: İbn Rüşd” (Erişim 8 Kasım 2020).

⁸⁸ e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi DERGİPARK, “Aranan: Bidâyetü'l-müctehid” (Erişim 8 Kasım 2010).

⁸⁹ el-Mektebetü'l-Vakfiyye, “el-Fikhü'l'âmm” (Erişim, 6 Kasım 2020).

⁹⁰ Alukah es-Sekâfiyye, “‘Âlemü'l-kütüb” (Erişim, 6 Kasım 2020).

- Bidayeti'l-müctehid li İbni Rüşd mezâyâ ve hesâise ve simâtin me'a ba'dı'l-meâhizi ve'l-henât, Ahmed Ğurâbî, Mecelletü Cami'âtü'l-emîr Abdülkâdir li'l-'ulûmi'l-İslâmiyye, Cezair, 2007, (Makale).

- Bidayeti'l-müctehid, Abdulmecid eş-Şevâdifî, Mecelletü Merkezi'l-buhûsi ve'd-dirâsâtü'l-islâmiyye, Mısır, 2010, (Kitap değerlendirmesi).

- Bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid: Ehemmiyetühü, tesmiyetühü, senetü vad'ihî, tevsîkü nisbetihî ilâ müellifihî, Ahmed Hasan er-Rebâ'e, Mecelletü'l-'ulûmi'-ş-şer'iyye, Suudi Arabistan, 2011, (Makale).

-el-Kevâ'idü'l-usûliyye fî bidayeti'l-müctehid, Muhammed Debbâğ, Cami'atü'z-Zeytûniyye, Tunus, 1995, (Doktora Tezi).

-et-Tedbîkâtü'l-fikhiyye li kıyâsi'-ş-şebhi 'inde İbn-i Rüşd fî bidayeti'l-müctehid, Abdülaziz 'Acîl Câsım en-Neşemî, el-Cami'atü'l-Ürdüniyye, Ürdün, 2015, (Yüksek Lisans Tezi).

- Kitâbü Bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid ve menhecü müellifihî fihî, Muhammed Süleymân en-Nûr, Mecelletü'-ş-şerî'ati ve'l-kânûn, Birleşik Arap Emirlikleri, 2007, (Makale).

- Menhecü'l-binâi 'inde İbn Rüşd fî't-te'âmüli me'a'n-nusûsi'-ş-şer'iyyeti fî kitâbihî Bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Zeynep Zekerîyya Alî Mu'âbede, Ürdün, 2018, (Makale).

- Tahkîkü ittifâkâtî İbn Rüşd fî'l-hudûdi ve'l-cinâyâtî min hilâli kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Abdülvahhâb Abdullah Abdülvahhâb, Cami'atü Ümm-i Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2001, (Yüksek Lisans Tezi).

- Esbâbü'l-ihtilâfî fî'l-ahkâmi'-ş-şer'iyye: Dirâseten tadbîkiyyeden fî bâbi't-tahâreti ve's-selâti min bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid el-Kâdî Ebî'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtûbî 520 h.-595 h. 1126 m. 1198 m., Zühre Abdullah Kasemullâh, Cami'atü'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Sudan, 2014, (Yüksek Lisans Tezi).

- Tahkîkü'l-mesâilî'l-hilâfiyye fî fikhi'l-üsreti 'inde İbn-i Rüşd el-Hafîd min hilâli kitâbihî bidayeti'l-müctehid (fî kitâbeyi'n-nikâhi ve'd-delâk), 'Ammâd Ömer Halefüllah Ahmed, Cami'atü Ümm-i Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2004, (Yüksek Lisans Tezi).

- Tahkîkü ittifâkâtî İbn-i Rüşd fî'l-ferâizi min hilâli kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, İbrahim Ahmedây Muhammed, Cami'atü Ümm-i Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2000, (Yüksek Lisans Tezi).

- el-Mekâsidü's-şer'iyye 'inde İbn-i Rüşd min hilâli kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Salâh İbrahim Osman el-Kâdı el-Hudayrî, Cami'atü Sebhâ, Libya, 2009, (Yüksek Lisans Tezi).

- Tahkîkü ittifâkâtî İbn-i Rüşd fî't-tahâreti ve's-selâti min hilâli kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid: Dirâseten fıkhiyyeten mukâreneten, Mahmud Muhammed Düblûb, Cami'atü Ümm-i Dermân el-İslâmiyye, Sudan, 2002, (Yüksek Lisans Tezi).

- Eserü'd-delâleti'n-nahviyyeti fî istinbâti'l-ahkâmi'l-fıkhiyyeti fî kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Harun Muhammed Bedrüddin Ahmed er-Rebâbe'e, el-Cami'atü'l-Ürdüniyye, Ürdün, 2006, (Doktora Tezi).

- Tahrîrû ittifâkâtî İbn-i Rüşd fî bidayeti'l-müctehid min kitâbi'l-vesâyâ ilâ nihâyeti kitâbi'l-akdiye, Hamdân b. Abdullah b. Dâyes eş-Şemrî, Cami'atü Ümm-i'l-Kura, Suudi Arabistan, 1991, (Yüksek Lisans Tezi).

- Esbâbü'l-ihtilâf fî'l-ahkâmi's-şer'iyye: Dirâseten tadbikiyyeten fî bâbi'n-nikâhi min kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, 'Alyâ et-Tayyib İbrahim Hâmid, Cami'atü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Sudan, 2013, (Yüksek Lisans Tezi).

- Müsâmehetü İbn Rüşd fî tadvîri mantıki'l-kânûni ve mâddeti'l-kânûn'l-mukâren: Kırâeten hürreten li bidayeti'l-müctehid, Osman İbn Fadl, Mecelletü'l-ahdâsi'l-kânûniyyeti't-Tûnusiyye, Tunus, 2002, (Makale).

- el-Mesâilü'l-fıkhiyye'l-lefî Hekâ fihâ İbn Rüşd icmâ'a's-sehâbeti fî kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid: min evveli'l-kitâbi ilâ âhiri'l-vesâyâ, Ahmed b. Sâlih b. Muhammed el-Berâk, Mecelletü Zehâiri li'l-'Ulûmi'l-İnsâniyye, Mağrib, 2018, (Makale).

- Eserü hefâi'l-elfâz fî ihtilâfi'l-fukâhâ: Dirâseten tadbikiyyeten min kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid -bâbü't-tahâre ve's-selâti-, Hanîn Ahmed Ebû 'Amr, Cami'atü Mu'te, Ürdün, 2008, (Yüksek Lisans Tezi).

- el-Hilâfû'l-fıkhiyyü li mu'ârezeti delîli'l(kıyâs) fî min kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid min bidâyeti'l-kitâb ilâ nihâyeti kitâbi'l-ed'ime ve'l-

eşribe: Cem'an ve dirâseten, Zâhir b. Fahrî ez-Zâhir, Cami'atü'l-Ezher, Mısır, 2018, (Makale).

- et-Tercîhâtü'l-fikhiyyetü 'inde İbn Rüşd min hilâli bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Necvâ el-Humâsî, Cami'atü'z-Zeytûniyye, Tunus, 1998, (Yüksek Lisans Tezi).

- el-Kevâ'idü'l-usûliyye ve tadbîkatühâ'l-fer'iiyyetü fî kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid fî kısmi'l-mu'âmelât: Şerh ve dirâse, Ali Ahmed Muhammed Ca'fer, Cami'atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2004, (Doktora Tezi).

- el-İhtilâfâtü'l-fikhiyye ve ihtiyârâtü İbn-i Rüşd hârice'l-mezhebi'l-Mâlikiyyi min hilâli bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid: Cem' ve Tahlîl, Âmine Abdülhâdî Miftâh Abdülhâdî, el-Cami'atü'l-Esmeriyye li'l-'Ulûmi'l-Uslâmiyye, Libya, 2013, (Yüksek Lisans Tezi).

- el-Kavâ'idü'l-fikhiyye ve tadbîkiyyetühâ fî'l-mu'âmelâti'l-mâliyyeti'l-mu'âsereti min hilâli kitâbi'l-buyû' min bidayeti'l-müctehid li İbn-i Rüşd: Dirâseten fikhiyyeten mukâreneten, Muhammed Mustafa Ahmed Şuayb, Cami'atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2013, (Yüksek Lisans Tezi).

- Esbâbü'l-hilâf beyne'l-fukahâi'l-letî evredehâ İbn Rüşd fî'l-mu'âmelâti min kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid: Dirase ve ta'lik, Faysal Tayfûr Ahmed, Cami'atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2009, (Yüksek Lisans Tezi).

- el-Mesâilü'l-hilâfiyye fî's-selâti 'inde İbn Rüşd el-hafîd min kitâbihî bidayeti'l-müctehid li İbn-i Rüşd: Dirâseten fikhiyyeten mukâreneten, Muhammed Şakke Hammâd Mûsâ el-Hâzimî, Cami'atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2008, (Doktora Tezi).

- Binâü'n-nazari's-sanâ'iiyyi fî Bidayeti'l-müctehid min hilâli şurûhi's-şeyhi'l-Câbirî Sâlt, Mecelletü Âfâk li'l-'Ulûm, Cezair, 2016, (Makale).

- İhtilâfü'l-mezâhib ve vahdettü'l-usûl 'inde İbn Rüşd fî kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Mecellet-ü Âdâb zî Kâr, Irak, 2013, (Makale).

- Menhecü'l-İmâm İbn Rüşd el-hafîd fî tercîhi'l-müştereki'l-lafziyyi min hilâli kitâbihî bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid: Kitâbü's-salâ nemûzecen, Hüseyin el-Habîb Osman Ebû Bekir, Mecelletü'r-Râsihûn, Mâlezyâ, 2019, (Makale).

- Esbâbü ihtilâfâtü'l-fukahâ inde İbn Rüşd fî kitâbihî "bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid" fî ğayri'l-'ibâdât: Cem'an ve dirâseten ve tadbîkan, Seydi

Muhammed Vüld Muhammed Abdullah, Cami‘atü’i-İmâm Muhammed bi Su‘ûd el-İslâmiyye, Suudi Arabistan, 1998, (Yüksek Lisans Tezi).

- Fikh-ü İbn Rüşd: Kırae fî kitâbi bidayeti’l-müctehid, Mahmûd Ali Mekkî, el-Münezzemetü’l-İslâmiyye li’l-‘Ulûmi’t-tibbiyye, Kuveyt, 1995, (Sempozyum Bildirisi).

- el-Mesâilü’l-hilâfiyye ‘inde İbn Rüşd el-Mâliki fî kitâbihî bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid min evveli’l-kitâbi ilâ nihâyeti kitâbi’t-tahâreti: Dirâseten fıkhiyyeten mukâreneten, Muhammed Şakke Hammâd Mûsâ el-Hâzimî, Cami‘atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2008, (Yüksek Lisans Tezi).

- Emsiletün tadbikiyyetün ‘al’a menheci İbn Rüşd el-Hafîd fî mesleki’t-tercîh beyne’l-Ârâi’l-fıkhiyyeti fîl-mesâilü’l-hilâfiyyeti min hilâli kitâbihî bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid, Abdüllatif b. Mürşid b. Selmân el-‘Avfî, Mecelletü’l-buhûs ve’d-dirâsâtü’s-şer‘iyye, Mısır, 2019, (Makale).

- el-Mekâsidü’s-şer‘iyye beyne’l-fakîheyni el-İbâziyyi ve’l-Mâlikiyyi beyne’l-karneyni’s-sâbi‘i ve’l-âşiri’l-hicreyeyni min hilâli kitâbeyi’l-idâh li’s-şâmihi ve bidayeti’l-müctehid li İbn-i Rüşd, Mustafa b. Sâlih el-Bâcû, Vezâretü’l-Evkâf ve’s-Şûnü’d-Diniyye, Amman, 2012, (Sempozyum Bildirisi).

- el-Hâssü’l-lezî yürâdü bihi’l-‘âmmü ‘inde İbn Rüşd ve tedbîkâtühû min hilâli kitâbi bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid: Dirâseten mukâreneten, Müeyyed Hamza Hüseyin Muhâcene, Câmi‘tü’l-Yermûk, Ürdün, 2015, (Yüksek Lisans Tezi).

- el-Mesâilü’l-hilâfiyye ‘inde’l-İmâm İbn Rüşd fî’l-kısâsi ve’d-diyâti ve’l-curûhi min hilâli kitâbihî bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid: Dirâseten fıkhiyyeten mukâreneten, Muhammed Abdürrahim Ahmed İbrahim, Cami‘atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2012, (Doktora Tezi).

- el-Mesâilü’l-hilâfiyye ‘inde’l-İmâm İbn Rüşd fî’l-hudûdi min hilâli kitâbihî bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid: Dirâseten mukâreneten, Muhammed Abdürrahim Ahmed İbrahim, Cami‘atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2009, (Yüksek Lisans Tezi).

- Mesâilü’l-ihtilâfi’l-letî te‘rreda lehâ İbn Rüşd el-Hafîd min hilâli bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid “Kitâbü bey‘i’l-hiyâr”: Dirâseten fıkhiyyeten tahlîliyyeten mukâreneten, es-Senûsî ‘Akîle Ebu’l-Kâsım Ahmed, Cami‘atü’l-Medîneti’l-‘Alemiyye, Malezya, 2017, (Yüksek Lisans Tezi).

- et-Tehrîcâtü'n-Nahviyye ve's-sarfîyye 'inde İbn Rüşd el-Hafîd: Bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid nemûzecan, Ahmed Tûl, Cami'atü Ebî Bekir Bilkâyid, Cezayir, 2014, (Yüksek Lisans Tezi).

- Ka'idetü'l-cem' evlâ mine't-tercîh: Dirâseten usûliyyeten tadbîkiyyeten 'alâ kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid li İbn-i Rüşd el-Hâfîd, Munîr Abdülmâcid Muhammed Ali, Cami'atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 2007, (Doktora Tezi).

- Eserü muhtelifi'l-hadîs 'alâ'l-ahkâmi'l-fikhiyyeti'l-letî tünâdu bi'l-mer'eti min hilâli kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid li İbn-i Rüşd el-Hâfîd (ö. 595), 'Abîr Sâlih Bülbül, el-Cami'atü'l-İslâmiyye, Filistin, 2013, (Yüksek Lisans Tezi).

- Esbâbü ihtilâf fi'l-ahkâmi's-şer'îyye: Dirâseten tadbîkiyyeten fî bâbi's-savm ve'l-hacci min kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid li'l-Kâdî Ebî'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtûbî ö. 520-595, Recâ Abdurrahman İsmail Ali, Cami'atü Ümm-i'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Sudan, 2014, (Yüksek Lisans Tezi).

- Mefhûmu'l-muhâlefe: Dirâseten te'sîliyyeten tadbîkiyyeten fî kitâbi bidayeti'l-müctehid li İbn-i Rüşd, Mehâsin Züheyr Nuru'd-dîn Zâhir, Cami'atü'l-'Ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-'Alemlîyye, Ürdün, 2012, (Yüksek Lisans Tezi).

- Tahrîcü ehâdîsi'l-merfû'ati ve'l-mevkûfeti fî kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid te'lîfü'l-İmâm Ebî'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Rüşd el-Kurtûbî el-mücelledü'l-evvel hattâ nihâyeti kitâbi's-salâti's-sânî, Abdürrezzak 'Abduh Ahmed 'Atîk eş-Şer'abî, Cami'atü Ümm-i Dürmân el-İslâmiyye, Sudan, 1998, (Yüksek Lisans Tezi).

- Cuhûdü İbn Rüşd fî takrîb'l-menheci'l-fikhiyyi, Abdullah b. Muhammed el-Ma'ser, el-Ğunye, Fas, 2012, (Makale).

- Tercemetü ba'di'l-müellefâti'l-'akideti'l-Eş'ariyyeti ve'l-fikhiyyeti'l-Mâlikiyyeti ilâl-luğâti'l-ecnebiyyeti, er-Râbitatü'l-Muhammediyye li'l-'Ulemâi, Fas, 2012, (Sempozyum Bildirisi).

- Me'âlim mine't-tashîhi'l-fikhiyyi 'inde İbn Rüşd el-Hafîd, İbrahim Bûrşâşin, Âfâkü's-Sekâfe ve't-Türâs, Birleşik Arap Emirlikleri, 1998, (Makale).

- el-Hitâbü'l-fikhiyyü 'inde İbn Rüşd beyne't-tahsîl ve't-te'sîl, Abdullah b. Muhammed el-Mu'assir, Mecellet-ü Fikr ve Nakd, Fas, 2000, (Makale).

- İbn Rüşd fakîhan, Hasan Hanefî, Mecellet-ü Elf, Mısır, 1996, (Makale).
- İcmâ'ât-ü İbn-Rüşd (el-Hafîd): Dirâsetü ve tahkikü kısmî'l-'ibâdât min hilâli kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid, Bin Fâyize ez-Zübeyr, Cami'at-ü Cezâir, Cezayir, 2005, (Yüksek Lisans Tezi).
- el-Menhecü'l-fikhiyyü inde İbn Rüşd, Mustafa Necîb, el-Ma'hedü'l-Âlemiyyü li'l-Fikri'l-İslâmî, Ürdün, 1998, (Sempozyum Bildirisi).
- Mekânet-ü İbn Rüşd beyne'l-fukahâi'l-Mâlikiyyeti men sebekehû ve men lehikehû, Muhammed Haccî, el-Munezzemetü'l-İslâmiyye li'l-'Ulûmi't-Tibbiyye, Kuveyt, (Sempozyum Bildirisi).
- Eserü't-te'âruz ve def'ühû beyne'l-edilleti fî fikhi'n-nikâhi ve tevâbi'ihî: Dirâseten tadbîkiyyeten min min hilâli kitâbi bidayeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid li'l-Kâdî Ebî'l-Velîd İbn-i Rüşd el-Hafîd (ö. 595), Muhammed b. Hasan b. Cem'an el-Ğâmidî, Suudi Aarabistan, 1999, (Yüksek Lisans Tezi).
- Mesâilü Fikhiyye, Mecelletü'l-mezhebi'l-Mâlikiyyi, İnceleme Heyeti, Fas, 2019, (Makale).⁹¹

1.6. Muhtelifü'l-hadîs Kavramı

Muhtelifü'l-hadîs, zahirî itibariyle anlamca birbirine zıt olan iki hadisin arasını zorlamaya gitmeden uzlaştırmaya gidilmesini veya birinin tercih edilip amele konu edilip diğlerinin terk edilmesini ifade eden bir kavramdır.⁹² Aynı zamanda birbiriyle teâruz eden hadisleri konu edinen ilim dalına da 'muhtelifü'l-hadîs' denir. Aynı manada 'telfiku'l-hadîs', 'müşkilü'l-hadîs' ve 'ihtilâfü'l-hadîs' kavramlarını da kullananlar vardır.⁹³

Başka bir hadisle kendisi arasında her hangi bir şekilde anlamca bir zıtlığın bulunmadığı hadise ise 'muhkem' denir.⁹⁴ Muhkemin mukabili olması yönüyle makbul haberin ma'mûlün bih olmayan kısmında incelenir.⁹⁵

⁹¹ Dâru'l-Manzûme er-Ruvvâd fî Kavâ'idî'l-Ma'lûmâtî'l-'Arabiyye "Aranan: Bidâyeti'l-müctehid" (Erişim: 15 Kasım 2020). Bidâyeti'l-müctehid üzerine yapılan Arapça çalışmalar ile ilgili makale, tez ve sempozyum bildirilerinden oluşan çalışmalar Dâru'l-Manzûme adlı siteden alınmıştır.

⁹² Mustafa Sa'îd el-Hinn & Bedî' es-Seyyid el-Lehhâm, *el-Îzâh fî 'Ulûmi'l-hadîs ve'l-istilâh* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1425/2004), 275; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvi fî şerhi takrîbi'n-Nevevî*, thk. İrfan el-'Eşşâ Hessûne (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1441/1993), 355.

⁹³ Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: T.DV. Yay.,1992), 265.

⁹⁴ Mahmûd et-Tahhân, *Teysîrû Mustalahi'l-hadîs* (Riyad: Mektebetü'l-Me'ârif, 1417/1996), 55.

⁹⁵ Ebu'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser*, thk. Nurettîn 'İtr (Dimeşk: Matba'atü's-Sabl, 1421/2000), 76;

1.6.1. Ana Hatlarıyla Muhtelifü'l-Hadîs Kavramı

Muhtelifü'l-hadîs kavramıyla ilişkili olan diğer bir kavram 'müşkilü'l-hadîs' kavramıdır. Her iki kavramı aynı şekilde tanımlayanlar olduğu gibi;⁹⁶ müşkilü'l-hadîs kavramını; zâhirî manası itibariye Kur'ân-ı Kerîm'e veya ilmî bir hakikate muhalif olma veya Allah Teâlâ hakkında teşbihi ihsâs ettirme sebebiyle bâtil bir manayı düşünmeye sevk eden her hadistir, şeklinde tarif edenler de vardır.⁹⁷

Hadislerde ihtilaf, genelde, aralarında nesih ilişkisi bulunan rivayetlerde görülüp bunun dışında birbirine sıhhat yönüyle denk olan⁹⁸ iki hadisten birinin diğerine her bakımdan zıtlık arz etmesi şeklinde söz konusu olabilir.⁹⁹ Zahirî itibariyle bir birine zıt anlamda olan, dolayısıyla bir birleriyle teâruz etmiş görülen iki hadis, iki kısımda mütalaa edilir:

Birinci kısım, hadislerin cem' ve te'lîf edilebilmesinin mümkün olduğu kısımdır. İkinci kısım, hadislerin arasını cem' ve te'lîf etmenin mümkün olmadığı kısımdır. İkinci kısım da kendi içinde, iki farklı şekilde karşımıza çıkabilir: Birinci durumda, iki hadis arasında neshin gerçekleşmesidir. İkinci durumda ise, iki hadis arasında her hangi birisinin diğerini nesh ettiğine dair bir delil bulunmayıp neshin mümkün olmaması sebebiyle birisinin diğerine tercih edilmesidir.¹⁰⁰

Anlam bakımından birbirine muâriz olan iki hadisin arasının cem' ve te'lîf edilmesine örnek olarak “*Sirâyet (hastalığın bir kişiden başka birisine bulaşması) ve uğursuzluk yoktur*”¹⁰¹ hadisi ile “*Cüzzamlıdan aslandan kaçır gibi kaç*”¹⁰² hadisi arasındaki anlam uyumsuzluğunun giderilmesi örnek olarak verilebilir. İbn Salah iki hadis arasındaki teâruzu şu sözlerle cem' ve te'lîf etmiştir: “*Cüzzam hastalığı tabiatı itibariyle sirâyet etmez; fakat Allah u Teâla bu hastalığa yakalanan kimsenin, sıhhatli*

Şebbîr Ahmed el-'Osmânî, *Fethü'l-mülhim bi şerh-i sahîh-i Müslim* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1427/2006), 1/113.

⁹⁶ Muhammed 'Acâc el-Hatîb, *Usûlü'l-hadîs 'ulûmuhü ve mustalahuhü* (Cidde; Mekke: Dâru'l-Menâre, 1414/1994), 295.

⁹⁷ Mustafa Sa'îd el-Hınn & Bedî' es-Seyyid el-Lehhâm, *el-İzâh*, 276.

⁹⁸ İsmail Lutfî Çakan, “Hadis Usûlü Kitaplarında İhtilâfü'l-hadîs Meselesi”, *M.Ü.İ.F. Dergisi*, 4 (1986), 75.

⁹⁹ Ayhan Tekineş, “Muhtelifü'l-hadîs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31/74.

¹⁰⁰ Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî İbn Salah, *Mukaddimet-ü İbn-i Salah fi 'Ulûmü'l-hadîs*, thk. Abdullah el-Menşâvî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 1431/2010), 262-263.

¹⁰¹ Buhârî, “Tıp”, 54; Müslim, “Selâm”, 102.

¹⁰² Buhârî, “Tıp”, 19; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/449 (No. 9722).

*bir kimse ile temasını hastalığın bulaşması için sebep kılmıştır. Diğer sebep olan şeylerde olduğu gibi bunun da sebebe aykırı düşen bir durum görülebilir. Birinci hadiste, cahiliye inancından kaynaklı hastalığın tabi bir şekilde sirâyet ettiğini anlayışını değiştirmek söz konusu edilmiştir.”*¹⁰³ Bu iki hadisin arası, başka muhaddisler tarafından farklı şekillerde uzlaştırılmıştır.¹⁰⁴

Hadisler arasındaki ihtilafın sebepleri, şu başlıklar altında ele alınır: Hadîsin vurûd kaynağına (Hz. Peygamber) ait sebepler, hadîsin râvisine ait sebepler, hadisin rivâyet keyfiyetine dair sebepler, hadîsin ihtivâ ettiği lafızlara ait sebepler ve teşrî‘ usulü ile ilgili sebepler.¹⁰⁵

Hadis âlimleri, birbirleriyle teâruz eden hadisler arasındaki ihtilafı çözmek için cem‘ ve te’lîf, nesih, tercih ve tevekkuf gibi metodlara başvurmuşlardır.¹⁰⁶ Hadislerin birbirleriyle teâruzunun çözümlenmesi, hadiste metin tenkidinin de en önemli noktalardan birini teşkil etmektedir.¹⁰⁷ İhtilafı giderme işlemi temelde, ihtilafı meydana getiren sebeplerin araştırılması ve ona göre bir te’vîl ve gerekçe ile uzlaştırma (cem‘ ve te’lîf) yönünün veya uzlaştırılamayacak hadislerin (nesh-tercih tevekkuf) ortaya konmasından ibarettir.¹⁰⁸

Bu yöntemlerin ilk başvurulandan itibaren belli bir sıra ile sıralanması hususunda teorik tartışmalar yapılmışsa da ihtilaf gibi görülen noktaları gidermeye çalışan âlimler daha çok konunun muhtevasına göre bir metod belirlemişlerdir. Bazen de birkaç metodu birlikte uygulamışlardır.¹⁰⁹ Sahîh hadisler arasındaki teâruz giderilmediğinde hadislerden birinin terk edilmesi kaçınılmaz olacaktır. Bu durumda diğer hadis tercih edilecek ve hüküm ona göre verilecektir.¹¹⁰ Birbirleriyle teâruz eden hadisler arasındaki ihtilafı çözmek için bir metod olarak kullanılan tercih, istilâh olarak; iki benzerden birinin (asıldaki değil de) nitelikteki fazlalığını göstermek olarak tanımlanmaktadır. Bu tarifte iki nokta önem arz etmektedir. Birincisi, her iki delilin

¹⁰³ İbn Salah, *Mukaddime*, thk. Abdullah el-Menşâvî, 262.

¹⁰⁴ İbn Hacer, *Nüzhetü’n-nazar*, thk. Nurettin ‘İtr, 77.

¹⁰⁵ İsmail Lütfi Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları* (İstanbul: M.Ü.İ.F. Yay., 1996), 106.

¹⁰⁶ Tekineş, “Muhtelifü’l-hadîs”, 31/75.

¹⁰⁷ Salahattin Polat, *Hadis Araştırmaları* (İstanbul: İnsan Yay., 2011), 221.

¹⁰⁸ Çakan, *Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları*, 106.

¹⁰⁹ Tekineş, “Muhtelifü’l-hadîs”, 31/75.

¹¹⁰ Polat, *Hadis Araştırmaları*, 221.

kuvvette eşit olmalarıdır. İkincisi, bağımsız delil olmaya elverişli olanlar arasında tercihin yapılamayacağıdır.¹¹¹

Müteâriz hadisler arasındaki tercih sebepleri dört grup altında toplanabilir:

1) Râvi ile ilgili tercih sebepleri. Örneğin; hadislerden birisinin râvisinin ilim ve hâfıza yönüyle diğer raviden üstün olması.

2) Hadis metni ile ilgili tercih sebepleri. Örneğin, hâss olan ‘âmm olan hadise tercih edilir.

3) Hüküm yönünden tercih. Örneğin; Daha ihtiyatlı olanın kendisi gibi olmayan hadise tercih edilir.

4) Hârici sebeplerle tercih. Örneğin; Kur’ân, sünnet, kıyâs vs. ile desteklenen hadislerin böyle olmayanlara tercih edilmesinde olduğu gibi.¹¹²

1.6.2. Bir İlim Dahı Olarak Muhtelifü’l-hadîs

Muhtelifü’l-hadîs konusu, hadis edebiyatının ilk dönemlerinden itibaren muhaddislerin ilgi alanına girmiştir.¹¹³ Muhtelifü’l-hadîs ilminin oldukça erken devirde oluşmasına hız veren âmillerin başında hadîs, fıkıh, kelâm münâsebeti ve bu ilimlerle uğraşan âlimlerin ilmî tartışmaları gelir. Hadis ve hadisçilere karşı başlayan itirazlara muhaddisler tarafından cevap verme ve sünnetin iç tutarlılığını ortaya koyma çabaları da bu âmillerdendir.¹¹⁴ Muhtelifü’l-hadîs, hadis ilimlerinin bir türü olarak hadis usulü kitaplarında ele alınmışsa da bu hususla ilgili ayrıntılı bilgiler, daha çok fıkıh usulü eserlerinde bulunmaktadır.¹¹⁵ İhtilaf meselesi hüküm ihtiva eden rivayetler üzerinde yoğunlaştığından aynı zamanda fakihlerin de üzerinde çalıştığı bir konu olmuştur. Bu sayede ‘muhtelifü’l-hadîs’le ilgili zengin bir edebiyat oluşmuştur.¹¹⁶

¹¹¹ Abdülmecîd et-Türkmânî, *Dirâsât fî Usûli’l-hadîs ‘alâ Menheci’l-Hanefiyye* (Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1436/2015), 577.

¹¹² Polat, *Hadis Araştırmaları*, 221-222.

¹¹³ Zişan Türkan (ed.), *Hadis El Kitabı* (Ankara: Grafiker Yay., 2017), 445.

¹¹⁴ Mehmet Görmez, *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: TDV Yay., 2011), 126.

¹¹⁵ Ayhan Tekineş, “Muhtelifü’l-hadîs”, 31/76.

¹¹⁶ Martı, “Hadis İlimlerine Dair Edebiyat,” 445.

Bu alanla ilgili ilk telif edilen eser, İmâm Şafî'nin İhtilâfû'l-hadîs adlı eseridir.¹¹⁷ Bu eser, yine İmâm Şafî'ye ait olan el-Ümm adlı kitabının içinden bir bölümü teşkil etmektedir.¹¹⁸ Tek cilt olarak basılmıştır.¹¹⁹ Bu eserde daha çok bir birlerine zıt manada rivayet edilen hadislerin uzlaştırılma metodlarına dair bilgiler verilmiştir.¹²⁰ Bu alanla ilgili diğer önemli eserler ise şunlardır:

- Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim İbn Kuteybe ed-Dîneverî (ö. 276/889), Te'vîlü Muhtelifi'l-hadîs,

- Ebû Yahyâ Zekerîyyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 307/920), İhtilâfû'l-hadîs,

- Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr t-Taberî (ö. 310/923), İhtilâfû'l-hadîs,

- Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî et-Tahâvî (ö. 321/933), Müşkilü'l-Âsâr.¹²¹

1.6.3. İbn Heysem Rüşd'ün Hadislerin Birbirleriyle Teâruz Eden Hadisleri Ele Alışı

Bir anlamda, muhtelifi'l-hadîs çalışması olan Bidâyetü'l-müctehid'de İbn Rüşd, Hz. Peygamber'den gelen rivayetlerin biri tercih edilirken diğerinin işlevsiz kalmasını kabul etmez.¹²² Bu nedenle 'te'lîf, tercihten iyidir' der.¹²³

İbn Rüşd'ün bu konuda gözettiği ilkelerden birisi de, bir konudaki farklı rivayetleri muhayyerliğe hamletmenin bunlardan birini diğerine tercih edilmesinden daha iyi olduğu şeklindedir. İbn Rüşd, bir şahsın vermesi gereken cizye miktarı konusunda olduğu gibi birbirine denk olan hadisler arasını te'lîf yoluna gitmiş; bunlardan birisinin diğerine üstün gelmesi durumunda üstün olanı tercih etmiştir.¹²⁴

¹¹⁷ Tekineş, "Muhtelifi'l-hadîs", 31/76.

¹¹⁸ 'Osmânî, *Fethü'l-mülhim bi şerh-i sahîh-i Müslim*, 1/113.

¹¹⁹ Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek (İstanbul: İz Yayıncılık, 1994), 336.

¹²⁰ Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, 266.

¹²¹ el-Kettânî, *Hadis Literatürü*, çev. Yusuf Özbek, 336-337.

¹²² Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 129-130; Ayşe Karaca, *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı Eserindeki Tercihleri ve Farklı Görüşleri* (İstanbul, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 79.

¹²³ İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, thk. Heysem Halife, 1/225.

¹²⁴ Karaca, *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı Eserindeki Tercihleri ve Farklı Görüşleri*, 81.

İbn Rüşd, Hz. Peygamber'den fiilî ve kavî hadislerin çelişmemesi için bunları farklı olaylara hamlederek çözmeyi daha uygun bulur.¹²⁵ İbn Rüşd, bir konudaki hadislerden birinin sıhhatı sabit değilse sıhhatı sabit olan hadis buna tercih edilir.¹²⁶

Son olarak, İbn Rüşd, fukahânın farklı görüşlerine yönelmelerine neden olan bir birleriyle anlamca çelişkili hadisleri ele alırken, mezheplerin bu rivayetleri değerlendirmelerinde hangi metodu benimsediklerini belirtir.¹²⁷

¹²⁵ Karaca, *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı Eserindeki Tercihleri ve Farklı Görüşleri*, 82.

¹²⁶ Karaca, *İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid adlı Eserindeki Tercihleri ve Farklı Görüşleri*, 84.

¹²⁷ Yıldırım vd., *Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd*, 130.

İKİNCİ BÖLÜM

2. İBN RÜŞD'ÜN BİDÂYETÜ'L-MÜCTEHİD ADLI ESERİNİN ORUÇ KİTABI'NDA YER ALAN HADİSLERİN MUHTELİFÜ'L-HADİS AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. Ramazan ve Şevvâl Aylarının Hilallerini Bir veya Birden Fazla Kişinin Haber Vermesiyle İlgili Verilen Rivayetler

Hilalin görülmesini ifade eden 'rü'yet-i hilâl', dini bir kavram olarak, kamerî ayların tespitinde ayın gözetlenmesi ve görülmesi anlamına gelmektedir. Oruç ibadetiyle ilgili Ramazan ayının tespitinde de, ayın hareketleri esas alınmaktadır.¹²⁸

Ramazan ayının girişinin ve çıkışının kendisine bağlı olduğu ayın görülmesi (rü'yet-i hilâl) ile ilgili, birbirinden farklı rivayetlerin bulunması fakihler arasında görüş farklılıklarına sebebiyet vermiştir. Bu konuda nakledilen rivayetlerin farklı değerlendirilmesi sonucu şu görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefîlere göre, Ramazan hilali, hava açık olursa, bir topluluk tarafından görülmesi ile; havanın kapalı olması durumunda ise Şaban ayının otuza tamamlanmasıyla sabit olur. Havada bir illet (kapalılık vb.) olması durumunda, adil bir kişinin haber vermesi ile de kabul edilir.¹²⁹ Ramazan hilalinin görülmesinde şahadet lafzı ile tanıklık şart değildir.¹³⁰

Şevvâl ayının hilalinin görülmesi, hava bulutlu olunca, şahadet lafzıyla ve adalet sahibi olmaları şartıyla iki hür erkeğin veya bir hür erkekle iki hür kadının tanıklığıyla kabul edilir. Hava bulutlu değilse, haber vermeleri ile ilim hâsıl olacak pek çok kişinin şahitlik etmeleri gerekir.¹³¹

¹²⁸ Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: D.İ.B. Yay., 2006), 563.

¹²⁹ Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1424/2003), 2/573.

¹³⁰ Mehmet Mevkûfâtî, *Mevkûfât Multekâ Tercümesi*, sad. Ahmed Davutoğlu (İstanbul: Sağlam Yayınevi, 2016), 1/369.

¹³¹ Mevkûfâtî, *Mevkûfât Şerhi*, sad. Ahmed Davutoğlu, 369.

Şafîilere göre, Ramazan ayı, adil bir kişinin görmesi ve şehadet lafzıyla tanıklık etmesiyle sabit olur. Bir kişinin şehadetiyle başlanan ay, otuz günün sayılmasıyla bitmiş olur.¹³² Ramazan dışındaki aylar, iki adil kişinin şahitlik etmeleriyle sabit olur.¹³³

İmam Malik'e göre, Ramazan ve Şevvâl hilalleri, en az iki adil kişinin şahitlik etmeleriyle sabit olur.¹³⁴ Ahmed b. Hanbel'den nakledilen meşhur görüşe göre, Ramazan hilali, adil olan bir kişinin sözü ile,¹³⁵ Şevvâl hilali de iki adil kişinin şehadetleriyle kabul edilir.¹³⁶

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili üç rivayete yer vermektedir:

2.1.1. Ramazan Orucuna Başlamada ve Ramazan Orucunu Bitirmede İki Kişinin Şahitliği ile İlgili Verilen Rivayet

İbn Rüşd'ün belirttiğine göre, bu konuyla ilgili ihtilaf, rivayetlerin farklılığından ve hilalin görülmesi ile ilgili verilen rivayetin, hadislerde belirtilen yeter sayısının kaç olacağı konusunda ve hilalin görülmesinin sabit olması için şehadet lafzının gerekip gerekmeyeceği konusunda farklı değerlendirilmesinden kaynaklanmaktadır. İbn Rüşd'ün ihtilaf konusu olarak verdiği ilk rivayet şu şekildedir:

عن عبد الرحمن بن زيد بن الخطاب أنه خطب الناس في اليوم الذي يشك فيه فقال: إني جالست أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم وسألتهم وكلهم حدثوني أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال: "صوموا لرؤيته وأفطروا لرؤيته فإن غم عليكم فأتوا ثلاثين فإن شهد شاهدان فصوموا وأفطروا".

¹³² Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî'l-elfâzi'l-Minhâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî (Beyrut, Dâru'l-Ma'rîfe, 1418/1997), 1/617.

¹³³ Muhyiddîn en-Nevevî, *Kitâbü'l-mecmû' şerhu'l-mühezzebi li's-Şirâzi*, thk. Muhammed Necîb et-Tu'aymî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî, 1415/1995), 6/290.

¹³⁴ Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ* (Beyrut, Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 1415/1994), 1/267.

¹³⁵ Ebû Muhammed Muvaffakuddîn İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv (Riyâd: Dâru 'Alemlî'l-Kitâb, 1417/1997), 4/416.

¹³⁶ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/419.

Bidâyetü'l-müctehid'de Ebû Dâvûd'a atfen verilen bu rivayet,¹³⁷ Bidâye üzerine tahriç-tahkik-şerh çalışması yapan Abdullah 'Abâdî'nin belirttiğine göre, bu lafızlarla Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi ve Nesâî'nin Süneni'nde de yer almaktadır.¹³⁸ Bunun yanında Ebû Dâvûd'un Süneni'nde bu manada hadis rivayet etmiş olduğu da belirtilmektedir.¹³⁹ Bu hadis şu şekildedir:

حدثنا محمد بن عبد الرحيم أبو يحيى البزاز حدثنا سعيد بن سليمان حدثنا عباد عن أبي مالك الأشجعي حدثنا حسين بن الحارث الجدلي - من جديلة قيس أن أمير مكة خطب ثم قال عهد إلينا رسول الله صلى الله عليه وسلم أن ننسك للرؤية فإن لم نره وشهد شاهدا عدل نسكنا بشهادتهما فسألت الحسين بن الحارث من أمير مكة قال لا أدري. ثم لقيني بعد فقال هو الحارث بن حاطب أخو محمد بن حاطب ثم قال الأمير إن فيكم من هو أعلم بالله ورسوله مني وشهد هذا من رسول الله صلى الله عليه وسلم. وأوماً بيده إلى رجل قال الحسين فقلت لشيخ إلى جنبى من هذا الذى أوماً إليه الأمير قال هذا عبد الله بن عمر. وصدق كان أعلم بالله منه فقال بذلك أمرنا رسول الله صلى الله عليه وسلم.

Kays Kabilesinin Cedîle kolundan olan Hüseyin b. el-Hâris el-Cedelî şöyle demiştir: “*Mekke emiri (halka) hitab etti ve dedi ki: “Resûlullah (s.a.v.) bize hilali görerek, eğer göremezsek iki âdil şahidin hilali gördüklerine dair şehâdetleri ile ibâdet etmemizi tavsiye etti.*” (Ravî, Ebû Mâlik el-Eşcaî, Hüseyin b. el-Hâris'e): “*Mekke emiri kimdi? diye sordum.*” “*Bilmiyorum,*” dedi. Bir müddet sonra Hüseyin benimle karşılaştı ve şunları söyledi: “*O, Muhammed b. Hâtib'in kardeşi el-Hâris b. Hâtib idi.*” Sonra emir; “*Şüphesiz aranızda Allah ve Resûlünü (kitap ve sünneti) ben den daha iyi bilen birisi var o da bu sözümün Resûlullah (s.a.v.)'den olduğuna şahitlik ediyor.*” dedi ve eli

¹³⁷ Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, thk. Heysem Halife Tu'aymî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1427/2006), 1/262.

¹³⁸ Ebû Adurrahman Ahmed b. Şu'ayb b. Ali el-Horâsânî en-Nesâî, *es-Sünenü's-Suğrâ*, thk. Abdulfettah Ebû Ğudde (Halep: Mektebü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye, 1406/1986), “Sıyâm”, 5 (No. 2116).

¹³⁹ Abdullah 'Abâdî, *Şerhu bidâyeti'l-müctehid ve nihâyeti'l-muktesid* (Kahire: Dâru's-Selâm, 1416/1995), 2/687; Süleyman b. el-Eş'as el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Yâsir Hasan vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436/2015), “Sıyâm”, 13 (No. 2338).

ile bir adamı gösterdi. Ben yanımda bulunan bir ihtiyara: “Emirin işaret ettiği zât kim? diye sordum.” O, “Bu, Abdullah b. Ömer'dir.” Emir doğru söyledi. O Allah'ı emirden daha iyi bilir” dedi. Abdullah b. Ömer (r.a) da; “Resûlullah (s.a.v.) bize böyle emretti,” dedi.¹⁴⁰

Bu hadisin senedinde yer alan Hüseyin b. el-Hâris el-Cedelî, ‘ma’rûf’ lafzıyla ta’dîl edilmiş olup¹⁴¹ aynı manaya gelen ‘sadûk’ kavramıyla da nitelendirilmiştir.¹⁴² İki kişinin şahadetinin ibadetlerde kabul edilebileceğini belirten Nesâî tariki ile gelen metin, Dârekutnî’nin Süneni’nde¹⁴³ ve Beyhakî’nin es-Sünenü’s-Sağîri’nde¹⁴⁴ de geçmektedir.

Mezkûr hadisin aynı manada rivayet edildiği Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde, muhakkikler, senedde yer alan Haccâc b. Ertee’den dolayı senedinin zayıf olduğunu belirtmekle birlikte destekleyen diğer şahitlerden dolayı ‘sahîh li-ğayrihi’ mertebesinde olduğunu belirtmişlerdir.¹⁴⁵ Aynı hadis, Elbânî tarafından ‘sahîh’¹⁴⁶, Ebû Dâvûd’un Süneni’nin muhakkikleri tarafından da ‘hasen’ olarak değerlendirilmiştir.¹⁴⁷

2.1.2. Ramazan Hilalini Bir Kişinin Haber Vermesi ile İlgili Verilen Rivayet

Yukarıda verilen rivayette mutlak manada, oruca başlamanın ve bitirmenin iki kişinin tanıklığı ile gerçekleşmiş olmasını ifade etmekte iken; İbn Rüşd’ün aynı konuda verdiği ikinci rivayet, açık bir şekilde Ramazan hilalinin bir kişinin rû’yeti ile sabit olacağını ifade edecektir. İki hadis arasında zâhirleri itibari ile bir teâruz söz konusudur.

İbn Rüşd’ün, İbn Abbas kanalıyla merfû olarak vermiş olduğu rivayet¹⁴⁸ şöyledir:

¹⁴⁰ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 13 (No. 2338).

¹⁴¹ Ebu’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, nşr. İbrahim ez-Zeybek & Adil Mürşid (b.y., Müessesetü’r-Risâle, 1433/1995), 1/420.

¹⁴² Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk.. Şu’ayb el-Arnâvût (Beyrut: Risâletü’l-‘Alemiyye, 1436/2012), “Sıyâm”, 13 (No. 2338).

¹⁴³ Ali b. Ömer Dârekutnî, *Sünenü’d-Dârikutnî*, thk. Şu’ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1424/2004), “Sıyâm”, 2 (No. 2191).

¹⁴⁴ Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa Beyhakî, *es-Sünenü’s-sağîr*, thk. Abdulmu’tî Emin Kal’âcî (Karatâşî: Cami’u’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye, 1410/1989), “Sıyâm”, 5 (No. 1312).

¹⁴⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/191 (No. 18895).

¹⁴⁶ Nesâî, “Sıyâm”, 5 (No. 2116)

¹⁴⁷ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 13 (No. 2338).

¹⁴⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu’aymî, 1/262.

أخبرنا موسى بن عبد الرحمن قال حدثنا حسين عن زائدة عن سماك عن عكرمة عن ابن عباس قال : جاء أعرابي إلى النبي صلى الله عليه و سلم فقال أبصرت الهلال الليلة قال "أتشهد أن لا اله إلا الله وأن محمدا عبده ورسوله" قال نعم قال "يا بلال أذن في الناس فليصوموا غدا".

İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre: Bir bedevi Resûlullah'a (s.a.v.) geldi ve: *"Hilali bu gece gördüm"* dedi. Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: *"Allah'tan başka ilâh olmadığına Muhammed'in de O'nun kulu ve elçisi olduğuna şahadet eder misin?"* Bedevi: *"Evet"* deyince; Resûlullah (s.a.v.): *"Bilal'e kalk insanlara ilân et, yarın oruç tutsunlar"* dedi.¹⁴⁹

Bir kişinin haber vermesi üzerine Ramazan orucuna başlanacağını ifade eden bu hadis, aynı manada, Ebû Dâvûd'un Süneni'nde,¹⁵⁰ Tirmizî'nin Süneni'nde,¹⁵¹ Nesâî'nin Süneni'nde¹⁵² ve İbn Mâce'nin Süneni'nde,¹⁵³ de yer almaktadır. Hadisin Ebû Dâvûd'un Süneni'nde yer alan metni şu şekildedir:

حدثنا محمد بن بكر بن الريان حدثنا الوليد يعني ابن أبي ثور ح وحدثنا الحسن بن علي حدثنا الحسين - يعني الجعفي - عن زائدة - المعنى - عن سماك عن عكرمة عن ابن عباس قال جاء أعرابي إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال إني رأيت الهلال - قال الحسن في حديثه يعني رمضان - فقال أتشهد أن لا إله إلا الله . قال نعم. قال أتشهد أن محمدا رسول الله . قال نعم. قال يا بلال أذن في الناس فليصوموا غدا.

İbn Abbâs'tan rivayet edildiğine göre; demiştir ki: Bir bedevi Resûlullah (s.a.v.)' a gelip; *"Ben hilâli -Hasen rivayetinde; yani Ramazan hilâlini- gördüm"* dedi. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.). *"Allah'tan başka ilah olmadığına şahitlik eder misin?"* dedi. Adam: *"Evet"* dedi. Resûlullah (s.a.v.): *"Muhammed'in, Allah'ın Rasûlu olduğuna"*

¹⁴⁹ Nesâî, "Sıyâm", 5 (2113).

¹⁵⁰ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 14 (2341).

¹⁵¹ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk, Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1996), "Ebvâbü's-savm", 7 (No. 691).

¹⁵² Nesâî, "Sıyâm", 5 (No. 2113).

¹⁵³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvîni İbn Mâce, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbaki (Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabiyye, ts.), "Sıyâm", 6 (1652).

şahitlik eder misin?” dedi. Adam: “Evet” diye cevap verdi. Hz. Peygamber: “Yâ Bilal, halka ilan et, yarın oruç tutsunlar” buyurdu.

Nesâî'nin Ebû Gudde tahkikinde, Elbânî, bu hadisle ilgili olarak zayıf değerlendirmesinde bulunur. Bu değerlendirmenin yapıldığı rivayet merfûdur.¹⁵⁴ Ebû Dâvûd, kendi naklettiği rivayetin pek çok ravi tarafından ‘mürsel’ olarak da rivayet edildiğini belirtir.¹⁵⁵ Ebû Dâvûd muhakkiklerine (Yâsir Hasan vd.) göre, ravileri sıkı olup rivayet, hasendir.¹⁵⁶ İbn Rüşd'ün kendisi de Tirmizî'den nakille, bu rivayetle ilgili ihtilaf olduğunu fakat pek çok ravinin bunu mürsel olarak aktardığını belirtir.¹⁵⁷

2.1.3. Şevvâl Hilaline İki Kişinin Şahitlik Etmesiyle Ramazan Ayının Bitimini İfade Eden Rivayet

İbn Rüşd'ün yer verdiği üçüncü rivayette, Şevvâl hilali ile ilgili tanıklık yapacak kişilerin sayısı ile ilgili bilgi verilmektedir. Hadiste, Ramazan ayının bitimi, Şevvâl ayının başlangıcı konusunda iki kişinin şehadeti söz konusu edildiği için bu kişilerin aynı zamanda şahitlikte söz konusu edilen şartları da haiz olması gerektiği gündeme getirilmiştir.

Bidâye'de Rib' b. Hırâş kanalıyla aktarılan ve Ebû Dâvûd'da geçtiği ifade edilen rivayetin metni şu şekildedir:

عن ربعي بن حراش عن رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم قال كان الناس في آخر يوم من رمضان فقام أعرابيان فشهدا عند رسول الله صلى الله أن أهل الهلال عشية فأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم الناس أن يفطروا وأن يعودوا الى المصلى.¹⁵⁸

İlgili rivayetin Sünen-i Ebû Dâvûd'da yer alan şekli şu şekildedir:

¹⁵⁴ Nesâî, “Sıyâm”, 5 (No. 2113).

¹⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 14 (2341).

¹⁵⁶ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 14 (2341).

¹⁵⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/263; Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 7 (No. 691).

¹⁵⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/263.

حدثنا مسدد وخلف بن هشام المقرئ قالا حدثنا أبو عوانة عن منصور عن ربعي بن حراش عن رجل من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم قال اختلف الناس في آخر يوم من رمضان فقدم أعرابيان فشهدا عند رسول الله صلى الله عليه وسلم بالله لأهلا الهلال أمس عشية فأمر رسول الله صلى الله عليه وسلم الناس أن يفطروا زاد خلف في حديثه وأن يغدوا إلى مصلاهم.

Rib' b. Hırâş, sahâbeden bir kişi kanalıyla rivayet bettiğine göre, o sahabî şöyle demiştir: “*Ramazan’ın son (30.) günü, insanlar (bayram konusunda) tereddüt ettiler. İki bedevî gelip Resûlullah (s.a.v.)’in huzurunda (Allah’a) yemin ederek dün akşamüzeri hilalî gördüklerine şahitlik ettiler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.) halka, oruçlarını açmalarım emretti.*” Halef (b. Hişam), rivayetinde “...ve ertesi gün namazgâhlarına gitmelerini (emretti)” cümlesini ilâve etti.¹⁵⁹

Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde geçen aynı manadaki rivayetin isnadıyla ilgili olarak, rivayetin sahih olduğu ve senedindeki ravilerin Buhârî ve Müslim’in eserlerinde yer verdikleri ravilerden olduğu belirtilmektedir.¹⁶⁰ İlgili hadisi nakleden Ebû Dâvûd’un muhakkikleri (Yâsir Hasan vd.), bu rivayetin isnadı için sahih değerlendirmesinde bulunmuşlardır.¹⁶¹

2.1.4. İbn Rüşd’ün Ramazan ve Şevvâl Hilalleriyle İlgili Görüşü

İbn Rüşd, hilalin ru’yeti meselesinde, ilim hâsıl olmasının iki farklı yolu olduğunu belirttikten sonra bunların his ve haber olduğunu belirtir. Mezhep sahibi imamların birbirinden farklı görüşlerinin bu konuyla ilgili farklı manadaki rivayetlerle ilgili olduğunu ifade eder. Kendisi, bu rivayetler arasında her hangi bir teâruz görmeyen Ebû Sevr’in görüşünün şaz olmasına rağmen hakikate daha yakın olduğunu ifade eder. O da, bir kişinin veya iki kişinin şehadeti ile hem oruç hem de iftarın sabit olmasıdır.

İbn Rüşd, bunun gerekçesi olarak, hadisler, gerek bir kişinin gerek iki kişinin tanıklığına cevaz vermektedir. İbn Rüşd, Abdurrahman b. Zeyd hadisi (birinci rivayet) ile İbn Abbas hadisi (ikinci rivayet) arasında teâruzun sadece mefhumu muhalefet

¹⁵⁹ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 13 (2339).

¹⁶⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 31/120 (No. 18824).

¹⁶¹ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 13 (2339).

kabilinden olabileceğinden bahsedilse bile bu durumun naslarla te'âruz ettiğinde geçerli bir gerekçe olamayacağını belirtir.¹⁶²

Hilalin rü'yeti ile ilgili verilen hadisler, rü'yetin, mutlak manada iki kişinin şahadetiyle, Ramazan hilalinin bir kişinin haberiyle ve Şevvâl hilalinin iki kişinin tanıklığıyla sabit olacağını ifade etmektedir. Hadisler arasındaki bu ihtilaf, mezhepler arasında ihtilafa gidilmesine sebep olmuştur.

Ramazan orucuna başlama ve sona erdirmede iki kişinin esas alınacağını ifade eden rivayet, her ne kadar mutlak manada iki kişinin tanıklığı ile Ramazan ayının rü'yetinin sabit olacağını salık verse de, bu rivayet fukah tarafından, Ramazan ayının dışındaki aylarla ilgili hüküm bildirdiği şeklinde anlaşılmıştır. Bu ihtilaf, ele aldığımız birinci hadisin bağlamı ile ilgili bir tartışma olup Malikî Mezhebi dışındaki üç mezhebin hem fikir olduğu bir görüş olarak karşımıza çıkmaktadır. Üç mezhebin vardığı sonuca yol açan delil, ilgili rivayetin Ebû Dâvûd tarikinde olayın bir hac yolculuğunda geçmesi ve hac ayının tespiti ile ilgili olmasıdır. Bu faktör, hadisin bağlamını belirlemede üç mezheb tarafından ön plana çıkarılmıştır.

2.2. İmsâkın Başlangıcının Tespitinde Şafağın Beyazlığının ve Kırmızılığının Esas Alınmasını İfade Eden Rivayetler

İmsâk, belirli şeylerden belirli bir zamanda belirli şartlarla kendini alıkoymak diye tarif edilmiş ve orucun rûknünün imsak olduğu belirtilmiştir. Daha dar anlamda, oruca başlamayı ve başlangıç anını ifade etmektedir.¹⁶³

İmsâkın başlangıç vakti ile ilgili birbirinden farklı rivayetlerin olması, bu konuda görüş ayrılıklarına sebebiyet vermiştir. Buradaki ihtilaf, imsâk vaktinin, şafağın beyazlığı demek olan fecr-i sâdıkla mı; yoksa şafağın kırmızılığı anlamına gelen aydınlığın biraz yayılıp belirmesi ile mi başlayacağı konusundadır. Bu konuda iki temel görüş vardır:

Cumhurun görüşüne göre, imsâk vaktinin başlangıcı, fecr-i sadık veya ikinci fecr şeklinde ifade edilen ufuk çizgisinde beyazlığın yatay olarak yayılması ile başlar. Bu şekilde meydana gelen fecirden önce dikey aydınlığın belirmesi fecr-i kâzib olup imsâk vaktinin başlamasında ölçü olmaz.¹⁶⁴

¹⁶² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/262-263.

¹⁶³ Mehmet Şener, "İmsâk", *Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/238.

¹⁶⁴ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/325; Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd (Beyrut:

Bazı sahâbî ve tabiin âlimlerinden aktarılan görüşe göre, imsâğın başlangıcı, aydınlığın biraz yayılıp belirmesi ile başlar. Sahur bu vakte kadar yapılabilir.¹⁶⁵

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili ihtilafta delil gösterilen rivayetleri şöyle sıralamıştır:

2.2.1. İmsâkta Şafağın Beyazlığının Esas Alınmasına Delil Gösterilen Rivayet

İmsâkın bitişi ile ilgili güneşin batması esas alınmış olup bu konuda ihtilaf bulunmamaktadır. İmsâğın başlangıcında, şafağın beyazlığı, fecr-i sâdık olarak anlaşılmaktadır. İbn Rüşd, bu görüşü destekleyen rivayet olarak, Zürr kanalıyla Hüzeyfe'den nakledilen aşağıdaki rivayeti vermiştir.¹⁶⁶

حديث زُرَّ عن حذيفة قال تسحرت مع النبي صلى الله عليه وسلم ولو أشاء أن أقول هو النهار إلا أن الشمس لم تطلع.

Verilen rivayet, Nesâî'de şu lafızlarla rivayet edilmiştir:

أخبرنا محمد بن يحيى بن أيوب أخبرنا وكيع حدثنا سفيان عن عاصم عن زر قال: قلنا لحذيفة رضي الله عنه: أي ساعة تسحرت مع رسول الله صلى الله عليه وآله وسلم؟ قال: هو النهار إلا أن الشمس لم تطلع.

“Zürr'den gelen rivâyete göre, o, şöyle demiştir: Hüzeyfe'ye: “Resûlullah ile beraber sahura kaktığınız zaman hangisidir?” diye sordum. O şöyle dedi: “Gündüze yakın bir zamandır ama güneş henüz doğmamıştır.”¹⁶⁷

Aynı hadis, tüm rivayetlerin ortak ravileri olan Asım-Zürr-Hüzeyfe kanalıyla Sünen-i İbn-i Mâce'de¹⁶⁸ ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde¹⁶⁹ nakledilmiştir.

Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/554; Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/265; Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü'l-bârî bi şerh-i sahihi'l-buhârî*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût (Beyrut: Dâru'r-Riâleti'l-'Alemiyye, 1434/2013), 6/318.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, 6/317.

¹⁶⁶ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/265.

¹⁶⁷ Nesâî, “Sıyâm”, 20 (2152).

¹⁶⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî İbn Mâce, *Sünen-i İbn-i Mâce*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd. (Beyrut: Dâru Risâleti'l-'Alemiyye, 1430/2009), “Sıyâm”, 23 (No: 1695).

¹⁶⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/407 (No. 23400).

Nesâî'nin Ebû Ğudde tahkikinde Elbânî'nin hadisle ilgili değerlendirmesi 'hasenü'l-isnâd' şeklindedir.¹⁷⁰ Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde, Şu'ayb el-Arnâvût, Asım-Zürr-Hüzeyfe kanalıyla gelen rivayetin mevkuf olduğunu merfû' olmasının Asım adlı raviden kaynaklanan bir hata olduğunu ve kendisinden daha sika olanların bu rivayeti mevkuf olarak aktardıklarını belirtmektedir.¹⁷¹

2.2.2. İmsâk Vaktinin Başlangıcında Şafağın Kırmızılığının Esas Alınmasına Delil Gösterilen Rivayet

İmsâk vaktinin başlangıcıyla ilgili şafakta kırmızılığın oluşmasını ifade eden rivayet, Cumhur tarafından fecr-i sâdık olarak anlaşılmışken; diğer görüş tarafından, 'şafağın kırmızılığı' ifadesi kırmızılığın doğuşu başka bir ifadeyle aydınlığın belirmesini ve fecr-i sâdıktan biraz sonrasına tekabül eden zamanı ifade ettiği şeklinde anlaşılmıştır.

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili Ebû Dâvûd'un Süneni'nden bir hadis nakletmektedir. Sünen'deki rivayet şöyledir:

حدثنا محمد بن عيسى حدثنا ملازم بن عمرو عن عبد الله بن النعمان حدثني قيس بن طلق عن أبيه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم كلوا واشربوا ولا يهيذنكم الساطع المصعد فكلوا واشربوا حتى يعترض لكم الأحمر. قال أبو داود هذا مما تفرد به أهل الإمامة.

Kays b. Talk'ın babasından rivayet ettiğine göre, babası şöyle demiştir: "Yiyiniz, içiniz, yukarıya doğru yükselerek parlayan (yalancı fecir) sizi rahatsız etmesin (yemenize engel olmasın) kırmızılık doğuncaya (fecd-i sâdık) kadar yeyiniz, içiniz." Ebû Dâvûd dedi ki: "Bu hadis, sâdece Yemâmelilerin rivayet ettiği hadislerdendir."¹⁷²

Yukarıda verilen rivayet Tirmizî'nin Süneni'nde¹⁷³ ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikine göre bu hadis hasendir.¹⁷⁴

Tahavî, Asım-Zürr-Hüzeyfe kanalıyla gelen hadisi, İbn Rüşd'ün ve bazı hadis kitaplarında verilen yukarıdaki gibi muhtasar şeklinden daha farklı bir metinle naklettiği

¹⁷⁰ Nesâî, "Sıyâm", 20 (2152 No'lu hadise düşülen ta'lik).

¹⁷¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 38/382 (No: 23361).

¹⁷² Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 17 (2348).

¹⁷³ Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ b. Sevre et-Tirmizî, *Sünenü't-Tirmizî*, thk. Ahmet Muhammed Şâkir vd. (b.y.: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1395/1975), "Sıyâm", 15 (No: 705).

¹⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 26/218-219 (No. 16291).

rivayetinde, Hüzeyfe'nin fecr-i sadıktan sonra sahur yaptığını ve Zürr adlı tabîî raviye Hz. Peygamberle birlikte aynı şekilde sahur yaptıklarını söyler.¹⁷⁵ Tahavî, bu uygulamanın “*Bilal gece ezan okur, siz, İbn Ümm-i Mektûm ezan okuyana kadar yiyiniz, içiniz*”¹⁷⁶ hadisine aykırı olduğunu belirtir. İlâveten Hz. Peygamber'in imsâk vaktiyle ilgili fecrin durumunu ayrıntılı bir şekilde izah etmiş olmasının imsâğın fecr-i sadıkla başlaması gerektiğinin delili olarak zikretmiştir. Görüşünü bunun üzerine bina eden Tahavî, Huzeyfe hadisinde ifade edilen olayın “*Beyaz iplik siyah iplikten ayırt edilinceye kadar yiyiniz içiniz*” ayetinin¹⁷⁷ nazil olmasından önce meydana geldiğini ifade etmiştir.¹⁷⁸

Cumhur, bazı sahâbî ve tabîîn âlimlerinin görüşlerine mesned teşkil eden diğer görüşün delil olarak kullandığı ‘şafağın kırmızılığı’ ifadesini şafakta (fecd-i sâdıktâ), hem beyazlığın hem de kırmızılığın aynı anda bulunması olarak anlamıştır. Ayrıca, bu kırmızılıktan (kırmızı şafak) maksadın fecr-i sâdık olduğunu belirtmişlerdir. Hz. Peygamber'in hadisindeki ‘kırmızılık doğuncaya kadar’ ifâdesini fecr-i sâdıkın doğması tamamlanıp, aydınlığı yayılınca, kırmızılığın ilk görüntüleri ortaya çıkar şeklinde izah etmişlerdir.¹⁷⁹ Cumhurun bu konuyla ilgili delillerinden biri de icmâdır.¹⁸⁰

2.3. İbn Rüşd'ün İmsâkın Başlangıcı ile İlgili Görüşü

İbn Rüşd, imsâğın fecr-i sadıka kadar değil de az daha sonrasını ifade eden şafağın kırmızılığıyla başladığını ifade eden görüşü şaz olarak görmekte, cumhurun görüşünü mutemet görüş olarak kabul etmektedir.¹⁸¹

İmsâk vaktinin fecr-i sadıkla başlaması gerektiğini ifade eden cumhurun görüşü daha fazla sayıda rivayetle sabit olup günümüzde de uygulanan bir görüş olarak ön plana çıkmaktadır.

¹⁷⁵ Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî Tahavî, Şerhu Me'âni'l-asâr, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr (Beyrut: 'Alemü'l-Kütûb, 1414/1994), 2/52-53.

¹⁷⁶ Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî İmam Malik, Muvattaü'l-İmâm Malik, thk. Muhammed Mustafa el-'Azamî (Abudabi: Müessesetü Zâyed b. Sultan en-Nahyân li'l-a'mâli'l-hayriyye ve'l-insâniyye, 1425/2004), “Salât”, 242.

¹⁷⁷ *Kur'ân-ı Kerîm Meâli*, çev. Halîl Altuntaş & Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), el-Bakara 2/187.

¹⁷⁸ Tahavî, Şerhu Me'âni'l-asâr, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr, 2/53.

¹⁷⁹ Ebû Dâvûd, Sünen-i Ebî Dâvûd, thk. Şu'ayb el-Arnâvût (Beyrut: er-Risâletü'l'Alemiyye, 1433/2012), “Sıyâm”, 17 (2348 No'lu hadisin dipnotu).

¹⁸⁰ Vehbe Zuhaylî, İslâm Fıkıh Ansiklopedisi, çev. Ahmed Efe vd. (İstanbul: Risale Yay. 1992), 3/110; İbn Hacer, Fethü'l-bârî, thk. Şu'ayb el-Arnâvût, 6/318.

¹⁸¹ İbn Rüşd, Bidâye, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/265.

İbn Rüşd'ün cumhurun delili olarak verdiği Huzeyfe hadisi, bazı hadis kaynakları tarafından sahurun son vakte kadar tehir edilmesi anlamında anlaşılmıştır. Bu durumda esas alınan yine fecr-i sadıktır. Bununla birlikte, İbn Rüşd, Huzeyfe'yi, imsâğın başlangıç vaktiyle ilgili şafağın kırmızılığını esas alanların arasında zikredilmişti.¹⁸²

Bu çelişik duruma, Tahavî'nin getirdiği ve yukarıda ikinci hadisin değerlendirilmesinde verdiğimiz yorumuna göre, hadiste ifade edilen Huzeyfe'nin sahur yaptığı vakit, fecr-i sadıktan biraz sonrasına tekabül eden zaman diliminde gerçekleşmiştir. Bu durumda bu hadis, fecr-i sadıkla ilgili bir delil olmayıp şafağın kırmızılığını (fecd-i sâdıktan sonra aydınlığın biraz daha belirginleşmesini) esas alanların delili olabilecektir.¹⁸³

Bu konuda, İbn Rüşd'ün de açıkça ifade ettiği gibi, daha fazla tarikle rivayet edilen ve manaya delaleti daha açık olan rivayetler, imsâk vaktinin fecr-i sâdıktan itibaren başlaması gerektiğini ortaya koymaktadır.

2.3. Oruçlu İken Eşini Öpen Kimsenin Orucunun Bozulup Bozulmayacağını İfade Eden Rivayetler

Oruçlunun kimsenin eşini öpmesinin, hangi durumlarda orucu bozacağı veya kerahete sebep olacağı rivayetler çerçevesinde ele alınmış ve tartışılmıştır. Hangi surette olursa olsun, oruçlu birinin eşini öpmesinin orucunun bozulmasına yol açacağını savunanlar olduğu gibi, öpmenin çeşidine ve neden olduğu sonuca göre farklı durumların ortaya çıkacağını savunanlar da olmuştur.

Bununla birlikte oruçlu iken öpme sonucunda meninin gelmesinin orucun bozulmasına neden olacağı konusunda fakihler arasında ittifak vardır.¹⁸⁴ Bu hususun dışındaki konularda şu görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre kişinin eşini öpmesi, aslında orucu bozmaz ancak oruçlu kişi, öpme eyleminin boşalmaya veya cinsel ilişkiye kadar varan bir süreci başlatmayacağı konusunda kendisine güvenmelidir. Eğer bu konuda kendine güvenemiyorsa, oruçlu iken eşini öpmesi mekruhtur.¹⁸⁵

¹⁸² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/264.

¹⁸³ Tahavî, *Şerhu Me'âni'l-asâr*, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr, 2/53.

¹⁸⁴ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/266.

¹⁸⁵ Ebu'l-Hasan Burhânuddîn Ali b. Ebû Bekir el-Fargânî el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu bidâyeti'l-mübeddî*, nşr. Muhammed Adnan Derviş (Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm, ts.), 1/148.

Şafî mezhebinin görüşü de buna benzemektedir. Cinsel isteğin uyanmasına neden olması durumunda oruçlu kimsenin eşini öpmesi tahrimen mekruhtur. Bununla birlikte cinsel istek uyandırmasa bile oruçlu bir kimsenin, eşini öpmemesi ihtiyat açısından daha uygun bir davranıştır.¹⁸⁶

Malikî mezhebine göre, Ramazan orucunda, öpmekle menisi gelen kişiye hem kaza hem de kefarete gerekir. Öpme neticesinde mezi gelmesi durumunda, sadece o günün orucunu kaza etmek gerekir. Kişi, öpmek ile şehvete kapılıp tahrik olursa, yine o günü kaza etmesi gerekir. Eğer öpmek ile şehvete kapılıp kişide bir cinsel haz meydana gelmiyorsa o kişiye her hangi bir şey gerekmez.¹⁸⁷ İmâm Mâlik'in meşhur görüşüne göre, oruçlunun eşini öpmesi kendinden emîn olması durumunda mekruh, emin olmaması durumunda ise haramdır.¹⁸⁸

Hanbelî mezhebine göre, öpmekle meni gelirse orucu bozulmuş olur. Ramazan orucunda, kişinin eşini öpmesi ile ilgili hüküm, şehvet yönünden güçlü kişiler için mekruh; şehvet yönünden güçlü olmayan kişiler için cinsel ilişki öncesi yapılan öpme, dokunma ve bakma gibi eylemler mekruh değildir.¹⁸⁹

Bu durumda, oruçlu kişi, şehvet sahibi biri olup kendinden emin değilse dolayısıyla kendisini de bu durumdan alıkoyamıyorsa mekruh; şayet öpmekle şehveti tahrik olan kişilerden değilse kerahet söz konusu olmamaktadır. Mezhep içinde başka bir görüşe göre, bu durumda da kerahet söz konusudur.¹⁹⁰

Oruçlu iken kişinin eşini öpmesi ile ilgili verilen hükümlere bakıldığında, kişinin şehvi arzusunun tahrik olmadığı durumlarda, genel itibariyle mezhepler açısından bir sakınca görülmemektedir. İmam Malik'e göre bu durumda da mekruh; kişinin kendisinden emin olmadığı durumlarda ise, hüküm haram olarak verilmiştir. Yine ekseri fakihlere göre, şehvi tahrik söz konusu olduğunda ayrıntılarda ihtilaf olmakla birlikte orucun bozulmasını gerektiren bir sonuca gidilmemiştir.

¹⁸⁶ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/630.

¹⁸⁷ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/268-269.

¹⁸⁸ Necati Yeniel & Hüseyin Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi* (İstanbul: 1989, Şamil Yayınevi), 9/243.

¹⁸⁹ Mansûr b. Yunus b. Selâhattin el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî (Beyrut: 'Âlemü'l-kütûb, 1417/1997), 2/151.

¹⁹⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/361-362.

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili ihtilafta delil gösterilen rivayetleri şu şekilde sıralamıştır:¹⁹¹

2.3.1. Hz. Peygamber'in Oruçlu İken Eşini Öpmesinin Orucu Bozmadığına Delil Gösterilen Rivayet

Oruçlunun eşini öpmesinin orucu bozmayacağını ifade eden hadisler, cumhurun ve dört mezhebin delilini teşkil etmektedir. Söz konusu rivayetler, Buhârî ve Müslim tarafından nakledilmektedir. 'muttefekun 'aleyh' olarak nitelenen bu tür hadisler, muhaddisler tarafından en üst derecede sıhhat derecesine sahip hadisler olarak nitelendirilmişlerdir.¹⁹²

İbn Rüşd, bu görüşü destekleyen rivayet olarak Hz. Aişe ve Ümmü Seleme'den nakledilen aşağıdaki rivayeti vermiştir.¹⁹³

حدثنا محمد بن المثنى حدثنا يحيى عن هشام قال أخبرني أبي عن عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم (ح)
وحدثنا عبد الله ابن مسلمة عن مالك عن هشام عن أبيه عن عائشة رضي الله عنها قالت: إن كان رسول الله صلى
الله عليه وسلم ليقبل بعض أزواجه وهو صائم ثم ضحكت.

Hz. Aişe'den gelen rivayete göre, şöyle demiştir: “Allah Resulü, oruçlu iken eşlerini öperdi”. Sonrasında gülümsedi.¹⁹⁴

Sahîh-i Müslim'de aynı manada, Hz. Aişe, Hz. Hafsa ve Hz. Ümmü Seleme'den rivayet edilen pek çok hadis nakledilmektedir.¹⁹⁵

2.3.2. Hz. Peygamber'in Oruçlu İken Eşini Öpmesinin Orucu Bozduğuna Delil Gösterilen Rivayet

Oruçlu kişinin, eşini öpmesi mutlak manada orucunu bozar diyenler, bu konuda, cumhur tarafından zayıf görülen bir rivayete dayanmaktadırlar. Meymûne bnt. Sa'd yoluyla gelen rivayet, İbn Mâce'nin Süneni'nde şu şekilde rivayet edilmiştir:

¹⁹¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/266.

¹⁹² Ahmed Naim & Kamil Miras, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Tercemesi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1984), 1/235.

¹⁹³ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/266.

¹⁹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'ü'l-müsne'dü's-sahîhü'l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihi ve eyyâmih*, nşr. Muhammed Zühayr b. Nâsır en-Nâsır (b.y.: Dârü Tavki'n-Necât, 1422), “Savm”, 4 (No: 1928).

¹⁹⁵ Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî Müslim, *Sahîh-i Müslim*, nşr. Ebû Suhayb el-Kermî (Riyâd: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye, 1419/1998), “Sıyâm”, 65 vd.

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا الفضل بن دكين عن إسرائيل عن زيد بن جبير عن أبي يزيد
الضني عن ميمونة مولاة النبي صلى الله عليه و سلم قالت سئل النبي صلى الله عليه و سلم عن
رجل قبل امرأته وهما صائمان قال قد أفطرا.

Peygamber'in (s.a.v.) mevlâsı Meymûne şöyle demiştir: Oruçluyken oruçlu eşini
öpen adamın durumu Peygamber'e (s.a.v.) soruldu. Buyurdu ki: “*İkisinin de orucu
bozulmuş olur.*”¹⁹⁶

İbn Rüşd, bu rivayeti verdikten sonra, Tahavî'nin bu hadisi zayıf gördüğünü
belirtir.¹⁹⁷ Tahavî, bu hadisile ilgili “en doğru olan, Meymûne'den gelen rivayetin ibâhe
bildirmesidir” değerlendirmesinde bulunarak, bu hadisin öpmenin orucu bozacağı
şeklinde aktarılmasını zayıf görür.¹⁹⁸

Sünen-i İbn Mâce muhakkiki Şu‘ayb el-Arnâvût bu hadisteki zayıflığın
senedinde yer alan Ebû Yezîd ez-Zinnî adlı ravinin meçhul olmasından kaynaklandığını
belirtmiştir.¹⁹⁹ İbn Hacer de bu raviyi meçhul tabiriyle cerh etmiştir.²⁰⁰ Hadisin
senedinde yer alan ravinin bilinmemeliği (cehâletü'r-râvî), ravinin adaletini zedeyen ve
hadisin kabulüne mani olan bir illettir.²⁰¹

2.3.3. İbn Rüşd'ün Oruçlunun Eşini Öpmesi İle İlgili Görüşü

İbn Rüşd, cumhurun görüşüne bağlı kalarak oruçlu bir kimsenin eşini öpmesinin,
orucun bozulmasına neden olacağını ileri süren görüşü şazz olarak niteler. Bununla
birlikte öpme eylemi oruçlu kişinin cinsel boşalmasına sebebiyet vermişse, âlimlerin
ittifakla belirttiklerine göre orucu bozulmuş olur.

İbn Rüşd, ayrıca öpmenin orucu bozmayacağını ileri süren görüşleri, öpmeyi
caiz görenler; öpmeyi genç için mekruh görüp yaşlı için cevaz verenler; mutlak manada
cevaz verenler olmak üzere üç farklı grupta ele alır, ancak onlar hakkında her hangi bir
yorumda bulunmaz.²⁰²

¹⁹⁶ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 19 (No: 1686).

¹⁹⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/266.

¹⁹⁸ Tahavî, *Şerhu Me'âni'l-asâr*, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr, 2/89.

¹⁹⁹ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 19 (No: 1686).

²⁰⁰ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Takrîbü't-tehzîb*, nşr. Âdil
Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999), 603.

²⁰¹ Halîl İbrahim Kutlay, *Hadiste Sened Tenkidi* (İstanbul: Elif Yay., 2015), 178.

²⁰² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/266.

Oruçlu kişinin eşini öpmesi ile ilgili verilen hükümlerden tercihe şayan olanı, eşini şehvetsiz öpmenin her hangi bir sakıncasının olmadığını, şehvetli öpmenin ise kerâheti gerektirdiğini ve öpme neticesi cinsel boşalmanın ise orucu bozduğunu ifade eden cumhurun görüşüdür. Çünkü teâruz eden hadislerden zayıf olanı sahih olan hadis karşısında denk olmadığı için hüküm sahih hadise göre verilir.

2.4. Hacamat Yaptıran Kişinin Orucunun Bozulup Bozulmayacağını İfade Eden Rivayetler

Oruçlu olduğu halde, hacamat yaptıran kişinin orucunun bozulacağını ifade eden rivayetler bulunduğu gibi bozulmayacağını ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. Birbirleriyle tearuz eden bu rivayetler, fakihler tarafından farklı metodlarla çözüme kavuşturulmuştur. İzlenen metodun farklı olması, farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefi mezhebine göre, oruçlunun hacamat yaptırması mekruh değildir. Hanefîler, Hz. Peygamber'in oruçlu iken kan aldırıldığını bildiren hadîs-i şerîflere dayanırlar.²⁰³ Orucun bozulacağını ifade eden hadis, bizzat orucun bozulacağı anlamında değil; oruçlunun halsizleşmesini ve güçsüzleşmesini ifade sadedinde söylenmiştir.²⁰⁴ Buna göre, oruçlunun hacamat yaptırmak gibi kendini zayıf düşüreceğini düşündüğü herhangi bir şeyi yapması mekruhtur.²⁰⁵ Hacamat yaptırmının kerâhetinin söz konusu olmaması gücü kuvveti yerinde olan kişi ile ilgili olmaktadır.²⁰⁶

Şafiî Mezhebine göre, oruçluyu bedenen güçsüz duruma düşüreceğinden dolayı, hacamat yaptırmaktan kaçınmak müstehaptır. Bazı Şafiîler, hacamatı yapmanın ve yaptırmının mekruh olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁰⁷ İmam Şafiî, “*Hacamat yapan ve yaptıran orucunda iftar etmiştir*” anlamındaki hadisin mensuh olduğunu kabul etmiştir.²⁰⁸

Maliki Mezhebine göre, oruçlunun hacamat yaptırmasının mekruh olma durumu orucunu tehlikeye atması sebebiyledir.²⁰⁹ Oruçlunun kendini tehlikeye atması, güçten

²⁰³ el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/638-640.

²⁰⁴ Zafer Ahmed Tehânevî, *Î'lâü's-sünen*, thk. Muhammed Taki Osmânî (Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-'Arabi, 1434/2013), 9/135.

²⁰⁵ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm* (İstanbul: İslam Yay., 1986), 618.

²⁰⁶ Tehânevî, *Î'lâü's-sünen*, thk. Muhammed Taki Osmânî, 9/135.

²⁰⁷ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/638.

²⁰⁸ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, thk. Şu'ayb el-Arnâvût vd., 6/400.

²⁰⁹ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/270.

kuvvetten düşmesiyle ilgilidir. Aksi durumda her hangi bir kerâhet söz konusu olmamaktadır.²¹⁰

Hanbel Mezhebine göre, hacamat yapan ve yaptıranın orucu bozulmuştur. Hacamat esnasında kan gelmemesi orucu bozulmasına sebebiyet vermez. Bu konuyla ilgili, rivayet edilen hadislerin en sahihi olarak gördükleri, orucun bozulduğunu ifade eden Râfi b. Hadîc hadisidir.

2.4.1. Hacamat Yapma ve Yaptırmanın Orucu Bozacağına Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, hacamat yapmanın ve yaptıranın orucu bozduğuna delil olarak getirdiği rivayeti, Tirmizî'ye atfen Sevbân ve Râfi' b. Hadîc tarikleri ile nakleder. İlgili rivayetin lafzı Tirmizî'nin verdiği lafız ile aynıdır. Verilen rivayet şu şekildedir:

حدثنا محمد بن يحيى و محمد بن رافع النيسابوري و محمود بن غيلان و يحيى بن موسى قالوا
حدثنا عبد الرزاق عن معمر عن يحيى بن أبي كثير عن إبراهيم بن عبد الله بن قارظ عن السائب بن
يزيد عن الرافع بن خديج عن النبي صلى الله عليه وسلم قال أفطر الحاجم والمحجوم.

Râfi' b. Hadîc (r.a.)'den gelen rivâyete göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “*Kan aldırان kimsenin ve alan kimsenin orucu bozulmuş demektir.*”²¹¹

Tirmizî, hadisle ilgili yapmış olduğu değerlendirmede, hadisin sıhhatını hasen-sahîh olarak nitelendirmiştir.²¹² Aynı hadis, Buhârî,²¹³ Ebû Dâvûd²¹⁴ ve İbn Mâce²¹⁵ tarafından da nakledilmiştir.

²¹⁰ Ebû Abdillâh Malik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî İmam Malik, *el-Muvatta*, thk. Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1417/1997), 1/401-402.

²¹¹ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 60 (No: 774).

²¹² Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 60 (No: 774).

²¹³ Buhârî, “Savm”, 32.

²¹⁴ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 28 (No: 2367-2368-2369-2370-2371).

²¹⁵ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 18 (No: 1679-1680-1681).

2.4.2. Hacamat Yapma ve Yaptırmanın Orucu Bozmadığına Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, hacamat yapma ve yaptırmanın orucu bozmadığını ifade eden rivayeti İbn Abbâs kanalıyla nakletmiştir. Söz konusu rivayet, aynı manada ve aynı lafızlarla, Ebû Dâvûd'un Süneni'nde şu şekilde aktarılmıştır:

حدثنا أبو معمر عبد الله بن عمرو حدثنا عبد الوارث عن أيوب عن عكرمة عن ابن عباس أن رسول الله صلى الله عليه وسلم احتجم وهو صائم.

İbn Abbâs'tan (r.a.) rivâyet edildiğine göre, Resûlullah (s.a.v.) oruçlu iken kan aldırıştır.²¹⁶ Aynı hadis, Buhârî²¹⁷ ve Tirmizî²¹⁸ tarafından İbn Abbâs kanalıyla aynı lafızlarla nakledilmiştir.

Ahmed b. Hanbel, orucunun bozulmayacağını ifade eden Abdullah b. Abbas hadisini zayıf görür. Ve yine, bu hadisin zayıf olmadığı düşünülse bile, hadisin sahabî ravisi İbn Abbâs, oruçlu olduğu günlerde hacamat yaptıracağı zaman güneş battıktan sonra hacamat yaptırmış olması gerekçesiyle, mensûh olduğuna hükmetmiştir.²¹⁹ Yine ona göre, gece vaktinde hacamat yaptıran pek çok sahabî bulunmaktadır.²²⁰

2.4.3. İbn Rüşd'ün Hacamatın Oruca Etkisi ile İlgili Yaptığı Değerlendirme

İbn Rüşd, hacamatın oruca etkisi ile ilgili rivayetleri verdikten sonra, birbirlerine muhalif olan bu rivayetlerde, fakihlerin izlediği metodu üç başlık altında ele alır.

İki farklı manayı ifade eden rivayetler arasında tercih metodunu uygulayan görüşün, hacamat yapma ve yaptırmanın orucu bozan bir durum olduğu sonucuna vardıklarını belirtmiştir. Bu görüşe varan fakihleri Ahmed b. Hanbel, Dâvûd, Evzâi ve İshak b. Râheveyh olarak vermiştir.

Sonrasında rivayetler arasında cem ve telif metodunu uygulayan görüşün, nehy ifade eden (hacamatın orucu bozan bir şey olduğunu ifade eden) hadisi, kerahete; Hz. Peygamber'in kendisinin hacamat yaptırdığını ifade eden hadisi de haramlığı

²¹⁶ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 29 (No: 2372).

²¹⁷ Buhârî, "Savm", 32.

²¹⁸ Tirmizî, "Ebvâbü's-savm", 61 (No: 776).

²¹⁹ el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/142-143.

²²⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, 4/349.

(ihtimalini) kaldırmaya haml ettiklerini açıklamıştır. Bu görüşe varanların Mâlik, Şafî ve Sevrî olduğunu belirtmiştir.

Son olarak, rivayetler arasındaki tearuzdan dolayı her iki rivayetle amel etme yoluna gitmeyip kıyas ile oruçluya hacamat yapma ve yaptırmanın hüküm olarak mübah olduğunu savunan görüşü aktarır.²²¹

Bu şekilde görüşleri sıralayıp kendi tercihini ortaya koymamıştır. Hacamatın orucu bozup bozmadığı konusunun, kendisiyle ilgili nassın bulunup hakkında ihtilaf edilen meselelerden olduğunu belirtmekle yetinmiştir.²²²

Hacamatın oruca etkisi ile ilgili bir birine muhalif rivayetlerden çıkarılan hükümlere bakıldığında, genel itibariyle, rivayetlerin sahih kabul edildikleri görülmektedir. İbn Rüşd tarafından verilen her iki rivayetin pek çok senedle desteklenmiş olması, bu sonuca varılmasında etkili olmuştur.

Çoğunluğu teşkil eden fakihler, her iki rivayetin söylendiği zamanı ve şartları değerlendirmelerinde gözeterek her birerini hükümlerine kaynak yapmışlardır. Hanbeli Mezhebi hariç diğer mezheplerin bu metoda başvurduğu açık bir şekilde görülmektedir.

2.5. Oruçlu Olduğu Halde Kusan Kimsenin Orucunun Bozulup Bozulmayacağını İfade Eden Rivayetler

Kusma, mide kaslarının tersine ve güçlü bir şekilde kasılması ve mide ağzının açılması ile midenin boşaltılmasıdır. Kusma halk arasında bilinen parmak salma ile ve vücudun tepki gösterdiği besinleri dışarı atma isteği ile de gerçekleşir.²²³

Kusma neticesinde mideden çıkan maddelerden dolayı orucun bozulup bozulmayacağı ile ilgili birbirinden farklı rivayetler bulunmaktadır. Fukahânın çoğunluğu, bu rivayetlerin arasını telif ederek bir sonuca gitmeye çalışmıştır. Cumhurdan farklı olarak, kusmanın her ne şekilde olursa olsun orucu bozacağını ileri süren görüşün yanında; kusmakla orucun bozulmayacağını ileri süren bir görüş de bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefi mezhebine göre, orucun bozulması vücuda giren şeylerden dolayı gerçekleşir. İster isteyerek isterse istem dışı olsun, kusma eyleminde vücuda giren her hangi bir şey yoktur. Bu durumda, genel kaide, orucun bozulmamasını gerektirir. Ancak

²²¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/267.

²²² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/266.

²²³ Yaşam İçin Sağlık, "Bulantı ve Kusma Neden Olur", www.yasamicinsaglik.com, Erişim: (12 Şubat 2020).

“Kim kendi isteğiyle kusarsa, orucunu kaza etmesi gerekir” rivayeti,²²⁴ bu kuralın dışına çıkılmasını gerektirmektedir.²²⁵ Dolayısıyla, kendi isteği ile ağız dolusu kusan kimsenin orucu bozulup sadece kaza gerekir. Kendi isteği olmaksızın kusan oruçlunun orucu bozulmaz.²²⁶

Şafî mezhebine göre, oruçlunun kendi isteği ile kusması orucunun bozulmasına sebep olur. Bu durumda orucun bozulması, kusmanın oruçluya yasak edildiğini bilen kişiyle ilgilidir. Eğer kendi isteğiyle kusan kişi, İslam’a yeni girmiş ise veya İslam bilginlerine uzak bir bölgede yaşıyorsa, orucu bozulmaz. Kendi isteği olmadan kusan kişinin orucu bozulmaz.²²⁷

Malikî mezhebine göre, oruçlu kişi kendi isteği olmadan kusarsa, orucu bozulmaz. Kendi isteğiyle kusarsa orucunu kaza etmesi gerekir. Bu hükümler, farz ve nafil oruç tutan için aynıdır. Yalnız farz orucu tutan kendi isteğiyle kusarak orucunu bozması durumunda, günü geri kalanını oruçlu olarak devam etmelidir.²²⁸

Hanbelî mezhebine göre, oruçlu, kendi isteğiyle kusarsa orucu bozulur.²²⁹ Hanbelî mezhebi’nde kabul edilen görüşe göre, kendi isteğiyle kusan kişinin kusuntusunun az veya çok olmasında bir fark yoktur. Kendi isteği olmadan kusması halinde, orucu için her hangi bir noksanlık söz konusu olmaz.²³⁰

Kusmanın oruca etkisi ile ilgili hükümlere bakıldığında, her iki hadisle amel edilmek suretiyle, kendi isteğiyle kusanın orucu ittifakla bozulmakla birlikte, Hanefilere göre ağız dolusu olması halinde orucu bozulmuş olacaktır. Kendi isteği olmaksızın kusan kişinin orucunun sıhhati ile ilgili her hangi bir problem görülmemiştir.

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili ihtilafa kaynaklık eden rivayetleri şu şekilde vermiştir:²³¹

²²⁴ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 32 (No: 2380).

²²⁵ el-Kâsânî, *Bedâi’ü’s-sanâi’*, thk. Ali Muhammed Mu’avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/605.

²²⁶ Lütî Şentürk & Seyfettin Yazıcı, *İslâm İlmi hâli* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., 2009), 255-256.

²²⁷ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî’l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl ‘Aytânî, 1/626.

²²⁸ Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, 1/271.

²²⁹ Buhâtî, *Keşşâfü’l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/141.

²³⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv., 4/368.

²³¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu’aymî, 1/267-268.

2.5.1. Oruçlu Oldu Halde Kendi İsteğiyle Kusan Kişinin Orucunun Bozulduğuna Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili rivayetin Tirmizî tarafından sahih görüldüğünü belirterek Tirmizî'nin el-Câmi'ü's-Sahîhi'nden nakletmektedir. Rivayet, Tirmizî'de şu şekilde yer almaktadır:

حدثنا أبو عبيدة بن أبي السفر [وهو أحمد بن عبد الله الهمداني الكوفي] و إسحق بن منصور قال أبو عبيدة حدثنا وقال إسحق أخبرنا عبد الصمد بن عبد الوارث حدثني أبي عن حسين المعلم عن يحيى بن أبي كثير [قال] حدثني عبد الرحمن بن عمرو الأزاعي عن يعيش بن الوليد المخزومي عن أبيه عن معدان بن أبي طلحة عن أبي الدرداء : أن رسول الله صلى الله عليه و سلم قاء [فأفطر] فتوضأ فلقيت ثوبان في مسجد دمشق فذكرت ذلك له فقال صدق أنا صبيت له وضوءه.

Ebu'd-Derdâ'dan (r.a.) rivâyet edildiğine göre, şöyle dedi: “*Resûlullah (s.a.v.) kustu, orucunu bozdu ve abdest aldı.*” Râvî diyor ki: “*Şam mescidinde Sevbân ile karşılaştım ve O'na bu hadisi anlattım.*” Dedi ki: “*Doğrudur ben de abdest suyunu dökmüştüm.*”²³²

Aynı hadis, Ebû Dâvûd'un²³³ ve Dârimî'nin Sünenleri'nde de²³⁴ nakledilmiştir. Söz konusu hadis, her iki hadis kaynağının muhakkikleri tarafından söz konusu rivayetin taliklerinde sahih olarak değerlendirilmiştir.

2.5.2. Oruçlu Olduğu Halde Kendi İsteği Olmaksızın Kusan Kişinin Orucunun Bozulmadığına Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili rivayeti, Ebû Dâvûd²³⁵ ve Tirmizî'nin²³⁶ Sünenlerine atfen vermiştir. Rivayet, Ebû Dâvûd'un Süneni'nde şu lafızlarla nakledilmiştir:

²³² Tirmizî, *el-Câmi'ü's-Sahîh*, thk, Ahmed Muhammed Şakir (Halfâ': Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa ve Evlâdühû, 1397/1977), “Ebvâbü't-tahâret”, 64 (No: 87).

²³³ Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Yâsir Hasan vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1436/2015), “Sıyâm”, 32 (No: 2381).

²³⁴ Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. el-Fazl ed-Dârimî Dârimî, *Sünenü'd-Dârimî*, thk. Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî (Riyad: Dârü'l-Muğnî, 1421/2000), “Savm”, 24 (No: 1769).

²³⁵ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 32 (No: 2380).

حدثنا مسدد حدثنا عيسى بن يونس حدثنا هشام بن حسان عن محمد بن سيرين عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من ذرعه قىء وهو صائم فليس عليه قضاء وإن استقاء فليقض.

Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, şöyle demiştir: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Oruçlu iken istemeyerek kusan kimseye kaza gerekmez. (Ama) Kendi isteği ile kusarsa, orucunu kaza etsin.*”

Aynı hadis, İbn Mâce'nin Süneni'nde²³⁷ de nakledilmiş olup hadisin talîkinde muhakkikleri (Şu'ayb el-Arnâvut vd.) tarafından sahih olarak değerlendirilmiştir.

2.5.3. İbn Rüşd'ün Oruçlu İken Kusmanın Oruca Etkisi İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, cumhurun istem dışı kusmanın orucu bozmayacağına ittifak ettiğini belirtip Rabî'a'nın buna muhalefet ettiğini ifade etmiştir. Yine cumhur, kendi isteğiyle kusanın orucunun bozulacağına ittifak ettiğini belirttikten sonra Tâvûs'un buna muhalif olduğunu ifade etmiştir.

İbn Rüşd, oruçlu iken kusan kimsenin orucunun bozulup bozulmaması ile ilgili ortaya çıkan farklı görüşleri, hadisler arasında bulunduğunun düşünülmesine ve hadislerle ilgili sıhhat tartışmalarına dayandırmaktadır. Kendi görüşünü açıkça belirtmemiştir. Sadece oruçlunun kusması konusunun mentûkun bihâ olup (hakkında nass bulunup) ihtilaf edilen meselelerden olduğunu belirtmekle yetinmiştir. Ortaya çıkan görüşleri şu şekilde ele almıştır:

Dört mezhebin de içinde yer aldığı cumhur, bu konuyla ilgili gelen rivayetlerin arasını telif ederek sonuca gitmeye çalışmıştır. Cumhur, birbirine muhalif olan iki rivayetin arasını, Sevbân hadisini mücmel; Ebû Hureyre hadisini müfesser kabul ederek cem ve telif yoluna gitmiştir.

İbn Rüşd, cumhurdan farklı olarak görüş bildiren fakihlerin, bu iki rivayete bakışlarını şu şekilde açıklamıştır:

Birbirinden farklı anlamlar ifade eden rivayetlerin arasından, sıhhat yönü itibariyle tercihte bulunup kendince sahih olanı ki -Sevbân hadisi- esas alma yoluyla

²³⁶ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 25 (No: 720).

²³⁷ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 16 (No: 1676).

görüş belirtenlerin yanında; bu konuda gelen her iki rivayeti sahih görmeyip kusmanın orucun sıhhatine zarar vermediğini ifade eden bir görüş de vardır.²³⁸

Hız. Peygamber'in kustuktan sonra orucunun bozulduğunu ifade eden Ebu'd-Derdâ hadisini; istem dışı kusmanın orucu bozmadığı ifade eden Ebû Hureyre hadisi açıklık getirmektedir. Ekseri âlimlerin de konuyu bu zaviyeden değerlendirdikleri düşünüldüğünde; kusmanın orucu bozması bazı kayıtlarla sınırlı olmaktadır.

2.6. Oruca Geceden Niyet Edilmesi İle İlgili Rivayetler

İslam fıkhdında, oruca geceden niyet edilmesi 'tebyîtu'n-niyye' kavramıyla ifade edilir.²³⁹ Oruç ibadetinin geçerlilik şartı kabul edilen niyetin vakti ve Ramazan ayının her günü için ayrı ayrı yapıp yapılmaması ile ilgili farklı görüşler ileri sürülmüştür.²⁴⁰

Oruçta genel olarak niyetin hangi zaman aralıklarında yapılması gerektiği, tebyîtin mahiyeti ve hangi oruçlarda şart olup olmadığı tartışılmıştır. Bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkması birbirinden farklı rivayetlerin bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu konuda şu görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, Ramazan orucunda her gün için ayrı ayrı niyet edilir. İmsak vaktinden önce geceleyin niyet edilmesi gereken oruçlar şunlardır: Ramazan orucunun kazası, bozulan nafilâ orucunun kazası, kefarete oruçları ve mutlak nezir orucudur.²⁴¹

Güneşin batışından (akşam vaktinin girişinden) itibaren gündüz kuşluk vaktine kadar niyet edilebilen oruçlar: Ramazan ayında tutulan, belirli günlerde tutulması gereken (muayyen nezir) oruçları ile nafilâ olarak tutulan oruçlardır. Yalnız bu sayılan oruç çeşitlerinde imsaktan önce niyet edilmesi daha faziletlidir.²⁴²

Şafî mezhebine göre, oruç ibadeti için niyet edilmesi ve bu niyetin farz oruçlarda geceden yapılması şarttır. Nafilâ oruçlarda ise, zeval vaktinden önce niyet edilmesi ile oruç geçerli olur. Ancak bunun geçerli olabilmesi için, imsak vaktinden sonra orucu bozacak herhangi bir şeyin gerçekleşmemiş olması gerekir. Şafî mezhebine

²³⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/267-268.

²³⁹ Mehmet Erdoğan, *Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 554.

²⁴⁰ İbrahim Kâfi Dönmez, "Oruç", T.D.V.İ.A. (İstanbul: TDV Yay., 2007), 33/419.

²⁴¹ el-Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/584.

²⁴² Lütfî Şentürk & Seyfettin Yazıcı, *İslâm İlmihâli*, 251.

ait bir görüşe göre de, nafil oruçlarda zeval vaktinden sonra niyet edilmesi yeterli görülmüştür.²⁴³

Malikî mezhebine göre, ‘mevkûf’ olarak rivayet edilen “*Fecrin doğuşundan önce niyet etmeyen kişinin orucu olmaz*”²⁴⁴ hadisinde yer alan umumi ifadenin tüm oruçlar için geçerli olduğu belirtilerek²⁴⁵ imsak vaktinden önce niyet etmenin tüm oruç çeşitleri için geçerli olduğu ileri sürülmüştür.²⁴⁶

Hanbelî mezhebine göre, farz olan oruç, geceden niyet etmekle geçerli olur. Ramazan ayı orucunda, her gün için ayrı ayrı niyet edilmesi gerekir. Bu tür oruçlarda, oruca niyetlenen kişinin, hangi oruç olduğunu da belirlemesi gerekir.²⁴⁷ Nafil oruçlarda, niyetin vakti, orucu bozacak bir şeyin vuku bulmaması şartıyla zevalden önce yapılabildiği gibi zevalden sonrasında yapılması da geçerli görülmüştür.²⁴⁸

Oruçta niyetin geçerli olabilmesi, dolayısıyla oruç ibadetinin geçerli olabilmesi için ileri sürülen görüşleri değerlendirdiğimizde, Malikî mezhebinin dışındaki mezheplere göre, Ramazan ayı orucunun her bir günü için ayrı ayrı niyet edilmesi gerekmektedir. Bu mezheplere göre, niyetin başlangıç vakti, güneşin batışıyla başlar. Niyet edilmesinin geçerli olduğu son vakit hususunda, tutulan orucun çeşidine göre ihtilafa gidilmiştir.

Malikî mezhebi, Ramazan ayı başında bütün Ramazan ayı için, peş peşe tutulması gereken diğer oruçlar için başlangıçta bir defa niyet edilmesini yeterli görürler. Yine onlara göre, niyetin ne zamana kadar yapılabileceği hususunda ana kural bunun imsak vaktinden önce tamamlanmış olmasıdır.

İbn Rüşd, oruca niyetin vakti ile ilgili ihtilafın bu konuyla ilgili birbiriyle tearuz eden rivayetlerin neden olduğunu ifade etmiştir.²⁴⁹ Farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olan rivayetler şu şekilde verilmiştir:

²⁴³ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, 1/620-621.

²⁴⁴ İmam Malik, *el-Muvatta*, “Sıyâm”, 788.

²⁴⁵ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/275; Necati Yeniçel vd., *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 9/388.

²⁴⁶ Karâfî, *ez-Zehîre*, thk. Saîd İ'râb, 2/499.

²⁴⁷ el-Buhûtî, *Keşşâfû'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dınnâvî, 2/137-138.

²⁴⁸ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/340-341.

²⁴⁹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/269.

2.6.1. Oruca Geceden Niyet Edilmesi Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, ilk olarak, oruca geceden niyet edilmesi gerektiğini ifade eden görüşün rivayetten delilini vermektedir. Bu rivayet, genel manada tüm oruç çeşitleri için tebyîtin şart olduğunu ileri süren görüşe kaynaklık etmektedir. İbn Rüşd’ün bu manada vermiş olduğu rivayet, Nesâî’nin Süneni’nde şu şekilde nakledilmektedir:

أخبرنا أحمد بن الأزهر، قال حدثنا عبد الرزاق، عن ابن جريج، عن ابن شهاب، عن سالم، عن ابن عمر، عن حفصة، أن النبي صلى الله عليه وسلم، قال من لم يبيت الصيام من الليل، فلا صيام له.

Hafsa’dan (r.a.) rivayet edildiğine göre, Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Kim fecirden önce geceleyin oruca niyet etmezse o kimsenin orucu yok sayılır.*”²⁵⁰

İbn Rüşd, aynı lafızlarda verdiği bu rivayeti, Buhârî’ye atfen vermiştir. Bu rivayet, İbn Rüşd’ün Bidâyetü’l-müctehidi’ne tahkik çalışması yapan Muhammed Suphî Hasan Hallâk tarafından yapılan tespite göre Buhârî’nin et-Târîhü’s-sağîri’nde yer almaktadır.²⁵¹

İbn Rüşd, bu rivayetle ilgili sıhhat tartışmalarında, rivayetin Muvatta’da mevkûf olarak verildiğini belirterek İbn Abdilberr’in Hafsa yoluyla gelen bu rivayetin senedinde ‘ızdırâb’ vardır değerlendirmesinde bulunduğunu aktarmıştır.²⁵² Muvatta muhakkiki Beşşâr ‘Avvâd tarafından bu rivayet tek bir tarikten merfû olarak gelip doğru olan bu rivayetin mevkuf olmasıdır.²⁵³

Hadis ilminde ‘ızdırâb’ kavramı, hadisin senedinde veya metninde bulunan bir zafiyet sebebi olup birbirleriyle denk olan senedlerin arasından birini diğerini tercih edememe durumunu ifade eder. Luğavî anlamında kullanıldığında, senedler arasında farklılığın bulunmasıyla birlikte birinin diğerine tercih edilme durumunu ifade eder.²⁵⁴

²⁵⁰ Nesâî, “Sıyâm”, 68 (No: 2334).

²⁵¹ İbn Rüşd, *Bidâyetü’l-müctehid ve nihâyetü’l-muktesid*, thk. Muhammed Suphî Hasan Hallâk (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye & Cidde: Mektebetü’l’İlm, 1415), 2/161; Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu’fî Buhârî, *et-Târîhü’s-sağîr*, thk. Mahmûd İbrâhîm Züheyr (Beyrut: Mektebetü’l-Ma’rife, 1406/1986), 1/159.

²⁵² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu’aymî, 1/269; Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî İbn Abdülber, *el-İstizkâr*, nşr. Abdülmü’tî Emîn el-Kal’âcî (Halep-Kahire: Dâru’l-V’ay & Dimeşk-Beyrut: Dâru Rakebe, 1414/1993), 10/37. el-İstizkâr’da yer alan bilgiye göre, bu rivayet, sened itibarıyla farklılıklar arz etmekte olup üzerinde ittifak edilen hususun Hafsa’nın sözü olarak rivayet edilmiş olmasıdır.

²⁵³ Muvatta, “Sıyâm”, 788-789.

²⁵⁴ Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü* (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.: 1967), 106-107.

2.6.2. Oruca Geceden Niyet Edilmesinin Gerekmediğine Delil Olarak Getirilen Rivayetler

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) gündüz vakti oruca niyetlendiğini ifade eden rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler geceden niyeti yapılmayan oruçların niyetinin gündüz vaktinde yapılabilmesinin mümkün olduğunu ifade etmektedir. İbn Rüşd, bu konuda, şu rivayetleri vermektedir:

وحدثنا أبو كامل فضيل بن حسين حدثنا عبد الواحد بن زياد حدثنا طلحة بن يحيى بن عبيد الله حدثني عائشة بنت طلحة عن عائشة أم المؤمنين رضي الله عنها قالت قال لي رسول الله صلى الله عليه وسلم ذات يوم يا عائشة هل عندكم شيء ؟ قالت فقلت يا رسول الله ما عندنا شيء قال فإني صائم.

Âişe'den (r.a.) edildiğine göre, şöyle dedi: Bir gün Peygamber (s.a.v.) yanına girdi ve: “*Ey Âişe yanınızda (yiyecek) bir şey var mı*” diye sordu. Âişe: Ey Allah'ın Resûlü yanımızda bir şey yok” dedi. “*Öyle ise ben oruçluyum*” buyurdu.²⁵⁵ Bu manada bir hadis, hem merfû hem de mevkuf-muallak olarak Buhârî'nin Sahîhi'nde²⁵⁶ ve merfû olarak da Nesâî'nin Süneni'nde nakledilmiştir.²⁵⁷

İbn Rüşd'ün aynı konuda delil olarak getirdiği ikinci rivayet şu şekildedir:

وحدثني عن مالك عن بن شهاب عن حميد بن عبد الرحمن بن عوف أنه سمع معاوية بن أبي سفيان يوم عاشوراء عام حج وهو على المنبر يقول يا أهل المدينة أين علماؤكم سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول لهذا اليوم: هذا يوم عاشوراء ولم يكتب عليكم صيامه وأنا صائم فمن شاء فليصم ومن شاء فليفطر.

Humeyd b. Abdurrahman b. Avf'dan rivayet edildiğine göre, şöyle dedi: Muaviye b. Ebî Süfyan hac ettiği sene Aşure günü minbere çıkarak: “*Ey Medineliler! Âlimleriniz nerede? Bugün için ben Resûlullah'ın (s.a.v.) “Bugün aşuredir, farz*

²⁵⁵ Müslim, “Sıyâm”, 169.

²⁵⁶ Buhârî, “Savm”, 21.

²⁵⁷ Nesâî, “Sıyâm”, 67 (No. 2322).

kılınmadı ama ben oruçluyum. İsteyen tutsun, istemeyen tutmasın” buyurduğunu duydum” diyordu.²⁵⁸

Aynı hadis, Buhârî ve Müslim’in Sahîhleri’nde²⁵⁹ de rivayet edilmiştir.

2.6.3. İbn Rüşd’ün Oruca Geceden Niyet Edilmesi İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, oruca niyet etmenin cumhur tarafından ‘ğayr-i ma‘kuli’l-ma‘na’ kapsamında düşünülmesi sebebiyle oruç ibadetinin sıhhat şartı olduğunu belirttikten sonra,²⁶⁰ oruca niyetin vakti ile ilgili ihtilafın bu konuyla ilgili birbiriyle teâruz eden rivayetlerin neden olduğunu ifade etmiştir.

İbn Rüşd, bu hususta nakledilen rivayetleri verdikten sonra, bu rivayetleri anlamada takip edilen farklı metotların neler olduğunu açıklamış; bu metodlardan biri olan tercih metoduyla hadisleri değerlendiren görüşün, geceden niyet etmeyi orucun sıhhat şartı olarak ele aldığını belirtmiştir. Bu görüşün sahibi olarak İmam Mâlik’i zikretmiştir.

İbn Rüşd’e göre, bu konuyla ilgili rivayetleri, cem ve telif metoduna göre çözüme kavuşturaya çalışan fakihlerin, Hafsa hadisini farz oruçlara; Âişe ve Muâviye hadislerini de nafilâ oruçlara delil getirerek, kendi içinde iki farklı yaklaşım sergilediğini belirtmiştir. Bu iki görüşü şu şekilde aktarmıştır:

a) Şafî’î’nin görüşü: Geceden niyetin olması gerektiğini ifade eden rivayeti farz oruçlara; geceden niyet edilmeyip gün içerisinde oruca niyet edilip oruca devam edilmesiyle ilgili hadisleri nafilâ oruçlar için geçerli gören yaklaşım.

b) Ebû Hanîfe’nin görüşü: Oruca geceden niyet edilmesi gerektiğini, kişinin tutması gereken fakat muayyen olmayan farz ve vacip oruçlara; zeval vaktine kadar niyet edilmesinin mümkün olduğu oruçları ise, vacip ve muayyen olan oruçlar ile nafilâ oruçlara yoran yaklaşım.²⁶¹

İmsak vaktinden önce, oruca niyet edilmesi gerektiğini ifade eden Hafsa rivayeti, sened itibariyle İbn Rüşd’ün de atıfta bulunduğu gibi senedi itibariyle mevkuf olsa da, mevkuf haliyle muhaddisler tarafından sahih kabul edilmiştir. Oruca geceden

²⁵⁸ İmam Malik, *el-Muvatta*, thk. Beşşâr ‘Avvâd Ma’rûf, “Sıyâm”, 823.

²⁵⁹ Buhârî, “Savm”, 69; Müslim, “Sıyâm”, 126.

²⁶⁰ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu’aymî, 1/268. İbn Rüşd, bu konuda cumhura muhalif olarak Züfer tarafından ileri sürülen bir görüş aktarır. O da: Oruç tutacak olan kişinin hasta ve yolcu olmaması durumunda Ramazan ayında oruca niyet etmesine gerek yoktur.

²⁶¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu’aymî, 1/269-270.

niyet etmenin gerekmediğini bildiren Âişe ve Muâviye rivayetleri birden fazla tarikle nakledilmiştir.

Hafsa rivayeti ile Âişe ve Muâviye rivayetleri arasında zahirleri itibariyle görülen farklılık, aslında, bağlamları itibariyle bir birinden farklı durumları ifade ettikleri anlaşılmaktadır. Bu noktada, Ebû Hanîfe'nin getirmiş olduğu açıklama; vaktin muayyen olmasının niyet yerine geçip imsaktan sonra yememek şartı ile zevale kadar bir sürede niyet yapılabilmesini yeterli kabul etmektedir.

Her iki rivayet grubunun ortak noktasını yakalamaya çalışan bu açıklama, rivayetlerin zahirdeki farklı anlamlarını uzlaştırma çabasına bizim yaptığımız değerlendirmeye göre de ışık tutmaktadır.

2.7. Cünüp Olarak Sabahlayan Kişinin Orucunun Geçerli Olup Olmayacağını İfade Eden Rivayetler

Oruç ibadetinin sahih olabilmesi için cünüplükten temiz olma şartı, Ramazan orucu konuları içerisinde niyet konusunun hemen ardında ele alınan bir konudur. Ramazan orucuna niyetini yapan kimse, imsak ile birlikte cünüplükten temizlenmiş bir halde mi oruca başlamalıdır veya bu haliyle oruca başlaması orucunun geçerli olmasına bir zarar verir mi? bağlamında yapılan tartışma, bu konuda birbiriyle tearuz eden rivayetlerden kaynaklanmaktadır.

Cumhur, bu konuda cünüp halde tutulan orucun sıhhatini bildiren rivayetlerin hem yaygınlığını hem de sahihliğini göz önünde bulundurarak orucun geçerli olmayacağını bildiren rivayeti delil olarak almamıştır.

Cünüp olarak sabahlayan kişinin o gün oruç tutamayacağını savunan görüş, azınlıkta olup birkaç tabînin bu görüşte olduğu nakledilmektedir. Cünüp olarak sabahlayan kişinin o gün oruç tutup tutmayacağı konusunda mezheplerin görüşleri şöyledir:

Hanefî mezhebine göre, Ramazan ayında, gece cimâda (cinsel ilişki) bulunan kişi, imsak vaktinin girişiyle kendini bu ilişkiden alıkoymasında orucuna bir eksiklik getirmemiş olur.²⁶²

Bu konuda, Hanefîlerin görüşüne esas teşkil eden diğer bir delil de; *“Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah’ın sizin için takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarınca) kadar yiyin,*

²⁶² Kâsânî, *Bedâi’ü’s-sanâi*, thk. Ali Muhammed Mu‘avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/602.

için”²⁶³ ayetinin, sahabîlerin geneli tarafından yeme, içme ve cimanın imsak vaktinin girişine kadar helal kılındığı şeklinde anlaşılmış olmasıdır. Bu da cünüplüğün orucun sıhhatine zarar vermediğini göstermektedir.²⁶⁴

Şafî mezhebine göre, fecr-i sadığın doğuşu esnasında cimâda bulunan kişi, imsak vaktinin girişiyle kendini bu ilişkiden alıkoyarsa tutacağı oruç sahih olur. İmsak vaktinin girişi sonrasında ilişkiyi devam ettirmesi durumunda ise orucu bozulmuş olur.²⁶⁵ Cünüplü kişinin oruç tutacağı günde imsak vaktinden önce boy abdesti alması müstehaptır.²⁶⁶

Malikî mezhebine göre, Ramazan ayında oruç tutacak olan kişinin kasıtlı olarak cünüplük haliyle sabah vaktine erişmesinde bir sakınca yoktur. Çünkü Allah Resûlü, gece eşiyle ilişkiye girer, uyur ve sabah vaktinde uyandığı olurdu.²⁶⁷

Hanbelî mezhebine göre, “Artık eşlerinize yaklaşın ve Allah’ın sizin için yazıp takdir etmiş olduğu şeyi arayın. Şafağın aydınlığı gecenin karanlığından ayırt edilinceye (tan yeri ağarıncaya) kadar yiye, için”²⁶⁸ ayet-i celîlesinde, cimâda bulunma ve oruç tutmaya mani olan benzeri durumlar fecr-i sâdığın doğuşuna kadar mubah kılındığından dolayı oruçlu kişinin sabah vaktine cünüp olarak girmesi caizdir.²⁶⁹

Birkaç tabîî âlimden nakledilen görüşe göre, farz oruçlarda cünüplük orucun sıhhatine engel olmakta; nafil oruçlarda her hangi bir sakınca görülmemektedir. Yine bu görüşte olup konuya daha farklı yaklaşanlara göre, oruç tutacak olan kişi sabah vaktine cünüp olduğunu bildiği halde girmişse orucu bozulur; cünüp olduğunu bilmediği halde girmiş ise orucu bozulmamış olur.²⁷⁰

Cünüp olan kişinin tuttuğu orucun sıhhati ile ilgili ortaya çıkan görüşlere bakıldığında, cenabet halinin orucun sıhhatine olumsuz manada etkiye bulunmadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır. Cünüplük halinin hangi şekilde ortaya çıkmış olmasının bu hükümde herhangi bir etkisi görülmemektedir.

²⁶³ el-Bakara 2/187.

²⁶⁴ Kâsânî, *Bedâi’ü’s-sanâi’*, thk. Ali Muhammed Mu’avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/603.

²⁶⁵ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî’l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl ‘Aytânî, 1/632.

²⁶⁶ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî’l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl ‘Aytânî, 1/637.

²⁶⁷ Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, 1/275-276.

²⁶⁸ el-Bakara 2/187.

²⁶⁹ Buhâtî, *Keşşâfü’l-kınâ’*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/144; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/391.

²⁷⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/392.

Cünüplük halinde oruca başlanmasının orucun sıhhatine engel olduğunu ileri süren görüş, dört mezhepten her hangi birisi tarafından öne sürülmediği görülmektedir.

İbn Rüşd, cünüplüğün orucun sıhhatine mani olmadığını ifade eden rivayetle; cünüplüğün orucun sıhhatine mani olduğunu veren rivayetleri aktararak bu konuda meydana gelen ihtilafın hangi gerekçelerle ortaya çıktığını irdelemiştir.²⁷¹

2.7.1. Cünüp Olarak Sabahlayan Kişinin O gün Oruç Tutabileceğine Delil Olarak Gösterilen Rivayet

Cünüp olan kişinin bu haliyle oruca başlamasına ve bu durumun orucun sıhhatine engel olmadığına delil gösterilen rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden bazıları Hz. Peygamber'in (s.a.v.) eşleri tarafından nakledilmişlerdir.

İbn Rüşd'ün, bu görüşe delil olarak getirdiği rivayet de Hz. Peygamber'in eşlerinden Âişe ve Ümm-ü Seleme vasıtasıyla aktarılmıştır. Bu rivayet şu şekildedir:

حدثنا يحيى بن يحيى قال قرأت على مالك عن عبد ربه بن سعيد عن أبي بكر بن عبد الرحمن بن الحارث بن هشام عن عائشة وأم سلمة زوجي النبي صلى الله عليه وسلم أنهما قالتا إن كان رسول الله صلى الله عليه وسلم ليصبح جنباً من جماع غير احتلام في رمضان ثم يصوم.

Âişe ile Ümmü Seleme'den nakledildiğine göre: “Şüphesiz ki Resûlullah (s.a.v.) Ramazan'da ihtilam sebebiyle değil, cimadan dolayı cünüp olduğu halde sabahlar, sonra oruç tutardı.”²⁷²

Bu rivayet, aynı manada, İmam Malik'in Muvatta'ı'nda,²⁷³ Buhârî'nin Câmiî'nde,²⁷⁴ Ebû Dâvûd'un Süneni'nde²⁷⁵ ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde²⁷⁶ nakledilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nin muhakkiki Şu'ayb el-Arnâvût'a göre bu rivayet, Buhârî ve Müslim'in şartlarına göre sahih mertebesindeir.²⁷⁷

²⁷¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/270.

²⁷² Müslim, “Sıyâm”, 78.

²⁷³ Muvatta, “Sıyâm”, 794.

²⁷⁴ Buhârî, “Sıyâm”, 22.

²⁷⁵ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 36 (No: 2388).

²⁷⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/84 (No: 24074).

²⁷⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 40/84.

2.7.2. Cünüp Olan Kişinin Orucunun Bozulacağına Delil Olarak Gösterilen Rivayet

Cünüp olan kişinin bu haliyle oruca başlamasının orucun sıhhatine zarar vereceği ve orucunun geçerli olmayacağını ifade eden rivayet Ebû Hureyre'den nakledilmiştir. İbn Rüşd de Bidâyesi'nde²⁷⁸ bu rivayeti Ebû Hureyre'ye dayandırmıştır. İlgili rivayet şu şekildedir:

عن أبي هريرة أنه كان يقول من أصبح جنباً في رمضان أفطر.

Bu rivayetin sahâbî ravisi Ebû Hureyre, aynı rivayetin Muvatta tarikinde bu rivayeti, kendisine bu hususta bilgisi olan birisinin aktardığını²⁷⁹ belirtmiştir. Müslim tarikine göre ise, Ebû Hureyre, bu görüşünden dönmüştür. İlgili rivayet, Müslim'in Sahîh'inde şu lafızlarla aktarılmıştır:

حدثني محمد بن حاتم حدثنا يحيى بن سعيد عن ابن جريج ح وحدثني محمد بن رافع (واللفظ له) حدثنا عبد الرزاق ابن همام أخبرنا ابن جريج أخبرني عبد الملك بن أبي بكر بن عبد الرحمن عن أبي بكر قال سمعت أبا هريرة رضي الله عنه يقص يقول في قصصه من أدركه الفجر جنباً فلا يصم فذكرت ذلك لعبد الرحمن بن الحارث لأبيه فأنكر ذلك فانطلق عبد الرحمن وانطلقت معه حتى دخلنا على عائشة وأم سلمة رضي الله عنهما فسألتهما عبد الرحمن عن ذلك قال فكلتاها قالت كان النبي صلى الله عليه وسلم يصبح جنباً من غير حلم ثم يصوم قال فانطلقنا حتى دخلنا على مروان فذكر ذلك له عبد الرحمن فقال مروان عزم عليك إلا ما ذهبت إلى أبي هريرة فرددت عليه ما يقول قال فجئنا أبا هريرة وأبو بكر حاضر ذلك كله قال فذكر له عبد الرحمن فقال أبو هريرة أهما قالتاه لك قال نعم قال هما أعلم ثم رد أبو هريرة ما كان يقول في ذلك إلى الفضل بن العباس

²⁷⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/270.

²⁷⁹ Muvatta, "Sıyâm", 795.

فقال أبو هريرة سمعت ذلك من الفضل ولم أسمع من النبي صلى الله عليه وسلم قال فرجع أبو هريرة عما كان يقول في ذلك.

Ebû Bekir'den rivayet edildiğine göre: Ebû Hureyre'yi (r.a.) bir olay anlatırken dinledim, anlattığı kıssada şunları söyledi: *“Bir kimse cünüb olarak sabahlarsa oruç tutmasın.”* Ben, bunu (Babam) Abdurrahman b. Haris'e anlattım. Babam bunu kabul etmedi. Bunun üzerine (Babam) Abdurrahman kalktı gitti. Onunla beraber ben de gittim. Nihayet Âişe ile Ümmü Seleme'nin (r.a.) yanlarına girdik. (Babam) Abdurrahman bu meseleyi onlara sordu. İkisi birden: *“Peygamber (s.a.v.) bazen ihtilamdan başka bir sebeple cünüb olarak sabahlar, sonra oruç tutardı”* dediler. Oradan giderek Mervân'ın yanına girdik. Babam bu meseleyi ona da andı. Mervân: *“Ben, sana, Ebû Hureyre'ye giderek söylediklerini kendisine iâde etmeni katiyyetle emrediyorum”* dedi. Bunun üzerine Ebû Hureyre'ye geldik. Ebû Bekir (yâni Ben) bütün bunlara şahit oldum. (Babam) Abdurrahman, konuşulanları kendisine anlattı. Ebû Hureyre: *“Bunları sana onlar mı söyledi?”* diye sordu. Babam: *“Evet”* cevâbını verdi, Ebû Hureyre : *“Onlar, bunu daha iyi bilirler”* dedi. Bundan sonra Ebû Hureyre bu hususta söylediklerini Fadl b. Abbas'a nisbet etti. Artık: *“Ben, bunu Fadl'dan işittim. Peygamber'den (s.a.v.) duymadım.”* dedi. Böylece Ebû Hureyre bu hususta söylemekte olduğu sözlerden dönmüş oldu.²⁸⁰

Cumhur, Ebû Hureyre'den nakledilen rivayetleri mensûh kabul etmiştir. Cumhurdan bazıları, Ebû Hureyre'den nakledilen rivayetler, mensûh olmasa bile Hz. Peygamber'in eşlerinin ailevi bir meseleyi bilmeye daha yakın olmaları nedeniyle, onlardan gelen rivayetleri, Ebû Hureyre rivayetine tercih etmişlerdir.²⁸¹ Yine bazılarına göre, orucun bozulması durumu, imsaktan önce cimâ halî ile ilgili olup imsağın girişiyle kendini bu ilişkiden geri çekmeyenle ilgilidir.²⁸²

²⁸⁰ Müslim, “Sıyâm”, 75.

²⁸¹ Yenieel & Kayapınar, *Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi*, 9/252.

²⁸² Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/638.

2.7.3. İbn Rüşd'ün Cünüp Olan Kişinin Oruç Tutmasıyla İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, bu konuyu ele alırken, önce cumhurun görüşünü ve bu görüşe delil olan hadisi vermiştir. Cumhurun kendi içinde, cünüplükten temizlenmenin orucun sahih olmasında şart olmadığına ittifak ettiğini belirtmiştir.

İbn Rüşd, aynı şekilde oruç tutacak olan cünüp kişinin, imsâk vaktinin girişiyle bu halini kasti olarak devam ettirmesini orucu bozan bir şey olarak ele alan görüşü aktarmıştır. Bu görüşün delili olan rivayeti verdikten sonra, bu ikinci görüşün meşhur sünnete muhalif şaz bir görüş olarak kaldığını ifade etmiştir.²⁸³

Her iki görüşün delilleri incelendiğinde, cumhurun görüşünün dayandığı rivayetlerin yaygınlığı ve bunun oluşturduğu icma, cünüp olan kişinin tuttuğu orucu geçerli gören yaklaşımı, daha kuvvetli bir görüş olarak ön plana çıkmaktadır. Diğer görüşün delili, Ebû Hureyre rivayeti olup Ebû Hureyre'nin de bu görüşten dönmüş olduğunun bazı rivayetlerde zikredilmesi bu hususu açıklığa kavuşturması açısından önemlidir.

2.8. Ramazan Ayında Oruç Tutan Seferînin Orucunun Geçerli Olup Olmamasını İfade Eden Rivayetler

Ramazan ayında oruç tutan seferînin orucuyla ilgili, birbirinden farklı manada rivayetler bulunmaktadır. Hz. Peygamber, bazı rivayetlerde yolculukta oruç tutmuş olup sahabîlerin oruç tutup tutmamasına ruhsat vermiş iken; diğer rivayetlerde kendisi oruç tutmadığı gibi sahabîlerine de oruçlarını bozdurmuştur.

Bu konudaki ihtilaf, “*Oruç sayılı günlerdir. Sizden kim hasta, ya da yolculukta olursa, tutamadığı günler sayısınca başka günlerde tutar. Oruca gücü yetmeyenler ise bir yoksul doyumu fıdıye verir*”²⁸⁴ ayetinin hakiki veya mecazî manada alınıp alınmaması ile ilgilidir.

İlgili ayeti hakiki manasında alanlar, misafirin oruç farziyetinin ‘amazan ayı dışındaki günler için söz konusu olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁸⁵ Onlara göre, bu ayetteki

²⁸³ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu‘aymî, 1/270.

²⁸⁴ Bakara 2/184.

²⁸⁵ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu‘aymî, 1/271.

سفر kelimesinin umumî olarak gelmesi her türlü seferi içine almaktadır.²⁸⁶ Bu manaya göre, misafirin, misafir olduğu günlerdeki orucu farz oruç olarak geçerli olmayıp, oruç ayı dışındaki günlerde tutulması gerekmektedir.

Bu ayetteki *على سفر* ifadesini *أفطر* kaydı ile birlikte ele alanlar, misafir olduğu süre içerisinde tutmadığı oruçları, Ramazan ayı dışındaki günlerde tutması gerekir anlamını vermişlerdir.²⁸⁷

Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî Mezhebine göre, Ramazan orucunu, belirli bir mesafede (üç günlük yol mesafesi) yolculuk yapması sebebiyle tutmayan kişi, Bakara 2/184 ayetinde belirtilen yolculuktan kaynaklanan özre sahip olmuş olur. Bu mesafede yapılan yolculuk hangi sebeple yapılırsa yapılsın hüküm aynıdır.

Kendisine verilen bu ruhsata binaen orucunu tutmayan kişi, tutmadığı günleri Ramazan ayı dışındaki diğer günlerde kaza etmesi gerekir. Dolayısıyla ilgili ayet-i kerimede (*أو على سفر*) ifadesi, zikredilen yolculuk, belli bir mesafe ile kayıtlı olup yolcuğun kendisi mutlak anlamda olup yolculuğun tüm çeşitlerini içine almaktadır.²⁸⁸

Şafîî Mezhebine göre, Ramazan ayında yola çıkış amacı meşru olan ve mesafesi uzun olan bir yolculuğa çıkan kişinin oruç tutmaması mubahtır. Belirtilen şartlarda orucunu tutmayan seferî, tutmadığı günleri Bakara 2/184 ayeti gereğince diğer günlerde kaza etmesi gerekir.²⁸⁹

Malikî Mezhebine göre, Ramazan ayında oruca gücü yeten seferî için oruç tutmak daha güzeldir. Seferî kişi, Ramazan orucunu tutmaya başladığı bir günde, herhangi bir hastalık olmaksızın orucunu bozsa hem kaza hem kefarete gerekir. Çünkü bu kişi kendisine verilen ruhsatı oruca başlamak suretiyle kullanmayıp tercihini oruç tutma şeklinde belirlemiştir. Ancak bir özür sebebiyle bu durumdan çıkabilir.

²⁸⁶ Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm İbn Hazm, *el-Muhallâ bi'l-âsâr*, thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bindârî (Beyrut: Dârü'l-Fîkr, ts.) 4/384.

²⁸⁷ Ebû'l-Fidâ' 'Îmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr İbn Kesîr, *Muhtasar-u İbn-i Kesîr*, thk. Muhammed Ali Sabûnî (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1433/2012) 1/128; İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/271.

²⁸⁸ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Âdil Ahmed Abdulmevcûd, 2/610.

²⁸⁹ Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/640.

Bunun aksine, mukim olduğu halde sefere çıkan kişi seferde olduğu esnada orucunu bozarsa, kendisine sadece kaza gerekir. Çünkü bu kişi mukimken oruç tutması gereken kişilerden iken; sefere çıkmakla iftar yapabilme ruhsatına sahip kişilerden olmuş oldu.²⁹⁰

Hanbelî Mezhebine göre, ramazan ayında herhangi bir sıkıntı ve zorluk olmasa da namazları kısaltmayı mübah kılan yolculukta oruç bozmak sünnet, oruç tutmak mekruhtur.²⁹¹ Seferde oruç tutmama ruhsatından faydalanan kişinin yolculuk günlerinde tutmadığı oruçları diğer günlerde tutması gerekir.²⁹²

Zahirî Mezhebine göre, Ramazan'da sefere çıkan ister taat seferine ister meşru olmayan bir sefere çıksın veya bunlardan başka bir amaçla çıksın bir mili aştığında veya bir mile ulaştığında orucu bozulur. Başka günlerde bu günü kaza eder. Bu görüş sahiplerine göre, Bakara 2/184 ayeti, muhkem bir ayettir mensûh olmayıp tahsîse de uğramamıştır.²⁹³

Ramazan ayında oruç tutan seferînin orucuyla ilgili cumhurun görüşü, yolculuğun bir ruhsat olduğu dolayısıyla bugünde oruç tutulmayıp başka günlerde kaza etme imkânın olması şeklindedir. Tamamen farklı bir görüş ileri süren Zahirî mezhebi, yolculukta tutulan Ramazan orucunu geçerli görmemiş dolayısıyla mutlak surette Ramazan ayı dışındaki günlerde tutulması gerektiğini ileri sürmüştür.

İbn Rüşd, Ramazan ayında oruç tutan seferînin orucunun geçerli olacağını ve geçerli olmayacağını ifade eden rivayetleri şu şekilde vermiştir:

2.8.1. Ramazan Ayında Oruç Tutan Seferînin Orucunun Geçerli Olduğuna Delil Gösterilen Rivayetler

Ramazan ayı orucunun tutulması esansında seferî olan kişinin orucunun geçerli olması ile ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlerde göze çarpan diğer bir husus, yolculuk müddetince oruç tutmayanların da bulunması ve bu durumun Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından kınama konusu yapılmamış olmasıdır.

İbn Rüşd, bu manada nakledilen rivayetleri iki grupta ele almıştır. İlk olarak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen rivayetlerden gelen merfû bir rivayeti verdikten sonra mevkûf yolla gelen diğer rivayeti vermiştir.

²⁹⁰ Sahnûn, *el-Müdevvenetü 'l-kübrâ*, 1/272.

²⁹¹ Zuhaylî, *İslâm Fıkhu Ansiklopedisi*, 4/175.

²⁹² Buhâtî, *Keşşâfû 'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/133.

²⁹³ İbn Hazm, *el-Muhallâ*, thk. Abdulğaffâr Süleyman el-Bindârî, 4/384.

İlk olarak verilen merfû rivayet şöyledir:

حدثنا يحيى بن يحيى أخبرنا أبو خيثمة عن حميد قال سئل أنس رضي الله عنه عن صوم رمضان في السفر فقال سافرنا مع رسول الله صلى الله عليه وسلم في رمضان فلم يعب الصائم على المفطر ولا المفطر على الصائم.

Enes'e (r.a.) seferde Ramazan orucunun hükmü sorulduğunda, şöyle dedi: “*Biz Resûlullah (s.a.v.) ile Ramazan'da sefere çıktık, ne oruç tutan tutmayanı ayıpladı, ne de tutmayan tutanı*” dedi.²⁹⁴

İbn Rüşd'ün de aynı lafızlarla eserine aldığı bu rivayet, Buhârî'nin Sahîhi'nde,²⁹⁵ İmam Mâlik'in Muvatta'î'nde²⁹⁶ ve Ebû Dâvûd'un Süneni'nde²⁹⁷ de nakledilmiştir. Muvatta muhakkiki Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf tarafından hadisile ilgili olarak düşülen ta'likte, pek çok tarîge sahip olduğu açıklanmış; Ebû Dâvûd'un Süneni'nin muhakkiki Şu'ayb el-Arnâvût tarafından düşülen ta'likte hadisin senedinin sahih olduğu belirtilmiştir.

İbn Rüşd'ün bu konuda zikrettiği mevkûf rivayet ise şöyledir:

وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا أبو خالد الأحمر عن حميد قال خرجت فصمت فقالوا لي أعد قال فقلت إن أنسا أخبرني أن أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا يسافرون فلا يعيب الصائم على المفطر ولا المفطر على الصائم فلقيت بن أبي مليكة فأخبرني عن عائشة رضي الله عنها بمثله.

Humeyd'den nakledildiğine göre, demiştir: Sefere çıktım ve oruç tuttum. Bana “*Orucunu kaza et*” dediler. Ben de (onlara) : Bana Enes haber verdi ve şöyle dedi:

²⁹⁴ Müslim, “Sıyâm”, 98.

²⁹⁵ Buhârî, “Savm”, 37.

²⁹⁶ Muvatta, “Sıyâm”, 794.

²⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 42 (No: 2405).

Resûlullah'ın (s.a.v) ashâbı sefere çıkarlar fakat ne oruç tutan tutmayanı ayıplarmış, ne de tutmayan tutanı."²⁹⁸

İbn Rüşd'ün yakın lafızlarla rivayet ettiği bu rivayet, aynı manada, İmam Mâlik'in Muvatta'ında²⁹⁹ da maktû olarak nakledilmiştir.

2.8.2. Ramazan Ayında Oruç Tutan Seferînin Orucunun Geçerli Olmadığına Delil Gösterilen Rivayet

Ramazan ayında oruç tutan seferînin orucunun geçerli olmadığına delil gösterilen rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetlerden birinde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) orucunu bozması ve yanındakilerinde aynı şekilde oruçlarını bozmaları, Mekke Fethi esnasında Ramazan ayında yapılan yolculukta vukû bulmuştur. Bu rivayetin ravilerinden birisinin,³⁰⁰ olayı aktardıktan sonra bu durumu, Resûlullah'ın son uygulaması olarak belirtmesi, yolcu için oruç tutmanın kaldırıldığına yorulmuştur. İbn Rüşd'ün bu görüş sahipleri için vermiş olduğu rivayet Müslim'in Sahîhi'nde şu lafızlarla aktarılmıştır:

حدثني يحيى بن يحيى ومحمد بن ربح قالوا أخبرنا الليث ح وحدثنا قتيبة بن سعيد حدثنا ليث عن بن شهاب عن عبيد الله بن عبد الله بن عتبة عن بن عباس رضي الله عنهما أنه أخبره أن رسول الله صلى الله عليه وسلم خرج عام الفتح في رمضان فصام حتى بلغ الكديد ثم أفطر وكان صحابة رسول الله صلى الله عليه وسلم يتبعون الأحدث فالأحدث من أمره.

İbn Abbâs'dan (r.a.) nakledildiğine göre, şöyle dedi: "*Resûlullah (s.a.v.) fetih yılında Ramazan'da yola çıkmış. Kedid denilen yere varıncaya kadar oruç tutmuş, sonra orucu bozmuş. Resûlullah'ın (s.a.v.) ashâbı onun yaptığı en son fiillerine tâbi olurlarmış.*"³⁰¹

Aynı rivayet, İmam Mâlik'in Muvatta'ında,³⁰² Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde³⁰³ ve Dârimî'nin Sünen'inde³⁰⁴ nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri,

²⁹⁸ Müslim, "Sıyâm", 99.

²⁹⁹ Muvatta, "Sıyâm", 811.

³⁰⁰ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/380 (No: 1892) rivayetine muhakkikleri, Şu'ayb el-Arnâvût ve Âdil Mürşid tarafından düşülen ta'likte, "*Resûlullah'ın en son uygulaması alınırdı*" sözü Zührî'ye aittir.

³⁰¹ Müslim, "Sıyâm", 88.

³⁰² Muvatta, "Sıyâm", 806.

bu rivayete düştükleri ta'likte, rivayetin, Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Burada delil olarak verilen rivayet, rivayette de geçtiğı üzere, Mekke'nin fethine gidilen yolculukta geçmektedir. Bu rivayet, diğerk tarîkleri ile birlikte değerlendirildiğinde³⁰⁵ Resûlullah'ın (s.a.v.) ve ashâbının oruçlarını bozmaları önlerindeki savaş sebebiyledir. Savaş dışında oruç tutulmayabileceğı ile ilgili ruhsat devam etmektedir.³⁰⁶

2.8.3. İbn Rüşd'ün Seferînin Ramazan Ayı Orucuyla İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, seferînin Ramazan ayı orucunun geçerli olup olmayacağı ile ilgili ihtilafın Bakara 2/184 ayetinin farklı değerlendirilmesinden kaynaklandığını belirtmiştir. Bu ayette ifade buyrulan sefer kelimesinin mutlak kullanılmasından hareketle, Zahirîlerin bu kelimeyi hakiki manada ele almış olduklarını aktardıktan sonra kendilerini destekleyen rivayetlerden birini zikretmiştir.

Sonrasında, cumhurun bu ayeti hakikî manasında ele almayıp mecazî anlamıyla ele aldığı belirtilmiştir. Bu bağlamda, cumhurun, ayette zikredilen sefer kelimesini, mutlak sefer anlamında ele almayıp seferî tarafından iftar edilmek suretiyle, oruç tutmama ruhsatından istifade edilen yolculuk şeklinde ele aldığı açıklanmıştır. Ve devamında bu görüş sahiplerinin delil olarak ileri sürdüğü rivayetlerden birisi merfû diğeri mevkuf olmak üzere iki delil gösterilmiştir.

İbn Rüşd, Zahirîlerin ortaya koydukları görüşlerinde, düşmüş oldukları çelişkili durumu, İbn Abdilber'in bir tespitine atıfta bulunarak, Zahirîlerin Bakara 2/184 ayetinde yolculuk ruhsatı ile birlikte zikredilen hastalık durumunda, oruç tutan kişinin tuttuğı bu orucu geçerli kabul etmeleri, kendileri aleyhine bir delil teşkil ettiğini belirtmiştir.³⁰⁷

Bu konuda ileri sürülen iki farklı görüşün kaynak olarak kullandıkları ve konunun başında verdiğimiz Bakara-184 ayetinde; sefer ve hastalık durumlarında orucun Ramazan ayı dışında tutulmasını ifade eden hususların mutlak lafızlarla ifade

³⁰³ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/380 (No: 1892).

³⁰⁴ Dârimî, "Savm", 15 (No: 1749).

³⁰⁵ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 42 (2406). Bu rivayet, şu lafızlarla zikredilmektedir: "Siz düşmanınıza baskın yapacaksınız. Orucu bozmak sizi daha güçlü yapar. Orucunuzu bozun".

³⁰⁶ Şebbîr Ahmed 'Osmânî, *Fethü'l-mülhim bi şerhi Sahîhi'l-İmâm-i Müslim* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1427/2006), 5/239.

³⁰⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/271.

buyurulması, aynı konuda nakledilen hadislerle bakıldığında açıklığa kavuşmaktadır. O da, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) yolculuk esnasında oruç tutmaması ve tutulmamasını teşvik etmesi -savaş yolculuğunda olduğu gibi- yolculuğun seferîyi yoracağı durumlarla ilgili olmasıdır.

2.9. Ramazan'da Oruç Tutmama Ruhsatına Sahip Olan Seferînin Oruç Tutup Tutmamasının Faziletini İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd, Ramazan'da seferînin oruç tutup tutmamasının fazileti ile ilgili görüşleri üç farklı görüş olarak ele alır. Bu görüşler:

- a) Birinci Görüş: Oruç tutmak daha faziletlidir.
- b) İkinci Görüş: Oruç tutmamak daha faziletlidir.
- c) Üçüncü Görüş: Seferî, oruç tutmakla tutmamak arasında muhayyerdir.³⁰⁸

Seferînin Ramazan'da oruç tutmama ruhsatına sahip olduğu görüşünü dile getiren cumhur, kendi içinde, oruç tutmanın veya tutmamanın daha faziletli olacağı konusunda ihtilaf etmiştir. Bunun yanında yolculukta oruç tutma ile tutmama arasında herhangi bir faziletin söz konusu olmadığı da iddia edilmiştir.

Seferî olan kişinin, orucunu tutup tutmaması ile ilgili pek çok rivayet bulunmaktadır. Bu konuyla ilgili rivayetlerde, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) farklı uygulamaları bulunmaktadır. Farklı uygulamalar farklı görüşlerin ileri sürülmesine neden olmuş ayrıca bu rivayetlere konu olan oruçların hangi tür oruçlarla ilgili olduğu da tartışılmıştır. Bu konuda şu görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî Mezhebine göre, hastalık ve yolculuk, Ramazan orucu için bir ruhsattır.³⁰⁹ Ruhsata konu olan ortalama yolculuk mesafesi, saatte beş kilometreden on sekiz saatte 90 kilometrelik yoldur. Bu hesaba göre, bir günlük normal yürüyüş, ortalama olarak altı saat olarak kabul edilmiştir.³¹⁰ Ramazan'da yapılan yolculuk oruç tutacak olan seferîyi zorlamadıktan ve zayıf düşürmediği müddetçe oruç tutmak daha faziletlidir. Çünkü oruç tutmak azîmet, tutmamak ruhsattır.³¹¹ Azimet, ilk olarak meşru kılınan, umumî ve bir şeyin yapılması ve terk edilmesi yolunda konan hükümlerdir.³¹²

³⁰⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/271-272.

³⁰⁹ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/610.

³¹⁰ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz (İstanbul: Semerkand Yay. 2016), 204-205.

³¹¹ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/610.

³¹² Karaman vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 49.

Ruhsat ise, asıl ve genel hüküm olmayıp asıl hükmün yerine getirilmesi imkânsız veya meşakkatli olduğu durumlarda ikinci derece gelen hükümdür.³¹³

Şafî Mezhebine göre, Ramazanda seferî olan kişi, oruç tutması halinde bir zarar görecektse, oruç tutmaması daha faziletli, aksi takdirde, oruç tutması daha faziletlidir. Fakat tüm Ramazan ayını oruç tutacağım diye nezreden kimse, sefere çıksa bile orucunu bozması caiz olmaz.

Mukîm olan, sabaha oruçlu girip sefere çıksa orucunu açması caiz olmaz. Aynı şekilde, seferî olarak başlanan orucun yolculuk bitip mukîm halde bozulması da caiz değildir. Yolculuk halinde oruçlu olarak başlanan orucun yolculuk devam ettiği müddetçe gün içinde bozulması ise caizdir.³¹⁴

Malikî Mezhebine göre, oruca tutmaya gücü yeten seferî kimse için oruç tutmak daha güzeldir. Yolcu iken başlanılan orucun -bir hastalık olmadıkça- bozulan oruca hem kaza hem kefareti; mukîm olarak başlanan orucun yolculuk esnasında bozulması durumunda ise sadece kaza gerekir.³¹⁵ Son iki durumda, seferî kişiye oruç tutmama ruhsatının söz konusu edilmediği ortaya çıkmaktadır.

Hanbelî Mezhebine göre, seferî olanın Ramazan orucunu tutması mekruhtur. Mezhep içinde, oruca güç yettirebilenin oruç tutması mekruh değildir görüşünde olan da vardır.³¹⁶ Bu konuda, Hanbelî mezhebinin görüşünü el-Muğnî adlı kitabın müellifi İbn Kudâme şu şekilde ifade etmiştir: “Bizim imamıza göre, en faziletli olan yolculuk halinde orucun tutulmamasıdır.”³¹⁷

Tüm görüşlere bakıldığında, yolculuk halinde Ramazan orucunu tutmama ruhsatının oruca gücü yetmeyen yolcu tarafından kullanılabilmesinde ittifak vardır. Oruca gücü olan kişi ile ilgili olarak İbn Rüşd’ün de belirttiği gibi temelde üç yaklaşım ortaya çıkmaktadır. Birincisi, oruç tutmasının tutmamasından daha faziletli olduğu; ikincisi, oruç tutmamasının daha faziletli olduğu; üçüncüsü ise, oruç tutmasının ve tutmamasının eşit olduğu şeklindedir.

³¹³ Karaman vd., *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, 561.

³¹⁴ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, 1/620-621.

³¹⁵ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/272.

³¹⁶ el-Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/134.

³¹⁷ İbn Kudâme, el-Muğnî, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/407.

2.9.1. Seferînin Ramazan'da Oruç Tutmasının Daha Faziletli Olduğunu İfade Eden Rivayet

Yolculuk esnasında, Ramazan orucunu tutma, mükellefin isteğine bırakılmış olmakla birlikte, bu durumda oruç tutmanın daha güzel olduğunu ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. İbn Rüşd, seferînin Ramazan'da oruç tutmasının daha faziletli olduğuna delil gösterilen rivayeti Müslim'den aktarmıştır.³¹⁸ İlgili rivayet şöyledir:

وحدثني أبو الطاهر وهارون بن سعيد الأيلي قال هارون حدثنا وقال أبو الطاهر أخبرنا بن وهب أخبرني عمرو بن الحارث عن أبي الأسود عن عروة بن الزبير عن أبي مرواح عن حمزة بن عمرو الأسلمي رضي الله عنه أنه قال يا رسول الله أجد بي قوة على الصيام في السفر فهل علي جناح فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم هي رخصة من الله فمن أخذ بها فحسن ومن أحب أن يصوم فلا جناح عليه.

Hamza b. Amr el-Eslemî'den (r.a.) nakledildiğine göre kendisi Hz. Peygamber'e şöyle dedi: *"Ya Resûlallah, ben seferde oruç tutmaya kendimde kuvvet buluyorum. Acaba (tutsam) bana bir günah var mıdır?"* Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): *"Bu Allah'tan bir ruhsattır. Her kim onunla amel ederse ne âlâ, kim oruç tutmak isterse ona da bir günah yoktur"* buyurmuşlardır.³¹⁹

Bu rivayet, aynı lafızlarla Nesâî'nin Süneni'nde³²⁰ de nakledilmiştir.

2.9.2. Seferînin Ramazan'da Oruç Tutmamasının Daha Faziletli Olduğunu İfade Eden Rivayet

Seferînin Ramazan'da oruç tutmamasının daha faziletli olduğunu ifade eden pek çok rivayet bulunmaktadır. Zahirî anlamlarından hareketle bu tür hadisler, Ramazan'da oruç tutmamanın daha faziletli olduğuna delil getirilmiştir. İbn Rüşd, bu görüşe delil olarak "Seferde oruç tutman iyilikten sayılmaz." hadisini zikreder.³²¹ Bu hadis daha ayrıntılı olarak Müslim'in Sahîh'inde şu şekilde rivayet edilmiştir:

³¹⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/272.

³¹⁹ Müslim, "Sıyâm", 107.

³²⁰ Nesâî, "Sıyâm", 30 (No. 2623).

³²¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/272.

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة ومحمد بن المثنى وابن بشار جميعا عن محمد بن جعفر قال أبو بكر حدثنا غندر عن شعبة عن محمد بن عبد الرحمن بن سعد عن محمد بن عمرو بن الحسن عن جابر بن عبد الله رضي الله عنهما قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم في سفر فرأى رجلا قد اجتمع الناس عليه وقد ظلل عليه فقال ماله قالوا رجل صائم فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم ليس من البر أن تصوموا في السفر.

Câbir b. Abdullah'dan (r.a.) nakledildiğine göre Câbir şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) bir seferde idi, (Bir ara) insanların bir adamın başına toplanmış olduğunu ve ona gölge yaptıklarını gördü. “Ona ne oldu?” diye sordu. Ashâb: “Oruç tutan bir adam.” cevabını verdiler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): “Seferde oruç tutmanız iyilikten sayılmaz” buyurdular.³²²

Bu rivayet, Nesâî'nin,³²³ Ebû Dâvûd'un,³²⁴ İbn Mâce'nin³²⁵ ve Dârimî'nin³²⁶ Sünenleri'nde, Buhârî'nin Sahîhi'nde³²⁷ ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde³²⁸ de nakledilmiştir. Bu rivayeti veren ilgili hadis kaynakları, hadisin sebab-i vurûdu olarak; sıcak bir günde oruç tutmaya devam edip kendilerine başkalarının gölge yaptığı kişilere, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir uyarısı olarak ifade buyrulduğunu nakletmişlerdir.

İlgili rivayette ifade edilen “seferde oruç tutmak, iyilikten sayılmaz” kısmını görüşlerine esas alan Hanbeliler, Ramazan'da yolcu olanın iftar etmek suretiyle ihlaldan kaçınmış olmasının ve iki iş arasında muhayyer kalındığında en kolayını tercih edebilmesinin gereği olarak yolculukta oruç tutmamanın daha faziletli olduğunu savunmuşlardır.³²⁹

³²² Müslim, “Sıyâm”, 92.

³²³ Nesâî, “Sıyâm”, 26 (No. 2578).

³²⁴ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 43 (No. 2407).

³²⁵ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 11 (No. 1664).

³²⁶ Dârimî, “Savm”, 15 (No. 1750).

³²⁷ Buhârî, “Savm”, 36.

³²⁸ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 22/103 (No. 14193); 22/302 (No. 14410).

³²⁹ İbn Kudâme, el-Muğnî, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/408.

2.9.3. Seferînin Ramazan'da Oruç Tutup Tutmama Arasında Muhayyer Bırakıldığını İfade Eden Rivayet

Seferînin Ramazan'da oruç tutup tutmama arasında muhayyer bırakıldığını ifade eden rivayetler bulunmaktadır. Bu rivayetler, seferîye verilen oruç tutmama ruhsatını seferînin rahatlıkla kullanabileceği şeklinde yorumlayan görüşün delilini oluşturmaktadır. İbn Rüşd, bu görüşe delil olarak Müslim'de nakledilen şu hadisi zikreder: Hamza b. Amr el-Eslemî, Resûlullah'a (s.a.v.) seferde oruç tutmanın hükmünü sordu. Resûlullah (s.a.v.): “*İstersen oruç tut, istersen tutma*” buyurdu.³³⁰ Bu rivayet Müslim'in Sahîh'inde şu şekilde verilmiştir:

وحدثنا أبو الربيع الزهراني حدثنا حماد وهو بن زيد حدثنا هشام عن أبيه عن عائشة رضي الله عنها أن حمزة بن عمرو الأسلمي سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم فقال يا رسول الله إني رجل أسرد الصوم أفصوم في السفر قال صم إن شئت وأفطر إن شئت.

Hamza b. Amr el-Eslemî, Resûlullah'a (s.a.v.) seferde oruç tutmanın hükmünü sordu. Resûlullah (s.a.v.): “*İstersen oruç tut, istersen tutma*” buyurdu.³³¹ Bu rivayet, İmam Mâlik'in Muvattâ'nda,³³² Buhârî'nin Sahîhi'nde,³³³ Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde,³³⁴ Nesâî'nin,³³⁵ Ebû Dâvûd'un,³³⁶ Tirmizî'nin,³³⁷ İbn Mâce'nin³³⁸ ve Dârimî'nin³³⁹ Sünenleri'nde de nakledilmiştir.

2.9.4. İbn Rüşd'ün Ramazan'da Seferînin Oruç Tutup Tutmamasının Fazileti İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, bu konu ile ilgili ihtilafın hadisler arasındaki teâruzdan kaynaklandığı belirtilir. Söz konusu teâruz, bu konuda rivayet edilen hadislerin bir kısmında, oruç tutmamanın ruhsat olarak ifade edilirken; diğer bir takım hadislerde yolculukta oruç tutmanın iyilikten sayılmayacağını ifade edilmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Aynı

³³⁰ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/272.

³³¹ Müslim, “Sıyâm”, 104.

³³² Muvatta, “Sıyâm”, 809.

³³³ Buhârî, “Savm”, 33.

³³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 25/423 (No. 16037).

³³⁵ Nesâî, “Sıyâm”, 30 (No. 2614).

³³⁶ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 42 (No. 2402).

³³⁷ Tirmizî, “Savm”, 19 (No. 711).

³³⁸ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 10 (No. 1662).

³³⁹ Dârimî, “Savm”, 15 (No. 1748).

şekilde, yolculukta oruç tutulup tutulmayacağı hakkında kendisine sorulan soruya, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) soru soran kişiyi muhayyer bırakması şeklinde rivayet edilen hadis, diğer rivayetlerle teâruz etmiştir. Ve birbirleriyle teâruz eden üç farklı rivayetin her birerini görüşlerine kaynak olarak alan fakihleri de isimleriyle belirtmiştir. Cumhurun görüşünü, oruç tutmanın daha faziletli olduğu şeklinde vermiştir.

İbn Rüşd, tüm bu rivayetlere cumhurun yaklaşımının, oruç tutmayabilme ruhsatının mubahlık bildirdiğini; efdal olanın ise yolculukta oruç tutmak olduğunu, hükmün de bu noktadan hareketle verildiğini belirtmiştir.

İhtilafın sebepleri bu şekilde verildikten sonra her bir görüşün delil olarak ileri sürdükleri rivayetlerden birer delil verilerek konu tamamlanır. İbn Rüşd, bu konu ile ilgili kendi görüşü olarak her hangi bir görüş belirtmemiştir.³⁴⁰

Tüm rivayetler birlikte değerlendirildiğinde, yolculuk esnasında kişinin sağlığı yerinde olup yolculuğun kişiyi takat olarak olumsuz etkilemeyeceği durumlarda oruç tutmanın daha tercih edilebilir olması bize göre en doğru görüş olarak ön plana çıkmaktadır.

2.10. Oruç Kefâretinde Tertîbin veya Tahyîrin Esas Alınmasına Delil Olarak Gösterilen Rivayetler

İbn Rüşd, oruç kefareti konusunu kefareti gerektiren şeyin cimadan veya başka bir sebepten kaynaklanması şeklinde iki ana noktadan hareketle ele aldıktan sonra bu konu etrafında ihtilaf edilen meseleleri ele almıştır.³⁴¹ Bu meselelerden birisi de oruç kefaretinin naslarda belirtilen sıraya göre (tertîb) mi yoksa naslarda belirtilen kefareti yerine getirme yükümlülüklerinden her hangi birinin tercih edilmesi (tahyîr) ile mi yerine getirileceği ile ilgilidir.³⁴²

Sözlükte, kefare (keffâret) kelimesi, “örtmek, gizlemek, inkâr etmek” anlamındaki küfr kökünden gelir. Kefâret kelimesi, günah ve hataları örtücü, telafi edici kurban, sadaka, oruç gibi davranışları ifade etmektedir.³⁴³ Fıkıhta kefare kavramı, dinin belirli yasaklarını ihlal eden kimsenin hem ceza hem de Allah'tan mağfiret dilemek

³⁴⁰ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/272.

³⁴¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/277-278.

³⁴² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/280-281.

³⁴³ Mehmet Katar, “Kefâret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/177.

amacıyla yükümlü tutulduğu köle azat etme, oruç tutma, fakiri doyurma ve giydirme gibi malî ve bedenî nitelikli ibadetlerin genel adını ifade etmektedir.³⁴⁴

Oruç bozmanın kefâreti, hadis-i şerîflerde belirtildiğine göre, köle azâd etme, iki ay oruç tutma ve altmış fakir doyurma şeklinde yerine getirilir. Burada ihtilafa konu olan mesele şudur: Kefâret ödemek durumunda kalan kişi nasda geçen sıraya uymak zorunda mıdır, yoksa tahyîr hakkı var mıdır? Diğer bir ifadeyle, orucu mazeretsiz bozan kişi, imkânı varsa öncelikle köle azad etmek zorunda mıdır, yoksa onun yerine diğer seçeneklerden birini tercih edebilir mi? Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, oruç kefâretinde tertîbe uymak gerekir. Ramazan'da bir özür bulunmaksızın belli şartlar içinde orucunu bozan bir mükellef, öncelikle müslüman veya gayr-i müslim bir köle veya câriye âzat etmelidir. Buna gücü yetmezse aralıksız iki ay oruç tutmalıdır. Buna da gücü yetmezse altmış fakire sabah-akşam yemek yedirir.³⁴⁵ Günümüzde kölelik olmadığına göre, artık kefâretlerde oruç tutma veya yemek vermeden başka yol yoktur.³⁴⁶

Şafiî mezhebinin görüşü de bu yöndedir.³⁴⁷

Malikî mezhebine göre, oruç kefâretinde, kefâreti gerektiren bir şeyi işleyen yükümlü, kefâreti ödeme şekillerinden her hangi birini seçebilir. Mezhep içinde meşhur olan görüşe göre, altmış fakiri doyurmak, kefâreti ödeme şekillerinden en faziletlisi olarak ön plana çıkarılmıştır.³⁴⁸

Hanbelî mezhebine göre, oruç kefâreti, naslarla belirlenen sıraya göredir. Buna göre, oruç kefâreti yükümlüsü, öncelikli olarak, bir köle azat etmelidir. Bir kölesi veya köle değerinde malı yoksa, iki ay peş peşe oruç tutmalıdır. İki ay oruç tutmaya güç yetirememesi durumunda ise, altmış fakiri doyurmak suretiyle kefâretini öder.³⁴⁹

Oruç kefaretinin yerine getirilme şeklinin, bir köle azat etme-iki ay peş peşe oruç tutma-altmış fakiri doyurma yollarından her hangi birinin yükümlü tarafından ödenme suretiyle mi yerine getirileceği yoksa rivayetlerde belirtilen sıraya göre mi ödeneceği

³⁴⁴ Rahmi Yaran, “Kefâret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/179.

³⁴⁵ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/610; Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 347.

³⁴⁶ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 347.

³⁴⁷ Hatîb eş-Şîrbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, haz. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/649-650.

³⁴⁸ Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfî, *ez-Zehîre*, thk. Saîd İ'râb (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1994) 2/526.

³⁴⁹ Buhûtî, *Keşşâfû'l-kınâ'*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/132; İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/495.

konusunda, cumhurun görüşü, belirtilen sıraya göre ödenmesidir. Malikî Mezhebi, rivayetin sahabî ravilerinden Ebû Hureyre'nin, kefâretin yerine getirilme koşullarını sıralarken veya anlamında olan أو kelimesini kullanmasının Ebû Hureyre'nin bilinçli bir tercihi olduğu düşüncesinden hareketle, yükümlünün kefâret cezalarından herhangi birini eda etmesiyle kefâretini ödeyebileceğini ileri sürmüşlerdir.

İbn Rüşd, ihtilafa konu olan rivayetleri şu şekilde sıralamıştır:

2.10.1. Oruç Kefâretinin Ödenmesinde Tertîbin Esas Alınmasına Delil Olarak Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, ilk olarak, Ebû Hureyre'den rivayet edilen a'rabî hadisini verir. Kefâretin ödenmesinde tertibi esas alan cumhur, bu hadisi, delil olarak kullanmıştır. Bu görüşün delil olarak öne sürdüğü bu rivayet, kefâretin ödenmesinde açıkça tertîbin olması gerektiği ifade etmektedir. İlgili rivayet şu şekildedir:

حدثنا يحيى بن يحيى وأبو بكر بن أبي شيبة وزهير بن حرب وابن نمير كلهم عن ابن عيينة قال يحيى أخبرنا سفيان بن عيينة عن الزهري عن حميد بن عبد الرحمن عن أبي هريرة رضي الله عنه قال جاء رجل إلى النبي صلى الله عليه وسلم فقال هلكت يا رسول الله قال وما أهلكك قال وقعت على امرأتي في رمضان قال هل تجد ما تعتق رقبة قال لا قال فهل تستطيع أن تصوم شهرين متتابعين قال لا قال فهل تجد ما تطعم ستين مسكينا قال لا قال ثم جلس فأتى النبي صلى الله عليه وسلم بعرق فيه تمر فقال تصدق بهذا قال أفقر منا بين لابتيتها أهل بيت أحوج إليه منا فضحك النبي صلى الله عليه وسلم حتى بدت أنيابه ثم قال اذهب فأطعمه أهلك.

Ebû Hureyre'den (r.a.) nakledildiğine göre, şöyle dedi: Peygamber'e (s.a.v.) bir adam gelerek: *"Helak oldum yâ Resûlellah"* dedi. Resûlullah (s.a.v.): *"Seni helak eden nedir?"* diye sordu. O zât: *"Ramazan gününde zevcemle cima ettim"* cevabını verdi. Peygamber (s.a.v.): *"Azad edeceğin bir köle bulabilir misin?"* buyurdu. Adam: *"Hayır"* cevabını verdi. Resûlullah (s.a.v.): *"İki ay boyunca aralıksız oruç tutabilir misin?"* diye sordu. Adam yine: *"Hayır"* cevabını verdi. Peygamber (s.a.v.): *"Öyle ise altmış, fakiri doyuracak şeyler bulabilir misin?"* dedi. Adam yine: *"Hayır"* cevabını

verdi. Sonra (Hz. peygamberin yanında bir müddet öylece) oturdu. Derken Peygamber'e (s.a.v.) hurma dolu zembil getirildi. Resûlullah (s.av.) o adama: *"Bunu (al) tesadduk et"* buyurdu. O zât: *"Bizden daha fakirine mi? Medine'nin iki taşılığı arasında buna bizden daha muhtaç bir aile yoktur"* dedi. Bunun üzerine Peygamber (s.av.) güldü, hatta yan dişleri göründü. Sonra (o zâta) *"Haydi git bu hurmayı ailene yedir"* buyurdular.³⁵⁰

İbn Rüşd'ün aynı lafızlarla rivayet ettiği bu hadis,³⁵¹ Buhârî'nin Sahîhi'nde,³⁵² Ebû Dâvûd³⁵³ ve Tirmizî'nin³⁵⁴ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde³⁵⁵ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte hadisin Buhârî ve Müslim'in şartlarına uygun bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir. Bu manada daha muhtasar rivayet, Hz. Âişe'den de, Müslim'in Sahîhi'nde³⁵⁶ ve Ebû Dâvûd'un Süneni'nde³⁵⁷ de nakledilmiştir. Ebû Dâvûd'un muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte sahîh olduğunu ve ifade etmişlerdir. Hz. Âişe'den gelen rivayetlerde kefaretin sıralaması ile ilgili bilgi bulunmamaktadır.

2.10.2. Oruç Kefâretinin Ödenmesinde Tahyîrin Esas Alınmasına Delil Olarak Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, oruç kefaretinin ödenmesinde tahyîrin esas alınmasına delil olarak kullanılan rivayeti İmâm Mâlik'in Muvattâi'na atfederek vermiştir.³⁵⁸ Oruç kefaretinin ödenmesinde tahyîri esas alan Mâlikî mezhebinin delil olarak öne sürdüğü söz konusu rivayette, kefaret ödeme yolları birbirlerine 'veya' lafzıyla atfedilmiştir. Mâlikîler, bu rivayeti, kendisinde 'veya' ifadesinin olmadığı rivayetlere tercih etmişlerdir. Mâlikîlerin delil olarak kullandıkları rivayet de pek çok senedle rivayet edilmiştir. İlgili rivayet şu şekildedir:

حدثني يحيى عن مالك عن بن شهاب عن حميد بن عبد الرحمن بن عوف عن أبي هريرة أن رجلا أفطر في رمضان فأمره رسول الله صلى الله عليه و سلم أن يكفر بعق رقبة أو صيام شهرين متتابعين

³⁵⁰ Müslim, "Sıyâm", 81.

³⁵¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/277.

³⁵² Buhârî, "Savm", 30.

³⁵³ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 37 (No. 2390).

³⁵⁴ Tirmizî, "Ebvâbü's-savm", 28 (No. 724).

³⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 12/237 (No. 7290).

³⁵⁶ Müslim, "Sıyâm", 84.

³⁵⁷ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 37 (No. 2394-2395).

³⁵⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/281.

أو إطعام ستين مسكينا فقال لا أجد فأتى رسول الله صلى الله عليه و سلم بعرق تمر فقال خذ هذا فتصدق به فقال يا رسول الله ما أحد أحوج مني فضحك رسول الله صلى الله عليه و سلم حتى بدت أنيابه ثم قال كله.

Ebû Hureyre'den nakledildiğine göre, şöyle dedi: “Adamın biri Ramazan’da orucunu bozmuştu. Resûlullah (s.a.v.) ona ya bir köle azat ederek, ya iki ay devamlı oruç tutarak, ya da altmış fakiri doyurarak kefaret vermesini emretti.” Adam: “Bulamam” deyince Resûlullah’a (s.a.v.) bir sele hurma getirilmişti: “Al bunu tasadduk et” buyurdu. Adam: “Ya Resûlellah! Benden daha muhtaç kimse yok” deyince Resûlullah (s.a.v.) yan dişleri görülecek şekilde güldü ve: “Onu ye!” buyurdu.³⁵⁹

İbn Rüşd’ün taktî’ ederek³⁶⁰ başka bir ifadeyle; hadisin tümünü vermeyip konuyla ilgili kısmını vermek³⁶¹ suretiyle aktardığı bu rivayet, Müslim’in Sahîhi’nde,³⁶² Ebû Dâvûd’un Süneni’nde³⁶³ ve Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde³⁶⁴ de rivayet edilmiştir. Müsned’in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta’likte hadisin Buhârî ve Müslim’in şartlarına uygun bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Mâlikîlerin delil olarak kullandıkları bu rivayet, İbn Kudâme tarafından, Zuhârî’den gelen tariklerin pek çoğu ‘veya’ lafzı olmadan nakledilmişken; ‘veya’lı şekilde Zuhârî’den bu rivayeti nakleden sadece Mâlik ve İbn Cüreyc olmuştur şeklinde tenkide tabi tutulmuştur. İbn Kudâme, ayrıca, ziyadeli rivayetin (cumhurun kullandığı) ziyadesiz rivayete (Mâlikîlerin kullandığı) tercih edilmesi gerektiğini belirterek bu konuda isabetli görüşün cumhurun görüşü olduğunu açıkça ifade etmiştir.³⁶⁵

³⁵⁹ Muvatta, “Sıyâm”, 815.

³⁶⁰ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu’aymî, 1/281. Taktî’ kelimesi, sözlükte “örtmek, parçalamak” anlamına gelir. Hadis terimi olarak, birkaç konuyu içeren bir hadisin sadece ihtiyaç duyulan kısmını almayı veya bir kısmını bir yerden diğer kısmını aynı senedle başka bir yerde nakletmeyi ifade eder. bk. Mehmet Efendioğlu, “Taktî’”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 39/483-484.

³⁶¹ Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yay., 2019), 304.

³⁶² Müslim, “Sıyâm”, 84.

³⁶³ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 37 (No. 2392).

³⁶⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/125 (No. 7692).

³⁶⁵ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/381.

2.10.3. İbn Rüşd'ün Oruç Kefâretinin Naslarda Belirtilen Sıraya Göre veya Naslarda Belirtilen Sıra Gözetilmeksizin Yerine Getirilmesi İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, oruç kefaretinin naslarda belirtilen sıraya göre veya kefaretilerle ilgili cezalardan her hangi birisinin seçilmesi suretiyle ödenmesi gerektiği şeklinde ortaya çıkan iki farklı görüşü, hadisler arasındaki teâruza ve bu konudaki yürütülmesi gereken kıyas farklılığına dayandırmıştır. Ve yine her iki görüşün delil olarak ele aldığı hadisleri verdikten sonra, Mâlikîlerin kıyas yoluyla çıkarımda bulunduklarını; bu kıyasla, fakirleri doyurmanın çoğu yerde oruç tutma yerine geçmesi prensibinden hareket etmelerini hadislerin zahiri anlamına muhalif olduğunu belirtmiştir.

İbn Rüşd, bu meseledeki kıyas farklarını, oruç kefaretinin zıhâr kefaretilerine benzetilerek sıralamaya tabi tutularak mı yoksa yemin kefaretilerine benzetilerek isteğe bağlı mı ödeneceği şeklinde ele almış, zıhâr kefaretilerine benzediğini daha doğru görmüştür. Bu değerlendirmesiyle İbn Rüşd, hem rivayetlerin değerlendirilmesi hem de kıyasın ele alınışında, cumhurun görüşünün daha isabetli olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁶

Oruç kefaretinin nasıl yerine getirileceği ile ilgili görüşlere bakıldığında; önce köle azadı, sonrasında iki ay peş peşe oruç tutma, son olarak da altmış fakiri yedirme veya doyurma şeklinde naslarda ifade edilen yollardan her hangi biri ile değil de sıralamaya tabi olunarak ödenmesi gerektiğini ifade eden cumhurun görüşü, hem hadislerin hem de kıyasın öngördüğü hususlara muvafık olması dolayısıyla daha doğru bir görüş olarak ön plana çıkmaktadır.

2.11. Aşure Günü Orucunun Muharrem Ayının Dokuzuncu Günü veya Onuncu Günü Tutulması İle İlgili Gelen Rivayetler

İbn Rüşd, mendûb olan oruçları, rükünleri açısından ve oruca başladıktan sonra bozulması ile ilgili meseleler çerçevesinde ele almıştır. Mendûb oruçların rükünlerinden ilki, bu tür oruçların hangi günlerde tutulmaması ile ilgilidir. Bu bağlamda, aşure orucu tutulmasında ittifak edilen oruç olarak ele alınmıştır. İlâveten ihtilafa neden olan rivayetler üzerinden aşure günü ile ilgili ihtilaflara geçilmiştir.³⁶⁷

Aşure günü, Hz. Nuh'tan itibaren bütün Sâmiî dinlerinde mevcut olan ve cahiliye Arapları arasında da Hz. İbrahim'den beri önemli görülüp oruç tutulan bir gündür. Hz.

³⁶⁶ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/280-281.

³⁶⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

Peygamber'in Musa ve İsrâiloğulları'nın Firavun'un zulmünden bu günde kurtulduklarını ve Nuh'un gemisinin bu günde Cûdî Dağı'na oturduğunu söyleyen Yahudileri, tekzîp etmeyip “Biz Musa'ya sizden daha lâyıktır”³⁶⁸ diyerek bu günde oruç tutulmasını emretmesi, aşurenin, Nuh'tan beri semâvî dinlerde önemli bir yere sahip olduğunu göstermektedir.³⁶⁹

Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tarafından oruç tutulması emredilen aşure günü, Muharrem ayının hangi gününe tekâbül ettiği ile ilgili biri birinden farklı rivayetler gelmektedir. Bir grup rivayetlerde aşure günü, Muharrem'in dokuzu olarak zikredilirken; diğer grup rivayetlerde de Muharrem ayının onuncu günü olarak geçmektedir. Birbirleriyle teâruz eden bu rivayetler, fakihler tarafından farklı hükümlere gidilmesine sebep olmuştur. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, aşure orucunu tutmak sünnettir. Ebû Hanife'ye göre, bu günün orucu İslam'ın ilk yıllarında vacip olup daha sonraları hükmü sünnet olmuştur. Âlimler, bu günün orucunun vacip olmadığına; sünnet olduğuna ittifak etmişlerdir.³⁷⁰ Muharrem ayının aşure günü denilen onuncu gününü tek gün olarak oruç tutmak tenzihen mekruhtur.³⁷¹

Şafiî mezhebine göre, aşure günü, Muharrem ayının onuncu günüdür. Bu günde oruç tutmak sünnettir. Aşure orunun emredilmesi ile ilgili gelen rivayetler, onun müstehaplığını tekid etmek içindir. Aşure gününü, Muharrem ayının dokuzuncu günü ile birleştirmek sünnettir.³⁷²

Malikî mezhebine göre, aşure günü, Muharrem ayının onuncu günüdür. Bu günde oruç tutmak müstehaptır. Sadece dokuzuncu gün tutulmakla yetinilmez. Çünkü Muharrem'in dokuzuncu günü aşure günü değildir.³⁷³

Hanbelî mezhebine göre, aşure günü, Muharrem ayının onuncu günüdür. Bu günde oruç tutmak sünnettir. Ramazan orucundan sonra en faziletli oruçtur. Bu günü dokuzuncu günle birleştirip oruç tutmak sünnettir. Ayın ilk günü için bir belirsizlik söz

³⁶⁸ Buhârî, “Savm”, 69.

³⁶⁹ Yusuf Şevki Yavuz, “Âşûrâ”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/24-25.

³⁷⁰ Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-‘Aynî, ‘*Umdetü'l-kârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed Ömer (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-‘İlmiyye, 1421/2001), 11/167.

³⁷¹ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A. Fikri Yavuz, 319.

³⁷² eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl ‘Aytânî, 1/652.

³⁷³ Karâfî, *ez-Zehîre*, thk. Saîd İ'râb, 2/529.

konusu ise, bu durumda, ayın dokuzuncu-onuncu-on birinci günleri birlikte tutulur. Muharrem'in onuncu gününü tek gün tutmak mekruh değildir.³⁷⁴

2.11.1. Aşure Günü Oruç Tutmanın Meşrûiyyetini İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd, aşure günü orucunu dinde teşvik edilen nafile oruç kapsamında ele almıştır. Ve aşure gününde oruç tutmanın dinen sabit ve üzerinde ittifak edilen nafile bir oruç çeşidi olduğunu belirtmiştir. İbn Rüşd, aşure günü orucunun sabit olması ile ilgili rivayeti şu lafızlarla vermiştir:

أن رسول الله صلى الله عليه و سلم صامه وأمر بصيامه.³⁷⁵

Bu hadis, kaynaklarda şu şekilde aktarılmıştır:

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا يزيد بن هارون عن ابن أبي ذئب عن الزهري عن عروة عن عائشة قالت كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يصوم عاشوراء ويأمر بصيامه.

Âişe'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, kendisi şöyle demiştir: “Allah Resûlü, aşure günü oruç tutar ve oruç tutulmasını emrederdi.”³⁷⁶

Her iki rivayet, aynı manada,³⁷⁷ Buhârî³⁷⁸ ve Müslim'in³⁷⁹ Sahîhleri'nde, İmâm Malik'in Muvatta'ı'nda,³⁸⁰ Ebû Dâvûd,³⁸¹ Tirmizî³⁸² ve Dârimî'nin³⁸³ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde³⁸⁴ de nakledilmiştir. Bu rivayet, Hz. Âişe (r.anha) dışında, İbn Abbas³⁸⁵ ve İbn Ömer'den³⁸⁶ de nakledilmiştir. Bu sahabîlerden gelen rivayetler de aynı manada nakledilmişlerdir.

Aşure günü orucunun sübutüyle ilgili olarak verilen ikinci hadis şu şekildedir:

³⁷⁴ Buhâtî, *Keşşâfû'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/159.

³⁷⁵ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

³⁷⁶ İbn Mâce, “Ebvâbü's-siyâm”, 41 (No. 1733).

³⁷⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

³⁷⁸ Buhârî, “Savm”, 69.

³⁷⁹ Müslim, “Siyâm”, 113.

³⁸⁰ Muvatta, “Siyâm”, 822.

³⁸¹ Ebû Dâvûd, “Siyâm”, 64 (No. 2444).

³⁸² Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 49 (No. 753).

³⁸³ Dârimî, “Savm”, 46 (No. 1801;1804)

³⁸⁴ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/223 (No. 3112).

³⁸⁵ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 5/223 (No. 3112).

³⁸⁶ Müslim, “Siyâm”, 132.

حدثنا قتيبة بن سعيد حدثنا حاتم يعني بن إسماعيل عن يزيد بن أبي عبيد عن سلمة بن الأكوع رضي الله عنه أنه قال بعث رسول الله صلى الله عليه وسلم رجلا من أسلم يوم عاشوراء فأمره أن يؤذن في الناس من كان لم يصم فليصم ومن كان أكل فليتم صيامه إلي الليل.

Seleme b. Ekvâ'dan (r.a.) nakledildiğine göre, Seleme şöyle dedi : “Resûlullah (s.a.v.) Aşure günü Eslem kabilesinden bir adam göndererek halk arasında şunu ilân etmesini emir buyurdu: “Kim oruçlu değilse oruç tutsun, yemek yemiş olan da orucunu geceye kadar tamamlasın.”³⁸⁷

İbn Rüşd'ün aynı manada vermiş olduğu rivayet,³⁸⁸ Buhârî'nin Sahîhi'nde³⁸⁹ ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde de nakledilmiştir.³⁹⁰ Söz konusu rivayete Müsned'in muhakkikleri tarafından düşülen ta'lîkte, bu rivayet, 'sahîh li ğayrihî' olarak değerlendirilmiştir.

Aşure günü orucunun hangi gün olduğu ile ilgili ihtilafa yukarıda değinilmişti. Bu konudaki ihtilafların kaynağı İbn Rüşd'e göre birbirine muarız olan rivayetlerdir. İbn Rüşd, bu rivayetlerden öncelikle aşure günü orucunun Muharrem'in dokuzuncu gününde olduğuna delalet eden rivayeti vermiştir.

2.11.2. Aşure Gününün Muharrem Ayının Dokuzuncu Günü Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet

Aşure gününün Muharrem ayının dokuzuncu günü olduğunu ifade eden rivayetler delil gösterilerek aşure gününü Muharrem ayının dokuzuncu günü olduğu ileri sürülmüştür. İbn Rüşd, bu görüşe sahiplerinin görüşlerine delil olarak gösterdikleri rivayeti şu şekilde vermiştir:

عن ابن عباس قال إذا رأيت هلال رمضان فاعدد وأصبح يوم التاسع صائما قلت هكذا كان محمد رسول الله صلى الله عليه وسلم يصومه؟ قال نعم.³⁹¹

³⁸⁷ Müslim, “Sıyâm”, 135.

³⁸⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

³⁸⁹ Buhârî, “Savm”, 69.

³⁹⁰ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 14/334 (No. 8716).

³⁹¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

Bu hadis, kaynaklarda şu şekilde aktarılmıştır:

وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا وكيع بن الجراح عن حاجب بن عمر عن الحكم بن الأعرج قال انتهيت إلى بن عباس رضي الله عنهما وهو متوسد رداءه في زمزم فقلت له أخبرني عن صوم عاشوراء فقال إذا رأيت هلال المحرم فاعدد وأصبح يوم التاسع صائما قلت هكذا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصومه قال نعم.

Hakem b. A'rac'dan rivayet edildiğine göre, Hakem şöyle dedi: İbn Abbâs'ın (r.a.) yanına vardım, kendisi zemzemin yanında cübbesini başının altına koyarak uzanmıştı, ona dedim ki: *"Bana aşure orucundan haber ver."* İbn Abbâs (r.a.): *"Muharrem'in hilâlini gördün mü günleri saymaya başla ve 9. günü oruçlu olarak sabahla"* dedi. *"Resûlullah (s.a.v.) aşure orucunu böyle mi tutardı?"* dedim, İbn Abbâs (r.a.): *"Evet"* cevabını verdi.³⁹²

İbn Rüşd'ün aynı manada vermiş olduğunu gördüğümüz rivayet, Ebû Dâvûd³⁹³ ve Tirmizî'nin³⁹⁴ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde³⁹⁵ de nakledilmiştir. Söz konusu rivayetin senedi, Müsned'in muhakkikleri tarafından Müslim'in şartına uygun 'sahîh' bir hadis olarak değerlendirilmiştir.

2.11.3. Aşure Gününün Muharrem Ayının Onuncu Günü Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet

Yukarıda temas ettiğimiz gibi dört mezhebin ve ekseri âlimlerin kabul ettiği görüşe göre, aşure günü, Muharrem ayının onuncu günüdür. Bu hususu ifade eden pek çok rivayet bulunmaktadır. Aşure gününün Muharrem ayının onuncu günü olduğuna delil gösterilen rivayet şu şekildedir:

وحدثنا الحسن بن علي الحلواني حدثنا بن أبي مريم حدثنا يحيى بن أيوب حدثني إسماعيل بن أمية أنه سمع أبا غطفان بن طريف المري يقول سمعت عبد الله بن عباس رضي الله عنهما يقول حين

³⁹² Müslim, "Sıyâm", 135.

³⁹³ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 65 (No. 2446).

³⁹⁴ Tirmizî, "Ebvâbü's-savm", 50 (No. 754).

³⁹⁵ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 4/39 (No. 2135).

صام رسول الله صلى الله عليه وسلم يوم عاشوراء وأمر بصيامه قالوا يا رسول الله إنه يوم تعظمه اليهود والنصارى فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم فإذا كان العام المقبل إن شاء الله صمنا اليوم التاسع قال فلم يأت العام المقبل حتى توفي رسول الله صلى الله عليه وسلم.

Ebû Gatafân el-Mürrî'den nakledildiğine göre, kendisi şöyle dedi: Abdullah b. Abbâs'ı (r.a.) şunları söylerken dinledim. İbn Abbâs: “*Resûlullah (s.a.v.) Aşûre gününü oruç tuttuğu ve tutmasını emir buyurduğu zaman ashâb Yâ Resûlullah, şüphesiz ki bu gün Yahudilerle Hristiyanların ta'zîm ettikleri bir gündür,*” dediler. Bunun üzerine Resûlullah (s.a.v.): “*Gelecek seneye inşallah 9. gün oruç tutarız*” buyurdular. İbn Abbâs: “*Fakat gelecek sene gelmeden Resûlullah (s.a.v.) vefat etti*” dedi.³⁹⁶

İbn Rüşd'ün aynı manada vermiş olduğu rivayet, Ebû Dâvûd'un Süneni'nde³⁹⁷ de rivayet edilmiştir.

2.11.4. İbn Rüşd'ün Aşure Günü Orucu İle İlgili Yaptığı Değerlendirme

İbn Rüşd, aşure günü orucu ile ilgili mendub olduğunu ifade etme sadedinde ‘merğûb’ tabirini kullanmıştır. Bu orucun bu manada tutulabilen oruçlar kapsamında olduğu noktasında bir ihtilaf bulunmadığını; ihtilafın bu günün Muharrem'in hangi gününe denk geldiği ile ilgili olduğunu belirtmiştir. Konu akışı içerisinde, Aşure gününün, Muharrem ayının hangi günü olduğu ile ilgili rivayetleri vermiştir.

Bu bağlamda, hem dokuzuncu gün olması ile ilgili hem de onuncu gün olması ile ilgili rivayetlere yer verilmiştir. İbn Rüşd, aşure günü orucunu ittifak edilen oruçlar arasında zikretmekle birlikte bir birine muâriz olan hadislerle ilgili sonuç hükmü anlamında her hangi bir tercihte bulunulmamıştır.³⁹⁸

İncelememizin sonunda, bu konuda ulemanın çoğunluğunun 10. günü tercih ettiğini,³⁹⁹ dokuzuncu gün olduğunu ifade eden rivayet hakkında da cumhur tarafından şu değerlendirme yapılmıştır:

Aşure gününün Muharrem ayının dokuzuncu günü ve onuncu günü olduğunu ifade eden rivayetlerin her ikisi, İbn Abbâs kanalıyla aktarılmışlardır. Aynı şekilde İbn

³⁹⁶ Müslim, “Sıyâm”, 133.

³⁹⁷ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 65 (No. 2445).

³⁹⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

³⁹⁹ Halîl Ahmed es-Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fî hall-i Sünen-i Ebî Dâvûd* (Muzafferpûr: Merkezi'ş-Şeyh Ebî'l-Hasen en-Nedvî li'l-Buhûsi ve'd-Dirâsetü'l-İslâmiyye, 1427/2006), 7/657.

Abbâs'dan Muharrem'in dokuzu ile onunun birlikte tutulması ile ilgili rivayetler de bulunmaktadır. Tüm bu rivayetlere bakıldığında, aşure orucunu her iki günde tutulabilen bir oruç olduğu açıklık kazanmaktadır. Ayrıca, Araplar develeri sulamaya getirdikleri günü zikredip dönüş gününü zikretmezlerdi. Örneğin, dördüncü gün suya gidildiğinde; beşinci gün develer su içerildiğinde, dördüncü gün suya vardık denirdi.⁴⁰⁰

Yine aşure gününün Muharrem'in onuncu günü olduğuna delil olarak getirilen hadiste geçen “*Gelecek seneye inşallah 9. gün oruç tutarız*” sözü ile ilgili yapılan açıklamalardan biri de, Hz Peygamber'in (s.a.v.) Muharrem ayının onuncu gününü dokuzuncu günü ile birlikte tutma isteğini ifade etmiş olması; bununla da Yahûdilere muhalefet etmeği amaçlamış olduğudur.⁴⁰¹ Aşure gününün dokuzuncu gün olduğuna delil olarak getirilen rivayette geçen “هكذا كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يصومه قال نعم” ifadesi de “yaşasaydı bu şekilde tutardı” anlamına geldiği şeklinde yorumlanmıştır.⁴⁰²

2.12. Arefe Gününde Oruç Tutulup Tutulmayacağını İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd, mendûb (nafile) oruçları, kendilerine ait üç rüknü olmaları ve bu tür nafile oruçların tutulmaya başlandıktan sonra bozulması ile ilgili hükümleri çerçevesinde ele almıştır.

Mendûb oruçların birinci rüknü olarak belirttiği konuyu, mendûb oruçları tutmanın geçerli olduğu günler olarak ele almıştır. Bu bağlamda, Arefe günü orucu da ihtilaf edilen nafile oruçlar kategorisi içerisinde ele alınmıştır. İbn Rüşd, Arefe günü orucuyla ilgili ihtilafın birbirinden farklı rivayetlerin bulunmasına bağlamıştır.⁴⁰³

Arefe, haccın en önemli farzı olan vakfenin yapıldığı yerin (Arafat) diğer adıdır. Kurban bayramının bir gün öncesinde yapılan vakfe, zilhicce ayının dokuzuncu günü Arafat'ta yerine getirilir. Bu güne arefe günü (yevm-ü 'arefe) veya Türkçe'de kısaca arefe denilmiştir.

⁴⁰⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/441.

⁴⁰¹ Muhammed Eşref b. Emîr el-'Azîmabâdî, *'Avnu'l-ma'bûd 'alâ Sünen-i Ebî Dâvûd*, nşr. Râid b. Sabrî b. Ebî 'Alfe ('Ammân: Beytü'l-Efkâri'd-Düveliyye, ts.), 1070.

⁴⁰² es-Sehârenfûrî, *Bezlü'l-mechûd fî hall-i Sünen-i Ebî Dâvûd*, 7/665.

⁴⁰³ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284-285.

Arefe günü, haccın temel rüknü olan vakfenin bu günde yapılması sebebiyle büyük öneme sahiptir. Arefenin önemine, faziletine ve o günde yapılan duaların makbul olduğuna dair hadisler bulunmaktadır.⁴⁰⁴

Arefe günü oruç tutmanın fazileti ile ilgili hadisler bulunduğu gibi Arafat'ta oruç tutmanın nehy edilmesi ile ilgili hadisler bulunmaktadır. Yine kendisinin (s.a.v.) oruç tutmadığına dair rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetleri birlikte yorumlayıp hüküm veren fakihler olduğu gibi nehy ile ilgili rivayetleri tercih edip sonuca nehy bildiren hadisler üzerinden ulaşanlar da olmuştur. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, hac yapmayan için arefe gününde oruç tutmak müstehaptır. Hac yapmakta olup Arafat'ta vakfe ve dua yapmanın zayıf düşürmeyeceği kimse için müstehap; bedenlen zayıf düşüreceği kimse için mekruhtur. Çünkü bugünün orucundan elde edilecek fazileti hac görevinin ifa edilmediği diğer yıllarda da elde etmek mümkün iken; genellikle ömürde bir defa eda edilen hac görevi esnasında vakfe ve Arafat'ta dua yapma fırsatını kaçırmamak daha yerinde bir davranış görülmüştür.⁴⁰⁵

Şafiî mezhebine göre, arefe orucu, hac farızasını yerine getirmeyenler için zilhicce ayının dokuzuncu gününde meşru kılınan sünnet bir ameldir.⁴⁰⁶ Hac görevini yapmakta olan için müstehap değildir. Çünkü Hz. Peygamber'e (s.a.v.) Arafat'ta vakfede iken ikram edilen süttten içtiğinin rivayet edildiği Ümmü Seleme (r.a.) hadisi,⁴⁰⁷ bu günde iftar etmenin daha faziletli olduğunu göstermektedir.⁴⁰⁸

Malikî mezhebine göre, zilhicce ayının on gününü ve arefe günü oruç tutmak müstehaptır.⁴⁰⁹

Hanbelî mezhebine göre, zilhicce ayının ilk dokuz gününü oruçlu geçirmek sünnettir. Bu günlerin en faziletlisi arefe günüdür.⁴¹⁰ Arafat'ta arefe vakfesine duran için müstehap değildir. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) arefe günü oruç tutmaktan nehy etmesi bu hükmü gerektirir. Bu nehiy, oruç tutmakla vücudu zayıf düşebilecek olan

⁴⁰⁴ M. Özgü Aras, "Arefe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/351.

⁴⁰⁵ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, , thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/567-568.

⁴⁰⁶ eş-Şirbînî, *Muğni'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/652.

⁴⁰⁷ Buhârî, "Savm", 65.

⁴⁰⁸ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm eş-Şirâzî, *el-Mühezzebe*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî (Beyrut: ed-Dârü's-Şâmiyye & Dimeşk: Dârü'l-Kalem, 1412/1992), 2/626-627.

⁴⁰⁹ Karâfî, *ez-Zehîre*, thk. Saîd İ'râb, 2/530; Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmed Efe vd. 3/132.

⁴¹⁰ Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/159.

kişileri kapsadığı gibi; oruç tutmakla vücudu zayıf düşmeyecek olan kişileri de kapsamaktadır.⁴¹¹

Başka bir görüşe göre, arefe günü Arafat'ta oruç tutmak mekruhtur. Çünkü o gün müminlerin bir araya gelme günüdür.⁴¹²

Arefe orucu ile ilgili öne sürülen görüşlere bakıldığında, bu konu ile ilgili tutulması ve tutulmaması yönündeki hadislerin cem ve telif edildiği görülmektedir. Bu günde oruç tutulmasının nehy edilmesi ile ilgili gelen hadisler, hac farızasının eda edilmesi sürecinde Arafat'ta vakfede olanları kapsadığı anlaşılarak hükümler buna göre verilmiştir.

Hac farızasını yerine getirmek üzere Arafat'ta vakfeye duran kişinin orucu ile ilgili ihtilafta, bazıları vakfe esnasında fizik gücünün düşüp düşmemesine göre hüküm verirken; bazıları fiziki dayanıklılığa bakmadan bu günde oruç tutmanın istihbâb ifade etmediğini ileri sürmüşlerdir.

İbn Rüşd, mezheplerin görüşleri içerisinde sadece Şâfiî mezhebinin görüşüne atıfta bulunmuştur. Kısaca naklettiği bu mezhebin görüşünü açıklarken, bu mezhebin, birbirinden farklı rivayetler arasında cem' yolunu kullandığını ifade etmiştir. Bu mezhebin görüşünü arefe günü oruç tutmanın hac görevini eda eden kişi için söz konusu olacağı şeklinde ifade etmiştir.⁴¹³ Buna göre, Şâfiî mezhebi, nehy bildiren “*Biz Ebû Hureyre'nin evinde onun yanında idik. Ebû Hureyre (r.a.) bize, Resûlullah'ın (s.a.v.) Arefe günü Arafat'ta oruç tutmayı nehy ettiğini haber verdi.*” hadisini⁴¹⁴ cevaz bildiren “*Arefe günü tutulacak orucun önceki ve sonraki senenin günahlarına kefâret olacağını ümid ederim*” hadisi⁴¹⁵ ile birlikte değerlendirmiş ve arefe günü orucu ile ilgili hükmünü bu çerçevede vermiştir.

2.12.1. Arefe Gününde Oruç Tutmanın Meşruiyetine Delil Olarak Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, arefe gününde oruç tutmanın meşruiyetine delil olarak gösterdiği rivayet şöyledir:

⁴¹¹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/444-445.

⁴¹² Abdullah 'Abâdî, *Şerhu bidâyeti'l-müctehid*, 2/477.

⁴¹³ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/285.

⁴¹⁴ Müslim, “Sıyâm”, 196.

⁴¹⁵ Tirmizî, “Savm”, 46 (No. 749).

أن النبي عليه الصلاة والسلام أفطر يوم عرفة وقال فيه صيام يوم عرفة يكفر السنة الماضية والآتية.⁴¹⁶

Aynı rivayet, yine aynı manada benzer lafızlarla Tirmizî'nin Sünen'inde şu şekilde nakledilmiştir:

حدثنا قتيبة و أحمد بن عبده الضبي قالوا حدثنا حماد بن يزيد عن غيلان بن جرير عن عبد الله بن معبد الزماني عن أبي قتادة أن النبي صلى الله عليه و سلم قال صيام يوم عرفة إنني أحاسب على الله أن يكفر السنة التي قبله والسنة التي بعده.

Ebû Katâde'den (r.a.) rivâyete göre, Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “*Arefe günü tutulacak orucun önceki ve sonraki senenin günahlarına kefareti olacağını ümid ederim.*”⁴¹⁷

İbn Rüşd'ün delil olarak verdiği bu rivayet aynı manada, Müslim'in Sahîhi'nde,⁴¹⁸ Ebû Dâvûd⁴¹⁹ ve İbn Mâce'nin⁴²⁰ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁴²¹ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte 'sahîh' bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir.

2.12.2. Arefe Gününde Oruç Tutmanın Nehy Edildiğine Delil Olarak Gösterilen Rivayet

Arefe gününde oruç tutmanın nehy edildiğine delil olarak gösterilen rivayet, Arafat'ta vakfe yapan hacı ile ilgilidir. Arafat'ta vakfe yapanın, oruç tutmaktan nehy edilmesini o günde oruç tutmamasının daha faziletli olduğuna yoranlar olduğu gibi oruç tutmasının mekruh olduğu sonucunu çıkaran bir görüş de bulunmaktadır.

İbn Rüşd, bu konuda delil gösterilen rivayeti Ebû Dâvûd'a atfen şu şekilde vermiştir:

⁴¹⁶ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284.

⁴¹⁷ Tirmizî, “Savm”, 46 (No. 749).

⁴¹⁸ Müslim, “Sıyâm”, 196.

⁴¹⁹ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 53 (No. 2425).

⁴²⁰ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 40 (No. 1730).

⁴²¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 37/215 (No. 22530).

أن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى عن صيام يوم عرفة بعرفة.⁴²²

Aynı rivayet, Ebû Dâvud'un Sünen'inde şu şekilde verilmiştir:

حدثنا سليمان بن حرب حدثنا حوشب بن عقيل عن مهدي الهجري حدثنا عكرمة قال كنا عند أبي هريرة في بيته فحدثنا أن رسول الله صلى الله عليه وسلم نهى عن صوم يوم عرفة بعرفة.

İkrime'den rivayet edildiğine göre, demiştir ki: Biz Ebû Hureyre'nin evinde onun yanında idik. Ebû Hureyre (r.a.) bize, Resûlullah'ın (s.a.v.): “*Arafe günü Arafat'ta oruç tutmayı nehy ettiğini haber verdi.*”⁴²³

İbn Rüşd'ün delil olarak verdiği bu rivayet benzer lafızlarla, İbn Mâce'nin Süneni'nde⁴²⁴ ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁴²⁵ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte, senedinde yer alan Mehdi el-Muhâribî (İbn Harb el-Heceri) adlı ravi, ‘mechûl’ olmasından dolayı ‘zayıf’tır. Devamında, muhakkiklerin bu konudaki rivayetlerle ilgili yapmış oldukları genel değerlendirmede ise, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisinin Arafat'ta oruç tutmadığının sabit olduğu; oruç tutulmasından nehy etmesinin sabit olmadığı belirtilmiştir.

2.12.3. İbn Rüşd'ün Arefe Günü Oruç Tutulup Tutulmaması İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, arefe günü orucunu, hakkında ihtilaf edilen oruçlar başlığı altında ele alır. Hz. Peygamber'in (s.a.v.) kendisinin arefe gününde oruç tutmadığının sabit olduğunu; ayrıca, bu günde oruç tutmanın fazileti ile ilgili rivayeti de devamında aktarıp bu günde oruç tutulmasını savunanların delilini aktarmıştır. Sonrasında, Arafat'ta oruç tutmaktan nehy ettiğini ifade eden bir rivayete yer vermiştir. İbn Rüşd, böylece arefe günü Arafat'ta oruç tutulmaması gerektiği görüşünün delilini bu şekilde aktarmış; konuyla ilgili daha fazla ayrıntıya girmeyip her hangi bir tercihte bulunmamıştır.⁴²⁶

⁴²² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/285.

⁴²³ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 63 (No. 2440).

⁴²⁴ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 40 (No. 1732).

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/401 (No. 8031).

⁴²⁶ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/284-285.

Arefe günü oruç tutulmasının tavsiye edilen müstehap oruç çeşitlerinden birisi olduğunu ifade eden rivayetler bu günde oruç tutulmamasını mutlak manada nehy eden rivayetlere göre sıhhat yönünden daha güçlü olduğundan dolayı hüküm vermeye daha elverişli olduğu görülmektedir.

2.13. Cuma Gününün Tek Gün Olarak Oruç Tutulup Tutulmayacağını İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd, mendûb oruçları başka bir ifadeyle teşvike konu olan oruçları ele aldıktan sonra, ikinci olarak şer‘î olarak nehy edilen oruçlara geçmiştir. Öncelikle, nehyinde ittifak edilen oruçlar Ramazan ve kurban bayramları oruçları olarak verilmiştir. Sonrasında hakkında nehy olup olmadığı ihtilaf edilen oruçlar kapsamında, cuma gününde tutulan oruca yer verilmiştir.⁴²⁷

Cum‘a (cumua, cumaa), toplamak, bir araya getirmek anlamındaki cem‘ kökünden bir isimdir. Bugünün cuma adını alması, bilhassa toplantı günü olmasından kaynaklanmaktadır.⁴²⁸ En önemlisi, Cuma günü, İslam dininde, haftalık ibadet günü olarak seçilmiş ve bu günün bayram olduğu hadislerde belirtilmiştir.⁴²⁹ Cuma, Kur‘ân-ı Kerîm‘de kendi ismiyle anılan sürenin adıdır.⁴³⁰ Cuma süresi, mushaftaki sıralamada altmış ikinci, iniş sırasına göre onuncu süredir.⁴³¹

Hz. Peygamber (s.a.v.), Cuma gününü, “*Üzerinde güneşin doğduğu en hayırlı gün*” olarak vasf etmiş;⁴³² başka bir hadisinde de, bu günde yapılacak duaların kabul edileceği bir icâbet saatinin bulunduğunu bildirmiştir.⁴³³

Açıkça görüldüğü gibi, müslümanlar için çok önemli bir gün olan Cuma gününde oruç tutma ile ilgili rivayetler de bulunmaktadır. Bu rivayetlerde, Cuma gününü oruçlu geçirmenin her hangi bir sakıncasından bahsedilmediği gibi; diğer bazı rivayetlerde ise bu günü tek gün olarak oruç tutmanın yasaklandığı söz konusu edilmektedir. Birbirinden farklı rivayetlerin bulunması bu konuda farklı görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Cuma gününün tek gün olarak oruç tutulup tutulmaması ile ilgili mezheplerin görüşleri şöyledir:

⁴²⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu‘aymî, 1/285.

⁴²⁸ Hayrettin Karaman, “Cuma”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/85.

⁴²⁹ Muvatta, “Selât”, 169.

⁴³⁰ Karaman, “Cuma”, 8/85.

⁴³¹ Hayrettin Karaman vd., *Kur‘ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir* (Ankara: D.İ.B. Yayınları, 2007), 5/341.

⁴³² Müslim, “Cum‘a”, 18.

⁴³³ Buhârî, “Cum‘a”, 37.

Hanefî mezhebine göre, Cuma günü orucu, İmam-ı Azam ve İmam Muhammed'e göre, kerâhetsiz olarak mutlak surette mubahtır. İmam Ebû Yusuf'a göre ise, Cuma gününü tek gün olarak tutmak mekruh; öncesinde veya sonrasında bir gün ilavesiyle tutulursa mekruh olmaz.⁴³⁴ Veya her zaman tutmakta olduğu bir oruç, cuma gününe denk gelirse bu günün tek olarak tutulmasında bir beis yoktur.⁴³⁵ Son dönem kaynaklarında, yalnızca cuma gününün tutulmasında tenzihi kerahetin söz konusu olacağı şeklinde hüküm verilmiştir.⁴³⁶

Şafî mezhebine göre, yalnızca Cuma günü oruç tutmak mekruhtur. Cuma gününü oruçsuz geçirmekle kişi, Cuma günü ile ilgili diğer vazifelere karşı güçlü olur. Cuma günü oruç tutmak suretiyle güç olarak zayıflık göstermeyecek olan kişi için de kerâhet söz konusu olmaktadır.⁴³⁷

Malikî mezhebine göre, cuma günü orucu mekruh görülmemiştir.⁴³⁸

Hanbelî mezhebine göre, cuma gününü tek olarak oruç tutmak mekruhtur. Fakat cuma gününün öncesinde tutmuş olduğu oruca denk gelmesi mekruh değildir. Örneğin her ayın ilk gününü tutmayı adet edinen kişinin tuttuğu orucun hem ayın ilk gününe hem de cuma gününe denk gelmesi keraheti gerektirmez.⁴³⁹ Buna göre, cuma gününü kasıtlı olarak tek gün olarak oruç tutmak mekruh olmaktadır.⁴⁴⁰

Bazı fakihler, mutlak surette cuma günü orucunu mekruh görmüşlerdir.⁴⁴¹

Tüm görüşler birlikte değerlendirildiğinde, cuma gününü özel anlamda oruçlu olarak geçirmekle ilgili görüşler; mutlak manada mübah görenler, mutlak manada mekruh görenler ve başka bir günle birleştirilmediği takdirde mekruh görenler olmak üzere üç farklı görüş olarak özetlenebilir.

İbn Rüşd, tüm bu görüşlerin delil olarak kullandıkları hadisleri vererek bu konu ile ihtilafın birbirinden farklı rivayetlere dayandığını göstermektedir.⁴⁴²

⁴³⁴ Aynî, *'Umdetü'l-kârî*, nşr. Abdullah Mahmud Muhammed, 11/445.

⁴³⁵ Hasan b. 'Ammâr b. Ali eş-Şurunbilâlî, *Merâku'l-felâh şerhu metni nûri'l-idâh*, nşr. Nu'aym Zerkûr (Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 1428/2007), 237.

⁴³⁶ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A. Fikri Yavuz, 319.

⁴³⁷ Hatîb eş-Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/654.

⁴³⁸ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/286.

⁴³⁹ İbn Kudâme, el-Muğnî, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/426-427.

⁴⁴⁰ Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/162.

⁴⁴¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/286.

⁴⁴² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/286.

2.13.1. Cuma Günü Orucunun Mutlak Olarak Caiz Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, cuma gününü tek gün olarak oruç tutmanın her hangi bir sakıncası olmadığını kabul eden görüşün Abdullah b. Mesud'dan nakledilen bir hadisi delil gösterdiğini belirtir. Aynı hadisin sahih olduğunu belirtir. Bu anlamda delil olarak gösterilen rivayeti şu şekilde vermiştir:

...فمنها حديث ابن مسعود: أن النبي صلى الله عليه و سلم كان يصوم ثلاثة أيام من كل شهر، قال: وما رأيته يفطر يوم الجمعة.

İbn Rüşd'ün de Abdullah b. Mesud'a dayandırarak nakletmiş olduğu bu rivayet, diğer kaynaklarda şu lafızlarla verilmiştir:

حدثنا القاسم بن دينار حدثنا عبيد الله بن موسى و طلق بن غنام عن شيبان عن عاصم عن زر عن عبد الله قال كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يصوم من غرة كل شهر ثلاثة أيام وقلمما كان يفطر يوم الجمعة.

Abdullah'tan (r.a.) rivâyet edildiğine göre, şöyle demiştir: “*Resûlullah (s.a.v.) her ayın parlak günlerinde üç gün oruç tutardı. Cuma günleri oruçlu olmadığı çok azdı.*”⁴⁴³

İbn Rüşd'ün de Abdullah b. Mesud'a dayandırarak nakletmiş olduğu rivayet, yukarıda görüldüğü gibi aynı lafızlarla aktarılmış olmasına rağmen diğer tarîklerinde geçen *يوم الجمعة* (cuma gününde oruçlu olmadığı çok azdı) kısmı, Bidâye'de *وما رأيته يفطر* (cuma gününde oruçlu olmadığını görmedim) şeklinde verilmiştir. Bidâyetü'l-müctehid üzerine şerh yazan Abdullah 'Abâdî de İbn Rüşd'ün verdiği rivayetin lafzını *قلمما كان يفطر يوم الجمعة* olarak tashih etmiştir.⁴⁴⁴

⁴⁴³ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 41 (No. 742).

⁴⁴⁴ Abdullah 'Abâdî, *Şerhu bidâyeti'l-müctehid*, 2/751.

Söz konusu rivayet, Nesâî⁴⁴⁵ ve İbn Mâce'nin⁴⁴⁶ Sünenler'inde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁴⁴⁷ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte, rivayetin senedinin 'hasen' mertebesinde olduğunu belirtmişlerdir.

2.13.2. Cuma Günü Orucunun Mekruh Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd, cuma günü orucunu hangi durumda olursa olsun tek olarak tutulmasının mekruh olduğunu ileri süren görüşün bu manada rivayet edilen Câbir hadisini esas aldığını söylemektedir. İbn Rüşd, Câbir hadisini Müslim'e atfen vermiştir. Hadis, Sahîh-i Müslim'de şöyledir:

حدثنا عمرو الناقد حدثنا سفيان بن عيينة عن عبد الحميد بن جبير عن محمد بن عباد بن جعفر
سألت جابر بن عبد الله رضي الله عنهما وهو يطوف بالبيت أنهي رسول الله صلى الله عليه وسلم
عن صيام يوم الجمعة؟ فقال نعم ورب هذا البيت.

Muhammed b. 'Abbâd b. Cafer'den rivayet edildiğine göre, kendisi: Câbir b. Abdullah'a Kabe'yi tavaf ederken Allah Resûlü (s.a.v.) cuma günü oruç tutmaktan nehiy buyurdu mu? diye sordu. Câbir: "Evet, şu beytin Rabbine yemin olsun (nehy etti)" dedi.⁴⁴⁸

Söz konusu rivayet, Buhârî'nin Sahîhi'nde,⁴⁴⁹ İbn Mâce⁴⁵⁰ ve Dârimî'nin⁴⁵¹ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁴⁵² de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayetle ilgili olarak yaptıkları değerlendirmede rivayetin sahîh olduğunu belirtmişlerdir.

2.13.3. Cuma Günü Orucunun Bir Gün Öncesi Veya Bir Gün Sonrası İle Birlikte Tutulması Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet

İbn Rüşd'ün belirttiği gibi, cuma günü orucunun bir gün öncesi veya bir gün sonrası ile birlikte tutulması gerektiğini ifade eden rivayet delil getirilerek cuma gününü

⁴⁴⁵ Nesâî, "Sıyâm", 68 (No. 2368).

⁴⁴⁶ İbn Mâce, "Ebvâbü's-sıyâm", 37 (No. 1725).

⁴⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 6/406 (No. 3860).

⁴⁴⁸ Müslim, "Sıyâm", 146.

⁴⁴⁹ Buhârî, "Savm", 63.

⁴⁵⁰ İbn Mâce, "Ebvâbü's-sıyâm", 37 (No. 1724).

⁴⁵¹ Dârimî, *es-Sünen*, 2/1094 (No. 1789).

⁴⁵² Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 13/233 (No. 7839).

tek tutmanın kerahetine hükmedilmiştir. İbn Rüşd'ün bu görüşün delili olarak Müslim'e atfen alıntılanmış olduğu rivayet şöyledir:

وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا حفص وأبو معاوية عن الأعمش ح وحدثنا يحيى بن يحيى واللفظ له أخبرنا أبو معاوية عن الأعمش عن أبي صالح عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يصم أحدكم يوم الجمعة إلا أن يصوم قبله أو يصوم بعده.

Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.): *“Hiç biriniz cuma günü oruç tutmasın. Ancak ondan önce yahut sonra oruç tutarsa o başka”* buyurdular.⁴⁵³

Söz konusu rivayet, Buhârî'nin Sahîh'inde,⁴⁵⁴ Ebû Dâvûd,⁴⁵⁵ Tirmizî⁴⁵⁶ ve İbn Mâce'nin⁴⁵⁷ Sünenler'inde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁴⁵⁸ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayetle ilgili olarak yaptıkları değerlendirmede rivayetin sahîh olduğunu belirtmişlerdir.

2.13.4. İbn Rüşd'ün Cuma Günü Orucu İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, cuma günü orucu ile ilgili görüşleri üç farklı görüş üzerinden vermiştir. Bu konuda farklı görüşlere gidilmesinin bu konuyla ilgili birbirinden farklı rivayetlerden kaynaklandığını belirtmiştir. Söz konusu görüşlerden, cuma günü oruç tutulmasını mutlak manada mübah görenlerin Abdullah b. Mesud hadisine; mutlak manada mekruh görenlerin Câbir hadisine dayandıklarını; başka bir günle birleştirilmediği takdirde mekruh görenlerin ise Ebû Hureyre hadisine dayanıp diğer görüşlerin kullandıkları hadisleri cem etme yoluna gittiklerini belirtmiştir. Tüm bu görüşleri verdikten sonra konunun ihtilaflı bir konu olduğunu belirtme dışında her hangi bir tercihte bulunmamıştır.⁴⁵⁹

Cuma günü oruç tutulması ile ilgili nakledilen rivayetlere toplu bir şekilde bakıldığında her ne kadar birbirleriyle teâruz etseler de; söz konusu rivayetlerin sahih-

⁴⁵³ Müslim, “Sıyâm”, 147.

⁴⁵⁴ Buhârî, “Savm”, 63.

⁴⁵⁵ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 50 (No. 2420).

⁴⁵⁶ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 42 (No. 743).

⁴⁵⁷ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 37 (No. 1723).

⁴⁵⁸ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 15/280 (No. 9467).

⁴⁵⁹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/286.

hasen mertebesinde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, tüm hadisler üzerinde cem ve telif yoluyla çözüme giden görüşün daha isabetli olduğu söylenebilir. O da cuma gününün tek gün olarak tutulmasından sakınılmasını; kişinin mutadına denk gelen bir günde tutulmasında ise sakınca bulunmadığını ifade eden görüştür.

2.14. Şek Gününde Oruç Tutulup Tutulmamasını İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd, şek günü orucunu hakkında ihtilaf edilen mendûb oruçlar kapsamında ele aldığı başlıklardan birisi olarak ele almıştır. Ramazan orucuna başlama, rü'yet-i hilâl veya Şaban ayının otuza tamamlanması ile mümkün olacağı ilkesiyle hareket eden cumhur tarafından şek gününün Ramazan niyetiyle tutulmasının nehy edildiğini belirterek konuya giriş yapmıştır. Daha sonrasında görüş sahiplerinin bu konuyla ilgili görüşlerini ilgili rivayetler üzerinden irdelemeye çalışmıştır.

Şek günü, havada bir engel bulunmasa bile Şaban ayının otuzuncu günüdür. Çünkü o gün, başka bir belde hilalin görünmüş olması mümkündür. Bu hüküm, hilalin doğuşunun değişik yerlerde görülebileceğine itibar etmeyen görüşe göredir.⁴⁶⁰ Bu görüşün sahibi Hanefilere göre, ihtilâf-ı'l-metâli'e (ayın farklı farklı bölgelerde doğuşunu esas alma) itibar edilmez. Dolayısıyla dünyanın her hangi bir yerinde hilalin görülmesi tüm insanlar için geçerli olması gerekir.⁴⁶¹

Hilalin doğuşunun farklı bölgelerde görülmesinin mümkün olabileceğine itibar eden görüşe göre, bir günün şek günü sayılabilmesi için havanın bulutlu olması gerekir. Veya gecenin otuzuncu gece olduğuna bir alamet bulunmaması gerekir. Örneğin: Hilalin görüldüğüne dair yapılan şahitliğin reddedilmesi gibi.⁴⁶²

Şek gününün tanımında görülen ihtilaf, bugünde oruç tutulması konusunda da görülmektedir. İhtilafın sebebi bu konuda birbirinden farklı rivayetlerin bulunmasıdır. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefi mezhebine göre, şek gününün Ramazan orucu niyetiyle veya bugün Ramazan ayından ise Ramazan orucuna; değilse nafile orucuna niyet edilmesi şeklinde ikili bir niyetle tutulması mekruhtur. Bazı sahabîler, Ramazan ayına ziyade olacağı gerekçesiyle bu şekilde tutulan oruçtan nehy etmişlerdir. Niyette asıl olan tayin

⁴⁶⁰ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 311.

⁴⁶¹ Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhîzâde Damat Efendi, *Mecme'u'l-ebhur fî şerhi mülteka'l-ebhur*, thk. Muhammed Ahmed Muhtar (Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1437/2016), 1/352

⁴⁶² Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 311.

etmektir. Ve ikili niyetle tutulacak oruçta tayin şartı yerine gelmemektedir. Fakat şek gününün nafile niyetiyle tutulmasında kerahet yoktur.⁴⁶³

Ramazan ayını karşılamak niyetiyle Ramazan ayı öncesinde bir veya iki gün oruç tutmak da mekruhtur. Ama bu günler öncesinde tutmuş olduğu oruca denk gelirse Hanefîlere göre mekruh olmaz.⁴⁶⁴

Şafî mezhebine göre, şek gününün Ramazan orucu niyetiyle tutulması ibadete şüphe dâhil edildiği için sahih değildir. Başka bir farz orucun kazasına niyetle bugünde oruç tutmak kerahetle caizdir. Şek gününü nafile niyetle tutulması halinde önceki güne dâhil edilmediğinde veya adeten tutulan oruca denk gelmemesi durumunda sahih değildir. Şek gününü önceden tuttuğu oruca ilave edilmesi Şaban ayının ikinci yarısından öncesi ile ilgili olması gerekmektedir.⁴⁶⁵

Malikî mezhebine göre, şek günü Şaban ayının sonuncu günüdür ve bugünde ihtiyat olarak oruç tutmak mekruhtur.⁴⁶⁶ Dolayısıyla bugünde Ramazan niyetiyle oruç tutmak tahrimen mekruhtur.⁴⁶⁷ Şek gününü Ramazan hilalini görmeyen kişinin, insanlar bu gün Ramazan hilalini görmüşlerse orucum Ramazan orucudur şeklinde tuttuğu oruç şüphe ile tutulması nedeniyle geçerli olmayıp tutanın kaza etmesi gerekir. Aynı şekilde, şek gününde bir şey yemeyen ve içmeyen kişinin, kendisine insanlar bugün hilali gördüler diye gün yarısından sonra haber gelmesi ile tuttuğu oruç geçerli olmayıp kaza etmesi gerekir.⁴⁶⁸

Hanbelî mezhebine göre, şek günü, Ramazan hilalinin görülmediği ve havada hilalin görülmesi ile ilgili her hangi bir problemin olmadığı Şaban ayının otuzuncu günüdür. Bugünün nafile niyetiyle tutulması mekruhtur. Ancak adeten tuttuğu bir oruca denk gelirse veya öncesinde tuttuğu bir oruçla birleştirse⁴⁶⁹ -bir gün öncesiyle birlikte olmamalı-⁴⁷⁰ veya bu günde bir kaza veya adak orucu tutarsa mekruh olmaz. Şek gününün ramazan orucu niyetiyle tutulması geçerli değildir. Bu şekilde tutulan orucun Ramazan günlerine denk geldiği ortaya çıksa da geçerli değildir.⁴⁷¹

⁴⁶³ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/562-563.

⁴⁶⁴ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/564.

⁴⁶⁵ Şîrâzî, *el-Mühezzebe*, thk. Muhammed ez-Zuhaylî, 2/629.

⁴⁶⁶ Zuhaylî, *İslâm Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmed Efe vd., 3/125.

⁴⁶⁷ Yenieî & Kayapınar, *Sünen-i Ebî Dâvûd Tercüme ve Şerhi*, 9/160.

⁴⁶⁸ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/274.

⁴⁶⁹ Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/162.

⁴⁷⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/325.

⁴⁷¹ Buhâtî, *Keşşâfü'l-kınâ'*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/162.

Şek günü orucu ile ilgili görüşlere topluca bakıldığında, Ramazan orucu niyetiyle tutulmasında niyette kesinlik olmadığı gerekçesiyle geçerlilik şartını kaybetmiş olduğu kabul edilmektedir. Nafile olarak tutulmasına genellikle tutmuş olduğu başka bir orucun devamı niteliğinde olması durumunda ruhsat verilmesi yanında Hanefilere göre tek gün olarak nafile olarak tutulmasında her hangi bir sakınca görülmemektedir. Bu noktada, Şafiîler, tek gün nafile tutulmasının sahih olarak görmezler.

Ayrıca Ramazan'ı karşılama niyetiyle Ramazan öncesinden bir veya iki günü özellikle belirlemek suretiyle tutulması da bu konuyla ilgili rivayetten dolayı mekruh görülmüştür.

İbn Rüşd, şek gününde oruç tutulmasını nehy eden rivayetlerin yanında bugünde tutulacak orucun belli şartlarda tutulmasını da ifade eden rivayetlerin görüş ayrılıklarına sebep olduğunu belirterek her bir görüşün delil olarak kullandığı hadisleri şu şekilde zikretmiştir:⁴⁷²

2.14.1. Şek Gününde Oruç Tutulmaması Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet

Şek gününde oruç tutulmaması gerektiğine delil gösterilen rivayet, mutlak manada bu günde oruç tutulmasını nehy etmektedir. Bugünde oruç tutulmasını mekruh/geçersiz gören görüşün delilini teşkil eden bu rivayet şöyledir:

حدثنا محمد بن عبد الله بن نمير حدثنا أبو خالد الأحمر عن عمرو بن قيس عن أبي إسحاق عن
صلة قال كنا عند عمار في اليوم الذي يشك فيه فأتى بشاة فتحنى بعض القوم فقال عمار من صام
هذا اليوم فقد عصى أبا القاسم.

Sıla'dan rivayet edildiğine göre; demiştir ki: (Oruç tutulup tutulmayacağına) şüphe edilen günde biz Ammâr'ın (r.a.) yanında idik. (Kızartılmış) bir kuzu getirildi, bazı insanlar yemek istemediler. Bunun üzerine Ammâr: “Kim bu günde oruç tutarsa, şüphesiz Ebu'l-Kâsım'a (s.a.v.) isyan (muhalefet) etmiştir” dedi.⁴⁷³

⁴⁷² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/287.

⁴⁷³ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 10 (No: 2334).

İbn Rüşd'ün aynı manada aktardığı bu rivayet,⁴⁷⁴ Buhârî'nin Sahîhi'nde⁴⁷⁵ muallak olarak, Nesâî'nin,⁴⁷⁶ Tirmizî'nin,⁴⁷⁷ ve İbn Mâce'nin⁴⁷⁸ Sünenleri'nde de nakledilmiştir. İbn Mâce'nin muhakkikleri bu rivayet ile ilgili yaptıkları değerlendirmede rivayetin sahîh bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir.

Bu rivayette belirtilen nehyi, şek gününü Ramazan orucu niyetiyle tutanlarla ilgili gören yorumlar da vardır.⁴⁷⁹

2.14.2. Şek Gününde Oruç Tutmanın Belli Durumlarda Caiz Olduğuna Delil Gösterilen Rivayetler

Şek gününde oruç tutmanın nehy edildiği hadislerin yanında bugünde oruç tutulabileceğini ifade eden rivayetler de bulunmaktadır. Cevâz bildiren ikinci grup rivayetlerde şek gününde belli durumlarda oruç tutmanın geçerli olacağı ifade edilmiştir. İbn Rüşd, bu anlamda iki rivayete yer vermiştir. Birinci rivayet şöyledir:

وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة وعمرو الناقد جميعا عن بن عيينة قال أبو بكر حدثنا سفيان بن عيينة عن بن أبي ليلى عن أبي سلمة قال سألت عائشة رضي الله عنها عن صيام رسول الله صلى الله عليه وسلم فقالت كان يصوم حتى نقول قد صام ويفطر حتى نقول قد أفطر ولم أره صائما من شهر قط أكثر من صيامه من شعبان كان يصوم شعبان كله كان يصوم شعبان إلا قليلا.

Ebû Seleme'den rivayet edildiğine göre; demiştir ki: Âişe'ye (r.a.) Resûlullah'ın (s.a.v.) orucunu sordum da şunları söyledi: *"Peygamber (s.a.v.) o kadar çok oruç tutardı ki biz artık hep oruç tutacak derdik. (Bazen) orucu o kadar bırakırdı ki artık hiç tutmayacak, derdik. Ben onun hiç bir ayda Şaban ayındakinden daha çok oruç tuttuğunu görmedim. Şaban ayını bütün tutardı. Onda orucu pek az bırakırdı."*⁴⁸⁰

⁴⁷⁴ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/287.

⁴⁷⁵ Buhârî, "Savm", 11.

⁴⁷⁶ Nesâî, "Sıyâm", 34 (No. 2188).

⁴⁷⁷ Tirmizî, "Ebvâbü's-savm", 3 (No. 686).

⁴⁷⁸ İbn Mâce, "Ebvâbü's-sıyâm", 3 (No. 1645).

⁴⁷⁹ Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/563.

⁴⁸⁰ Müslim, "Sıyâm", 176.

İbn Rüşd, bu rivayetin sadece konu ile ilgisi olan **كان يصوم شعبان كله** kısmını vermekle yetinmiştir.⁴⁸¹ Aynı rivayet, Nesâî'nin⁴⁸² ve İbn Mâce'nin⁴⁸³ Sünenleri'nde de nakledilmiştir. İbn Mâce'nin muhakkikleri bu rivayet ile ilgili yaptıkları değerlendirmede rivayetin sahîh bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir.

İbn Rüşd'ün şek gününde oruç tutulmasıyla ilgili vermiş olduğu ikinci rivayet şöyledir:

حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة وأبو كريب قال أبو بكر حدثنا وكيع عن علي بن مبارك عن يحيى بن أبي كثير عن أبي سلمة عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تقدموا رمضان بصوم يوم ولا يومين إلا رجل كان يصوم صوما فليصمه.

Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre; şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.): *“Bir veya iki gün oruçla Ramazan'ın önüne geçmeyin. Ancak bir kişi (âdet edindiği) bir orucu tutuyorsa onu tutsun”* buyurdular.⁴⁸⁴

İbn Rüşd'ün aynı lafızlarla aktarmış olduğu rivayet, Buhârî'nin Sahîhi'nde,⁴⁸⁵ Ebû Dâvûd,⁴⁸⁶ Tirmizî⁴⁸⁷ ve İbn Mâce'nin⁴⁸⁸ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁴⁸⁹ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte hadisin 'sahîh' olduğunu belirtmişlerdir.

2.14.3. İbn Rüşd'ün Şek Gününde Orucu İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, öncelikle âlimlerin cumhurunun şek gününün Ramazan ayı orucu niyetiyle tutulmasının nehyinde ittifak etmiş olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra nafile olarak tutulmasında ihtilafa gidildiğine temas etmiş; şek günü orucunun mekruh olduğunu ileri süren görüşün hadisten delilini vermiştir. Devamında, şek günü orucunu caiz görenlerin delilleri bağlamında iki rivayete yer vermiştir.

⁴⁸¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/287.

⁴⁸² Nesâî, “Sıyâm”, 31 (No. 2188).

⁴⁸³ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 3 (No. 1645).

⁴⁸⁴ Müslim, “Sıyâm”, 21.

⁴⁸⁵ Buhârî, “Savm”, 14.

⁴⁸⁶ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 11 (No: 2335).

⁴⁸⁷ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 2 (No. 684).

⁴⁸⁸ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 5 (No. 1650).

⁴⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 16/278 (No. 10451).

İbn Rüşd, şek günü orucu ile ilgili konuyu, Leys b. Sa'd'a ait, şek günü orucunu tutan kişinin bu günde tuttuğu orucun Ramazan ayından olduğunun ortaya çıkması durumunda orucunun geçerli olacağı görüşüne yer vererek, bu görüşün fecirden (imsaktan) sonra niyet edilen nafile bir orucun daha sonra farz bir oruca dönüştürülmesine delil olacağını belirterek noktalamıştır. İbn Rüşd, bu sözleriyle şek günü orucunun ihtiyat olarak tutulmasının caiz olduğunu açıklayarak kendi tercihini ortaya koymuştur.⁴⁹⁰

Şek günü orucu ile ilgili rivayetlere bakıldığında her birerinin sıhhat noktasında bir zafiyetinin olmaması nedeniyle her birerinin hükme konu edilmesi gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bu durumda hem şek günü orucuna hem de Ramazan orucuna niyet edilmesi ibadetin anlam ve önemine fakihler tarafından uygun görülmediğinden hareketle; ikili niyet yapılmayarak o günde oruç tutulmasında herhangi bir sakınca görülmediği sonucuna ulaştık.

2.15. Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulup Tutulmayacağını İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd'ün hakkında ihtilaf edilen mendûb oruçlar kapsamında ele aldığı konulardan biri de, Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasının hükmü ile ilgilidir. Bu konu ile ilgili görüşleri; her bir görüşün kaynak olarak kullandığı rivayetleri vermek suretiyle kısaca ele almıştır.⁴⁹¹

Şaban ayı, kamerî yılın Recep ayından sonra Ramazan'dan önce gelen sekizinci ayın adıdır. Aynı zamanda dini gelenekte önemli bir yeri olan üç ayların ikincisidir.⁴⁹² Şaban ayının dini hayatta önemli bir yere sahip olması kendisi ile ilgili rivayetler sebebiyledir.

Şaban ayının büyük kısmını oruçlu geçiren Hz. Peygamber (s.a.v.),⁴⁹³ *“İnsanların değerini bilemedikleri bu ayda ameller Allah'a arz edilir; ben amellerimin oruçlu iken Allah'a arz edilmesini arzu ediyor ve bu ayda oruç tutuyorum”* buyurmuş⁴⁹⁴, Ramazan dışındaki en faziletli orucun Şaban ayında tutulan oruç olduğunu

⁴⁹⁰ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/286-287.

⁴⁹¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/287-288.

⁴⁹² M. Kamil Yaşaroğlu, “Şâban”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/207.

⁴⁹³ Buhârî, “Savm”, 52; Müslim, “Sıyâm”, 176-177.

⁴⁹⁴ Nesâî, “Savm”, 70.

ifade etmiştir.⁴⁹⁵ Bu rivayetler sebebiyle Şaban ayında oruç tutulması mendûp olmakla birlikte Hz. Âişe'den nakledilen, Resûlullah'ın Ramazan ayından başka hiçbir ayın tamamını oruçlu geçirmediği şeklindeki rivayeti yanında⁴⁹⁶ oruç tutmanın farz olduğu Ramazan ayına iştîyâkla girmeyi zorlaştıracığı için Şaban'ın on beşinden sonra orucun azaltılması veya terkedilmesi tavsiye edilmiştir.⁴⁹⁷

Şaban ayının on beşinden sonra oruç tutulup tutulmaması ile ilgili rivayetlerin birbirlerinden farklı olması sebebiyle konu hakkında ihtilaf edilmiştir. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, Şaban ayında tamamen oruç tutan veya son üç gününde oruçlu bulunan kimse şek gününü de bu tuttuğu oruçlara ilave etmesi daha faziletli kabul edilmiştir.⁴⁹⁸

Şafî mezhebinde sahih olan görüşe göre, Ramazan'ın yarısından sonrasında sebepsiz yere ve öncesine de birleştirmeden oruç tutulması haramdır.⁴⁹⁹ Bugünlerin kişinin adeten tutmuş olduğu oruca denk gelmesi de bu hükmün dışında kabul edilmiştir.⁵⁰⁰

Malikî mezhebine göre, Şaban ayında oruç tutmak müstehaptır. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), bu ayın çoğu günlerini oruçla geçirmiştir. Şaban ayının yarısına tekâbül eden günü de oruçla geçirmek gecesini de ihyâ etmek de müstehaptır.⁵⁰¹

Hanbelî mezhebine göre, Recep ayı dışında her hangi bir ayı baştan sona oruç tutmak mekruh değildir. Çoğunluğa göre, Şaban ayını münferiden baştan sona tutmak müstehap değildir. Çünkü Hz. Peygamber (s.a.v.), bu ayı baştan sona tutmaya devam etmemiştir.⁵⁰² Bunun yanında, şaban ayında oruç tutmak faziletli bir ibadet olarak kabul edilmiştir.⁵⁰³

Bütün görüşler değerlendirildiğinde, âlimlerin cumhuruna göre, tutulacak oruç, kişinin adeten oruç tuttuğu günlere denk gelmemesi veya Şaban ayının ilk yarısına eklenmemesi durumlarında eda edilse bile Şaban'ın ikinci yarısında nafîle oruç tutmak

⁴⁹⁵ Tirmizî, "Zekât", 28.

⁴⁹⁶ Buhârî, "Savm", 52; Müslim, "Sıyâm", 176-177.

⁴⁹⁷ Yaşaroğlu, "Şâban", 38/207.

⁴⁹⁸ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 312; Fikret Karaman vd., *Dini Kavramlar Sözlüğü*, 609.

⁴⁹⁹ Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/635.

⁵⁰⁰ Yaşaroğlu, "Şâban", 38/207.

⁵⁰¹ Karâfî, *ez-Zehîre*, thk. Saîd İ'râb, 2/532.

⁵⁰² Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/162.

⁵⁰³ Buhûtî, *Keşşâfü'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/159.

sevap getiren bir amel olarak görülmüştür. Şafîlilere göre ise; Şaban'ın ilk yarısına eklenmemesi veya adeten oruç tutmuş olduğu günlere denk gelmemesi durumlarında bu günlerde oruç tutmak geçerli kabul edilmemiştir.

İbn Rüşd, Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasını nehy eden rivayetlerin yanında bu ayda oruç tutulmasının teşvik edildiğini ifade eden rivayetlerin bulunmasının görüş ayrılıklarına sebep olduğunu belirterek her bir görüşün delil olarak kullandığı hadisleri şu şekilde zikretmiştir.⁵⁰⁴

2.15.1. Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulmamasına Delil Gösterilen

Rivayet

Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasının mekruh/haram olduğunu ileri süren görüş, bu anlamda rivayet edilen hadisleri delil olarak kullanmışlardır. Söz konusu günlerde oruç tutulmasını sakıncalı gören görüşün delilini teşkil eden rivayet şöyledir:

حدثنا أحمد بن عبدة . حدثنا عبد العزيز بن محمد . ح وحدثنا هشام بن عمار . حدثنا مسلم بن خالد . قال حدثنا العلاء بن عبد الرحمن عن أبيه عن أبي هريرة قال : قال رسول الله صلى الله عليه و سلم إذا كان النصف من شعبان فلا صوم حتى يجي رمضان .

Ebû Hureyre'den (r.a.) rivayet edildiğine göre, şöyle dedi: Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurdu: “Şaban ayı yarılanınca artık Ramazan gelinceye kadar oruç tutmak yoktur.”⁵⁰⁵

İbn Rüşd'ün aynı manada aktardığı bu rivayet, Ebû Dâvûd,⁵⁰⁶ Nesâî⁵⁰⁷ ve Dârimî'nin⁵⁰⁸ Sünenler'inde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁵⁰⁹ de nakledilmiştir. İbn Mâce'nin muhakkikleri bu rivayet ile ilgili yaptıkları değerlendirmede rivayetlerin her ikisinin de sahîh mertebesinde olduğunu belirtmişlerdir.

⁵⁰⁴ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/287-288.

⁵⁰⁵ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 5 (No. 1651).

⁵⁰⁶ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 12 (No: 2337).

⁵⁰⁷ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 38 (No. 738).

⁵⁰⁸ Dârimî, “Savm”, 34 (No. 1781).

⁵⁰⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/441 (No. 9707).

2.15.2. Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulmasına Delil Gösterilen Rivayetler

Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasını caiz/müstehap kabul eden görüş bu anlamda rivayet edilen hadisleri delil olarak kullanmışlardır. Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasının mekruh/haram olduğunu ileri süren görüşün delil olarak kullandıkları “Şaban ayı yarılanınca artık Ramazan gelinceye kadar oruç tutmak yoktur.”⁵¹⁰ rivayetini ya münker kabul etmişler ya da Ebû Hureyre’nin Şaban ayının ortasından sonra oruç tutmuş olmasından hareketle mensûh olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵¹¹

Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasını caiz/müstehap kabul eden görüşün delilini teşkil eden rivayetlerden birincisi şöyledir:

حدثنا محمد بن بشار حدثنا عبد الرحمن بن مهدي عن سفيان عن منصور عن سالم بن أبي الجعد عن أبي سلمة عن أم سلمة قالت ما رأيت النبي صلى الله عليه وسلم يصوم شهرين متتابعين إلا شعبان ورمضان وفي الباب عن عائشة.

Ümmü Seleme’den (r.a.) rivayet edildiğine göre, şöyle dedi: “Resûlullah’ın (s.a.v.) peş peşe iki ay oruç tuttuğunu görmedim ancak Şaban ve Ramazan’ı tutardı.”⁵¹²

İbn Rüşd’ün aynı lafızlarla rivayet etmiş olduğu rivayet, Nesâî⁵¹³ ve Dârimî’nin⁵¹⁴ Sünenleri’nde ve Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde⁵¹⁵ de nakledilmiştir. Müsned’in muhakkikleri bu rivayet ile ilgili yaptıkları değerlendirmede rivayetin sahîh bir senede sahip olduğunu belirtmişlerdir. Ayrıca bu rivayetin ravilerinin Buhârî ve Müslim’in rivayette bulundukları sikâ ravilerden olduklarını ifade etmişlerdir.

Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasını caiz/müstehap kabul eden görüşün delilini teşkil eden rivayetlerden ikincisi şöyledir:

⁵¹⁰ İbn Mâce, “Ebvâbü’s-sıyâm”, 5 (No. 1651).

⁵¹¹ Aynî, ‘Umdetü’l-kârî, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed, 11/118.

⁵¹² Tirmizî, “Ebvâbü’s-savm”, 37 (No. 736).

⁵¹³ Nesâî, “Sıyâm”, 33 (No. 2175).

⁵¹⁴ Dârimî, “Savm”, 33 (No. 1780).

⁵¹⁵ Ahmed b. Hanbel, el-Müsned, 44/188 (No. 26562).

حدثنا أحمد بن عبد الرحمن قال ثنا عمي عبد الله بن وهب قال حدثني فضيل بن عياض عن ليث عن نافع عن بن عمر رضي الله عنهما قال : كان رسول الله صلى الله عليه و سلم يقرن شعبان بـرمضان.

Ömer'den (r.a.) rivayet edildiğine göre şöyle demiştir: “*Resûlullah (s.a.v.) Şaban'ı Ramazanla birleştiriyordu.*”⁵¹⁶

İbn Rüşd, Şâban ayının ikinci yarısında oruç tutulmasını caiz/müstehap kabul eden görüşün delili olarak vermiş olduğu rivayeti Tahavî'ye atfen aynı lafızlarla vermiştir. İbn Rüşd, bu konuda getirmiş olduğu tüm rivayetleri Tahâvî'nin rivayet ettiğini de belirtmiştir.⁵¹⁷

Tahavî, bu konuda gelen nehy ve cevaz bildiren hadislerle ilgili yapmış olduğu değerlendirmede, nehy bildiren rivayetleri, Şaban ayını oruç tutmak suretiyle zayıf düşüp Ramazan orucunu tutamayacak duruma gelebilecek kişilerle ilgili olduğu şeklinde yorumlamıştır.⁵¹⁸

2.15.3. İbn Rüşd'ün Şaban Ayının İkinci Yarısında Oruç Tutulup Tutulmaması İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili ihtilafın bu konuda rivayet edilen hadislerden dolayı olduğunu belirterek ortaya çıkan görüşleri; mekruh ve caiz görenler şeklinde belirtmiştir. Şâban ayının ikinci yarısında oruç tutulup tutulmaması ile ilgili her hangi bir değerlendirmede bulunmamıştır.⁵¹⁹

Şaban ayının ikinci yarısında oruç tutulup tutulmaması ile ilgili rivayetlere toplu bakıldığında her iki rivayet grubunun sahih oldukları tespit edilmekle birlikte oruç tutulmamasını ifade eden rivayetlerin mensûh olduklarının ileri sürülmesi, oruç tutulmasını açıklayan hadislere göre hüküm verilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

⁵¹⁶ Tahavî, *Şerhu meâni'l-asâr*, 2/82 (No.

⁵¹⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/288.

⁵¹⁸ Tahavî, *Şerh-u me'âni'l-asâr*, thk. Muhammed Zehrî en-Neccâr, 2/85.

⁵¹⁹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu'aymî, 1/287-288.

2.16. Cumartesi Gününde Oruç Tutulup Tutulmamasını İfade Eden Rivayetler

Cumartesi günü, Arapça'da 'sebt' kelimesi ile ifade edilir. Sebt kelimesi "sakin olma, dinlenme, ara verme" anlamlarına gelmektedir.

Tefsirlerde yer alan açıklamalara göre Allah, Musa (a.s.) aracılığıyla İsrâiloğulları'na kendilerinden önceki kavimlerde olduğu gibi sırf ibadete adanmış bir günü farz kılmayı murat etti. Bugün de cuma günü idi. Fakat İsrâiloğulları'nın bu günü kabul etmek istememeleri üzerine Allah, cuma günü yerine cumartesi gününü onlar için ibadet günü olarak belirleyip imtihan etmek için cumartesi gününde İsrâiloğulları'na av yapmayı ve iş yapmayı yasakladı.

Sebt kelimesinin İbranice'deki karşılığı 'şabat'tır. Şabat, yahudilerin, cuma gün batımından cumartesi gün batımına kadar süren haftalık dinlenme gününü ifade eder.⁵²⁰ Dinlenme günü fikri, Tevrat'taki yaratılış hikâyesine dayanır. Buna göre, Tanrı, evreni altı günde yarattıktan sonra haftanın yedinci gününde dinlenir ve bu günü Yahudilere hediye eder. Yahudiler, 'şabat günü' hiçbir iş yapmaz ve dinlenirler.⁵²¹

Fakihler, cumartesi gününde oruç tutulup tutulmaması konusunda ihtilaf etmişlerdir. Bu konu ile ilgili nakledilen rivayetler bu konudaki ihtilafa kaynaklık etmektedir. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, cumartesi gününü tek gün olarak oruç tutmak mekruhtur. Çünkü böyle yapmak yahudilere benzemek olur.⁵²² Bu şekilde tutulan orucun hükmü tenzihîdir.⁵²³ Şu kadar var ki, bu günlerde tutulan oruç kasden olmazsa veya alışık olarak tutmakta olduğu oruca tesadüf ederse mekruh olmaz.⁵²⁴

Şafî mezhebine göre, cumartesi gününü tek gün olarak oruç tutmak mekruhtur. Çünkü yahudiler bu günü tazîm ederler. Cumartesi günü, mutad olarak oruç tuttuğu bir güne denk gelirse tek gün olarak tutulmasında her hangi bir sakınca yoktur.⁵²⁵

Malikî mezhebine göre, cumartesi gününü tek gün olarak oruç tutmak mekruh değildir. Mâlikîler, bu konuda diğer görüş sahiplerinin delil olarak kullandıkları

⁵²⁰ Salime Leyla Gürkan, "Sebt", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/256-257.

⁵²¹ Din ve Mitoloji, "Şabat Günü" (29 Nisan 2020).

⁵²² Kâsânî, *Bedâi'ü's-sanâi'*, thk. Ali Muhammed Mu'avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/568.

⁵²³ Lütî Şentürk & Seyfettin Yazıcı, *İslâm İlmihâli*, 251.

⁵²⁴ Mehmed Zihni Efendi, *Nimet-i İslâm*, 572.

⁵²⁵ Şirbînî, *Muğnî'l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl 'Aytânî, 1/654-655.

“Cumartesi günü farz oruç hariç oruç tutmayınız” hadisinin⁵²⁶ zayıf veya mensûh olduğunu ileri sürerler.⁵²⁷

Hanbelî mezhebine göre, cumartesi gününü tek gün kasıtlı olarak tutmak mekruhtur. Tek gün tutulması yahudilere benzemek olur. Ancak adeten tuttuğu bir oruca denk gelmesi halinde bu günde oruç tutmak mekruh değildir.⁵²⁸ Cumartesi gününü başka bir günle birlikte tutarsa yine mekruh olmaz.⁵²⁹

Tüm görüşler birlikte değerlendirildiğinde Mâlikîlerin dışındaki üç mezhep “Cumartesi günü farz oruç hariç oruç tutmayınız”⁵³⁰ hadisini delil olarak kullanıp bu günde tek gün olarak veya önceden tutmuş olduğu bir oruca denk gelmemesi durumunda oruç tutulmasını mekruh görürken; Mâlikiler, bu hadisin zayıf veya mensûh olduğu gerekçesiyle cumartesi gününde oruç tutulmasında her hangi bir sakınca görmezler.

İbn Rüşd, cumartesi gününde oruç tutulmasını nehy eden ilgili hadisin sıhhatiyle ilgili veya mensûh kabul edilmesinin bu konuda ihtilafa gidilmesinin asıl nedeni olduğunu ifade etmiştir. Bu konuyla ilgili rivayetleri şu şekilde vermiştir:⁵³¹

2.16.1. Cumartesi Gününde Oruç Tutulmasının Yasaklandığına Delil Gösterilen Rivayet

Cumartesi gününde oruç tutulmasının yasaklandığını ifade eden rivayet, bu günde oruç tutulmasının mekruh kabul edilmesine kaynaklık etmiştir. Söz konusu rivayet şöyledir:

حدثنا حميد بن مسعدة حدثنا سفیان بن حبیب ح وحدثنا يزيد بن قبيس - من أهل جبلة - حدثنا الوليد جميعا عن ثور بن يزيد عن خالد بن معدان عن عبد الله بن بسر السلمی عن أخته وقال يزيد الصماء أن النبی -صلى الله عليه وسلم قال لا تصوموا يوم السبت إلا فيما افترض عليكم وإن لم يجد أحدكم إلا لحاء عنبه أو عود شجرة فليمصغه.

⁵²⁶ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 51 (No: 2421).

⁵²⁷ Yeniei & Kayapınar, *Sünen-i Ebî Dâvûd Tercüme ve Şerhi*, 9/320.

⁵²⁸ Buhâtî, *Keşşâfû'l-kınâ*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/162.

⁵²⁹ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/428.

⁵³⁰ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 51 (No: 2421).

⁵³¹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu‘aymî, 1/287.

Abdullah b. Büsr es-Sülemî kızkardeşi (Yezid'in rivayetine göre) Sammâ'dan Resûlullah'ın (s.a.v) şöyle buyurduğunu rivayet etmiştir: *“Cumartesi günü size farz kılınan dışında oruç tutmayınız. Sizden biriniz (orucu bozmak için) üzüm çubuğu kabuğu veya bir ağaç dalından başka bir şey bulamazsa, onu çiğnesin (orucu bozsun).”*⁵³²

İbn Rüşd'ün aynı lafızlarla Ebû Dâvûd'a atfen ilk kısmına kadar yer verdiği rivayet, Tirmizî'nin,⁵³³ İbn Mâce'nin⁵³⁴ ve Dârimî'nin⁵³⁵ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁵³⁶ de nakledilmiştir. Müsned'in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta'likte hadisin ravilerinin 'sika' olmakla birlikte bazı muhaddisler tarafından senedinde 'ızdırıp' bulunup metni itibariyle de kendisiyle kendisinden farklı manaya gelen hadisler arasında teâruz vardır.

2.16.2. Cumartesi Gününde Oruç Tutulmasının Caiz Olduğuna Delil Gösterilen Rivayet

Cumartesi günü oruç tutulmasının caiz olduğunu ifade eden rivayet, bu konuda farklı görüşte olan her iki grup tarafından delil olarak kullanılmaktadır. Bu iki görüşten cumartesi günü orucuna cevaz veren görüş bu rivayetin bu konuda esas alınması gerektiğini ön plana çıkarmışlardır. Söz konusu rivayet şöyledir:

حدثنا مسدد حدثنا يحيى عن شعبة ح وحدثني محمد حدثنا غندر حدثنا شعبة عن قتادة عن أبي أيوب عن جويرية بنت الحارث رضي الله عنها أن النبي صلى الله عليه وسلم دخل عليها يوم الجمعة وهي صائمة فقال أصمت أمس قالت لا قال تريد أن تصومي غدا قالت لا قال فأفطري.

Cüveyriye bnt. Hâris (r.anhâ) bir cuma günü Cüveyriye oruçlu iken Peygamber (s.a.v.) onun yanına girdi, şöyle buyurdu: *“Dün gün oruç tuttun mu?”* diye sordu. Cüveyriye: *“Hayır tutmadım”* dedi. Resûlullah: *“Yarın oruç tutmak istiyor musun?”*

⁵³² Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 51 (No: 2421).

⁵³³ Tirmizî, “Ebvâbü's-savm”, 43 (No. 744).

⁵³⁴ İbn Mâce, “Ebvâbü's-sıyâm”, 38 (No. 1726).

⁵³⁵ Dârimî, “Savm”, 40 (No. 1790).

⁵³⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 29/230 (No. 17686).

dedi. Cüveyriye “*Hayır, tutmayacağım*” deyince, Resûlullah: “*Öyleyse orucunu boz*” buyurmuştur.⁵³⁷

İbn Rüşd’ün aynı lafızlarla yer verdiği rivayet, Ebû Dâvûd’ün Sünen’inde⁵³⁸ ve Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde⁵³⁹ de nakledilmiştir. Müsned’in muhakkikleri, bu rivayete düştükleri ta’lîkte, hadisın sahîh olduğunu belirtmişlerdir.

2.16.3. İbn Rüşd’ün Cumartesi Günü Oruç Tutulup Tutulmaması İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd, bu konuyla ilgili ihtilafın Sammâ rivayetinin sıhhatiyle ilgili ihtilaftan kaynaklandığını; bazılarının bunu sahîh görerek uygulamaya konu ettiklerini, bazılarının zayıf gördüğünü yine bazılarının da bu rivayeti mensûh gördüğünü belirterek netice itibarıyla iki farklı görüşün ortaya çıktığını ifade ederek konu ile ilgili daha fazla ayrıntıya girmemiş ve her hangibir değerlendirmede bulunmamıştır.⁵⁴⁰

Cumartesi günü tek gün olarak oruç tutulması ile ilgili rivayetlere bakıldığında oruç tutulmaması gerektiğini ifade eden rivayetlerle ilgili sıhhat tartışması bulunsa da tarihî uygulama anlamında karşılığı olan bir husus olarak ön plana çıktığı tespitini yapabiliriz.

2.17. Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Yapılıp Yapılmayacağını İfade Eden Rivayetler

İbn Rüşd, nâfile orucun bozulması durumunda kaza edilip edilmeyeceği konusuyla ilgili görüşleri, her bir görüşün dayandığı hadisleri ve diğer delilleri de aktarmak suretiyle ele alıp incelemiştir. En sonunda mesele ile ilgili kendi görüşünü de belirterek konuya geniş bir açıdan yaklaştığını söyleyebiliriz.

Nefl kökünden türeyen nâfile kelimesi, sözlükte ‘hak edilen miktara veya paya eklenen, ziyade, ilave, fazlalık’ gibi anlamlara gelir; ayrıca nefel ile eş anlamlı olarak ‘ganimet ve bağış’ manasında da kullanılır. Fıkıhta nâfile ve nefl kelimeleri, geniş anlamıyla dinen farz ve vacip niteliğinde olmaksızın mükelleften yapılması istenen malî

⁵³⁷ Buhârî, “Savm”, 63.

⁵³⁸ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 63 (No: 2455).

⁵³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 11/384 (No. 6771).

⁵⁴⁰ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halîfe Tu’aymî, 1/287.

ve bedenî ibadetleri, dar anlamıyla farz, vacip ve sünnet ibadetler dışında kişinin daha fazla sevap kazanmak için kendi isteğiyle yaptığı malî ve bedenî ibadetleri ifade eder.⁵⁴¹

Fakihler, başlanılan namaz veya orucun tamamlanmasının ve bozulduğunda kaza edilmesinin vacip olup olmadığı hususunda farkı görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu konuda aşağıdaki görüşler ileri sürülmüştür:

Hanefî mezhebine göre, başlanılan nâfile orucunun kazası vaciptir. Vucûbiyet hükmüne varılması, devam edilmesi gereken bir ibadetin bozulmasının, başka bir zamanda kaza edilmesi gerekeceğiyle ilgilidir.⁵⁴² Başka bir ifadeyle yüklenilen bir din görevini yok etmemek gerekir.⁵⁴³

Şafiî mezhebine göre, bir kişi başladığı orucu bozabilir. Ve nâfile bir ibadeti bozduğu için kaza etmesine gerek yoktur. Kişinin nâfile orucunu bozması, ister bir özür sebebiyle olsun ister olmasın kaza etmesi mendûptur.⁵⁴⁴

Malikî mezhebine göre, nâfile bir oruca başlayan kişi, kastî olarak tuttuğu orucu bozarsa o günü kaza etmesi gerekir.⁵⁴⁵ Bir orucu başladıktan sonra tamamlamak vaciptir. Çünkü “*Amellerinizi iptal etmeyin*”⁵⁴⁶ ayetinde bir ibadetin iptal edilmesinde yapılan nehy, o ibadetin edâsını gerektirmesine kıyasen bir ibadetin bozulması da o ibadetin kazasını gerektirir.⁵⁴⁷ Bununla birlikte, Ramazan veya Kurban Bayramı gününde oruca başlayan kişiye bugünlerde oruç tutmak uygun değildir hükmü gereği başladığı orucu bozması; aynı şekilde kazayı gerektiren bir durum değildir. Çünkü orucunu bozması gereken bir illet söz konusu olmuştur. Bu illet, o kişinin devam etmesine engel olan bir durum olmuştur.⁵⁴⁸

Hanbelî mezhebine göre, nâfile hac ve umre dışında, bir nâfileye başlayanın orucu tamamlaması müstehaptır. O kişiye o orucu tamamlaması vacip değildir.⁵⁴⁹ Bozulmuş olunan bu nâfile orucun başka bir günde kaza edilmesi ise müstehaptır.⁵⁵⁰

⁵⁴¹ Fahrettin Atar, “Nâfile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/291.

⁵⁴² Kâsânî, *Bedâi’ü’s-sanâi’*, thk. Ali Muhammed Mu’avviz & Adil Ahmed Abdulmevcûd, 2/626.

⁵⁴³ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 337.

⁵⁴⁴ Şirbînî, *Muğnî’l-muhtâc*, nşr. Muhammed Halîl ‘Aytânî, 1/656.

⁵⁴⁵ Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, 1/269.

⁵⁴⁶ Muhammed 47/33.

⁵⁴⁷ Karâfî, *ez-Zehîre*, thk. Saîd İ’râb, 2/528-529.

⁵⁴⁸ Sahnûn, *el-Müdevvenetü’l-kübrâ*, 1/269.

⁵⁴⁹ Buhûtî, *Keşşâfü’l-kınâ’*, thk. Muhammed Emin ed-Dinnâvî, 2/164.

⁵⁵⁰ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/412.

Görüşler toplu değerlendirildiğinde, Hanefî ve Mâlikî mezhepleri, “*Amellerinizi iptal etmeyin*”⁵⁵¹ ayetini delil göstererek adakta olduğu gibi nâfile başlanılan orucun tamamlanması ve bozulmuşsa kaza edilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.

Şafîî ve Hanbelî mezhepleri de, nâfile başlanılan orucu tamamlamanın ve bozulduğunda kaza etmenin vacip değil müstehap olduğunu ifade etmişlerdir.

İbn Rüşd, başlanılan nâfile orucun kaza olarak tutulma gerekir gerekmediğini ifade eden rivayetlerin bu konuda ihtilafa sebep olduğunu belirterek; bu konuyla ilgili görüşleri, kaza edilmesini vacip görenler ve görmeyenler şeklinde ele almıştır.⁵⁵²

2.17.1. Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Tutulması Gerektiğine Delil Gösterilen Rivayet

Nâfile orucun bozulması durumunda kazasının tutulması gerektiğini ileri süren görüşün delillerinden birisi de bu konuda nakledilen rivayetlerdir. Bu görüşün delilini teşkil eden rivayet şöyledir:

حدثني يحيى عن مالك عن ابن شهاب أن عائشة وحفصة زوجي النبي صلى الله عليه وسلم أصبحتا صائمتين متطوعتين فأهدي لهما طعام فأفطرتا عليه فدخل عليهما رسول الله صلى الله عليه وسلم قالت عائشة فقالت حفصة وبدرتني بالكلام وكانت بنت أبيها يا رسول الله إني أصبحت أنا وعائشة صائمتين متطوعتين فأهدي إلينا طعام فأفطرتنا عليه فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم اقضيا مكانه يوما آخر.

İbn Şihâb’tan nakledildiğine göre: Hz. Âişe ve Hafsa sabahleyin oruçlu olarak kalktılar. Kendilerine yemek getirilmişti, onu yiyerek oruçlarını bozdular. Bu sırada yanlarına Resûlullah (s.a.v.) geldi. Hz. Hafsa hemen Hz. Âişe’den önce söze başlayarak (tam babasının kızıydı): “*Ya Resûlallah! Âişe ile ben sahurda nâfile oruç tutmaya niyet etmiştik, fakat bize birinin yiyecek hediye getirdiğini görünce orucumuzu bozduk!*” dedi. Resûlullah (s.a.v.): “*Öyleyse, yerine başka bir gün kaza tutarsınız*” buyurdu.⁵⁵³

⁵⁵¹ Muhammed 47/33.

⁵⁵² İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu’aymî, 1/288-289.

⁵⁵³ Muvatta, “Sıyâm”, 848.

İbn Rüşd'ün aynı manada aktardığı bu rivayet, Ebû Dâvûd⁵⁵⁴ ve Tirmizî'nin⁵⁵⁵ Sünenleri'nde ve Ahmed b. Hanbel'in Müsnedi'nde⁵⁵⁶ de nakledilmiştir. Muvatta'nın muhakkikleri, bu rivayete düşmüş oldukları ta'lîkte, Zührî ile Âişe ve Hafsa (r.a.) arasında kopukluk olduğunu dolayısıyla senedinin mürsel olduğunu belirtmişlerdir. Devamında, rivayetin muttasıl tariklerinin şaz olduğunu da belirterek İmâm Mâlik'in verdiği tarîkin bunu yansıttığını açıklamışlardır.

2.17.2. Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Tutulması Gerekmediğine Delil Gösterilen Rivayetler

Nâfile orucun bozulması durumunda kazasının tutulması gerekmediği görüşünü savunan görüş, kazasının tutulması gerektiğini ileri süren görüşün delil olarak kullandığı rivayeti zayıf görmüşlerdir. Bazıları da bu manadaki hadisleri istihbâba yormuştur.⁵⁵⁷ Yine bu görüş sahipleri, nâfile orucun bozulması durumunda kazasının tutulması gerekmediğini ifade eden rivayetleri delil olarak getirmişlerdir. Bu görüşün delilini teşkil eden birinci rivayet şöyledir:

حدثنا عثمان بن أبي شيبة ثنا جرير بن عبد الحميد عن يزيد بن أبي زياد عن عبد الله بن الحارث عن أم هانئ قالت لما كان يوم الفتح فتح مكة جاءت فاطمة فجلست عن يسار رسول الله صلى الله عليه وسلم وأم هانئ عن يمينه قالت فجاءت الوليدة بإناء فيه شراب فناولته فشرب منه ثم ناوله أم هانئ فشربت منه فقالت يارسول الله لقد أفطرت وكنت صائمة فقال لها أكنت تقضين شيئاً ؟ قالت لا قال فلا يضرك إن كان تطوعاً.

Ümmü Hânî'den (r.a.) nakledildiğine göre; Mekke fethi günündeydi. Fâtıma gelip Rasûlullah (s.a.v.)'in sol tarafına oturdu. Ümmü Hânî de sağında oturmakta idi. Bir câriye, içerisinde içecek olan bir kap getirip Peygamber'e (s.a.v.) takdîm etti. Resûlullah (s.a.v.) ondan içti. Sonra kabı Ümmü Hânî'ye verdi. Ümmü Hânî de içip şöyle dedi: *"Ya Resûllallah, ben oruçlu idim, orucumu bozdum."* Resûlullah (s.a.v.): *"Sen, bir*

⁵⁵⁴ Ebû Dâvûd, "Sıyâm", 73 (No: 2457).

⁵⁵⁵ Tirmizî, "Ebvâbü's-savm", 36 (No. 735).

⁵⁵⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/441 (No. 9707).

⁵⁵⁷ İbn Kudâme, *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî & Abdulfettah Muhammed el-Hulv, 4/412.

borcunu mu kaza ediyordun?” buyurdu. Ümmü Hânî, “Hayır” dedi. Resûlullah (s.a.v.): “Eğer nâfile ise zararı yok” buyurdu.⁵⁵⁸

İbn Rüşd’ün aynı lafızlarla rivayet etmiş olduğu rivayet, Tirmizî⁵⁵⁹ ve Dârimî’nin⁵⁶⁰ Sünenleri’nde ve Ahmed b. Hanbel’in Müsnedi’nde⁵⁶¹ de nakledilmiştir. Ebû Dâvûd’un muhakkikleri bu rivayete düştükleri ta’likte, sened ve metin itibariyle muzdarib olduğunu belirterek hadisin zayıf olduğunu ifade etmişlerdir.

Nâfile orucun bozulması durumunda kazasının tutulması gerekmediğini söyleyenlerin delili olarak getirilen ikinci rivayet şöyledir:

وحدثنا أبو بكر بن أبي شيبة حدثنا وكيع عن طلحة بن يحيى عن عمته عائشة بنت طلحة عن عائشة أم المؤمنين قالت دخل علي النبي صلى الله عليه وسلم ذات يوم فقال هل عندكم شيء فقلنا لا قال فإني إذن صائم ثم أتانا يوما آخر فقلنا يا رسول الله أهدي لنا حيس فقال أرنيه فلقد أصبحت صائما فأكل.

Âişe’den (r.a.) nakledildiğine göre, şöyle dedi: Bir gün Peygamber (s.a.v.) yanıma geldi, “Yanınızda (yiyecek) bir şey var mı?” diye sordu. Biz: “Hayır” cevabını verdik. “Öyle ise ben oruçluyum” buyurdu. Sonra başka bir gün yine yanıma geldi (bu sefer): “Yâ Resûlullah, Bize hays yemeği hediye geldi” dedik. Resûlullah: “Onu bana göster. Vallahi oruçlu olarak sabahladım” dedi ve yedi.⁵⁶²

İbn Rüşd’ün aynı manada aktardığı bu rivayet, Ebû Dâvûd⁵⁶³ ve Nesâî⁵⁶⁴ Sünenleri’nde ve Ahmed b. Hanbel’in Müsned’inde⁵⁶⁵ de nakledilmiştir. Müsned’in muhakkikleri bu rivayete düştükleri ta’likte, senedinin sahîh olduğunu ve Müslim’in şartlarını taşıdığını belirtmişlerdir.

⁵⁵⁸ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 72 (No: 2456).

⁵⁵⁹ Tirmizî, “Ebvâbü’s-savm”, 34 (No. 731).

⁵⁶⁰ Dârimî, “Savm”, 30 (No. 1777).

⁵⁶¹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 44/463 (No. 26893).

⁵⁶² Müslim, “Sıyâm”, 170.

⁵⁶³ Ebû Dâvûd, “Sıyâm”, 72 (No: 2455).

⁵⁶⁴ Nesâî, “Sıyâm”, 67 (No. 2322).

⁵⁶⁵ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 42/478-479 (No. 25731).

2.17.3. İbn Rüşd'ün Nâfile Orucun Bozulması Durumunda Kazasının Yapılıp Yapılmayacağı İle İlgili Değerlendirmesi

İbn Rüşd'ün nâfile orucun bozulması durumunda kazasının yapılp yapılmayacağı ile ilgili; kaza edilmesini vacip görenler ve görmeyenler şeklinde iki görüş bulunduğunu aktarmıştır. Farklı görüşlerin farklı rivayetlerden kaynaklandığı belirtildikten sonra her bir görüşün delil olarak kullandığı rivayetleri vermiştir.

İbn Rüşd, öne sürülen görüşleri aktarırken ilk olarak özür nedeniyle nâfile orucunu bozan kişiye kazasını tutması gerekmediğinde icmâ olduğunu ifade etmiştir. İlaveten nâfile hac ve umrenin bozulmasında kazalarının gerektiğinde de icma olduğunu ifade ettikten sonra nâfile namazın bozulmasında kaza gerekip gerekmediği ile ilgili; bildiğim kadarıyla gerekmediği üzerinde icma vardır şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.

Bu tartışmanın başka bir boyutu olarak izlenen kıyas farklılığını da ele alan İbn Rüşd, orucun namaza kıyas edilmesinin daha uygun olduğunu belirtir. Çünkü haccın kendine ait hususiyeti gereği başladıktan sonra bozulsa bile sonuna kadar devam ettirilmesi gerekmektedir. Yine farklı bir görüş olarak İbn 'Uleyye'nin nâfile orucun unutulması durumunda cumhurun hilafına bir görüşe sahip olduğunu aktarıp farklı bir sonuca ulaşmasında orucu hacca kıyas etmesinin etkili olduğunu belirtmiştir. Son olarak İmâm Mâlik'in nâfile orucun bozulması durumunda kaza edilmesine gerek olmadığını ifade eden Ümmü Hâni hadisini unutarak bozmaya hamlettiğini belirtilmiştir.

İbn Rüşd, sened nâfile orucun bozulması durumunda kaza edilmesi gerektiğini savunan görüşün delili olarak verdiği Âişe ve Hafsa hadisi ile ilgili yaptığı sıhhat değerlendirmesinde hadisin müsned olmadığını açıklamıştır. Görüşlerin delil olarak kullandığı hadislerden her üçünü Ebû Dâvûd'un kitabında naklettiğini ve nâfile orucun bozulması durumunda kaza edilmesi gerektiğini savunan görüşün delili olarak verdiği Âişe ve Hafsa hadisini de İmâm Mâlik'in naklettiğini belirtmiştir.⁵⁶⁶

İbn Rüşd, bir özür nedeniyle nâfile orucunu bozan kişiye kazasını tutması gerekmediğinde icmâ olduğunu ifade etmesi⁵⁶⁷ Hanefî mezhebi açısından doğru değildir. Çünkü Hanefîlerde, bozulan herhangi bir nâfile orucun kazası gerekmektedir. Bu orucu bozma ister kendi isteğiyle olsun ister olmasın aynıdır. Örneğin, nâfile oruç

⁵⁶⁶ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/288-289.

⁵⁶⁷ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu'aymî, 1/288.

tutmaya başlayan bir kadın, adet görecektir olsa, sahîh olan görüşe göre, bu orucu kaza etmesi gerekir.⁵⁶⁸

Yine İbn Rüşd, bu konuyla ilgili kıyas farklarına değindiği meselede, nâfile namazın bozulmasında kaza gerekip gerekmediği ile ilgili olarak ‘bildiğim kadarıyla gerekmez’ ve bunda da icma vardır diyerek tahmine dayalı bir ifadede bulunmuştur.⁵⁶⁹ Bu ifade üzerine yaptığı değerlendirmede, orucun bu konuda namaza kıyas edilmesinin daha doğru bir görüş olduğunu belirtmiştir.

Bu ifadelerden, nâfile namaz nasıl kaza edilmiyorsa orucun da kaza edilmemesi gerekir şeklinde bir sonuç ortaya çıkmaktadır. Bu değerlendirmede mutlak olarak nâfile orucun kaza edilmemesi söz konusu edilmektedir. Bu görüşüyle Mâlikî mezhebinden ayrı bir görüş ortaya koymuştur. Çünkü Malikî mezhebinde bozulan nâfile orucun kaza edilmesi, o orucun kasti olarak bozulmasıyla ilgilidir.⁵⁷⁰ Hanefî mezhebi açısından da, nâfile oruçta olduğu gibi nâfile namazda da bozulma durumunda kaza edilmesi gerektiği görüşü benimsenmiştir.⁵⁷¹

Nâfile orucun bozulması durumunda kaza edilmesinin gerekip gerekmediğini ifade eden rivayetlere bakıldığında, sıhhatleri ile ilgili değerlendirmelerin zafiyet içerdiği görülmektedir. Kaza edilmesi gerektiğini ileri süren görüş Kurân’dan bir ayetle ve kıyasla görüşlerini desteklemelerinin yanında; Zuhrî’den nakledilen mürsel bir rivayetine dayanmaları, bizce de tercihe şayan görüş olarak ön plana çıkmıştır.

⁵⁶⁸ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 337.

⁵⁶⁹ İbn Rüşd, *Bidâye*, thk. Heysem Halife Tu‘aymî, 1/288.

⁵⁷⁰ Sahnûn, *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*, 1/269.

⁵⁷¹ Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, sad. A Fikri Yavuz, 337.

SONUÇ

Hız. Peygamber'in (s.a.v.) sünnetinin anlaşılması ve yorumlanması meselesi; başka bir ifadeyle buna kaynaklık eden hadislerin oluşturduğu rivayetler bütününe doğru metotla doğru bir şekilde anlamaya ve yorumlamaya çalışmak İslam tarihinin ilk günlerinden itibaren üzerinde durulan ve kafa yorulan bir vakıa olarak karşımızda durmaktadır. Bu bağlamda hem rivayetler hem de bunların yorumu çerçevesinde meydana gelen büyük bir birikime sahip olmaktadır. Tüm bu birikimin içerisinde birbirine muhalif olan rivayetler ayrı bir öneme sahip olmaktadır.

Bu çalışmada, söz konusu rivayetler, İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehidi'nin oruç kitabı özelinde on yedi farklı meselede toplam elli dört hadis üzerinden incelenmiştir. Genel olarak hadisçiler ve usulcüler tarafından hadislerdeki teâruzun cem-te'lîf, tercih ve nesh yollarından birisi ile çözüme kavuşturulduğu görülmektedir. İbn Rüşd de bu metotlara bağlı kalarak -onuncu konu olarak ele aldığımız meselede olduğu gibi- oruç kefareti naslarda belirtilen sıralamaya göre (köle azadı-iki ay peşpeşe oruç-altmış fakiri doyurma) değil de ilk sırada fakirleri doyurmanın da kefareti ödeme şekli olabileceğini savunan Malikî mezhebinin görüşünü hadislerin zahirine muhalif olduğu gerekçesiyle kabul etmemiştir.

İbn Rüşd, altıncı konu olarak yer verdiğimiz “oruca geceden niyet edilmesi ile ilgili rivayetler” ile ilgili olarak; oruca niyet etmede geceden yapılmasını öngören Hafsa rivayetinin senedini merfû olarak verip muhaddislerin bu hadisin senedinde izdırâb olduğu bilgisini paylaşmış; ilaveten bu hadisin Muvatta'ta mevkûf olarak nakledildiğini ifade etmiştir. Bu ifadeleriyle hadislerin sıhhatinde kendisinden önceki muhakkik âlimlerin değerlendirmelerine başvurduğu tespit edilmiştir.

İbn Rüşd, ikinci konu olarak yer verdiğimiz “imsâkın başlangıcının tespitinde şafağın beyazlığının ve kırmızılığının esas alınmasını ifade eden rivayetler” ile ilgili olarak daha fazla tarikle rivayet edilen ve manaya delaleti daha açık olan rivayetleri tercih ederek, imsâk vaktinin fecr-i sâdıktan itibaren başlaması gerektiği görüşünü tercih etmiştir. Cumhurun görüşünü tercih ettiğini açıkça ifade ettiği gibi bazen de kendi tercihini açıkça ortaya koymayıp; bazen de -yedinci konu olarak ele aldığımız- “cünüp olarak sabahlayan kişinin orucunun geçerli olup olmayacağını ifade eden rivayetler” ile

ilgili meselede yaptığı gibi, cumhurun cünüplükten temizlenmenin orucun sahih olmasında şart olmadığına ittifak ettiğini belirtmekle yetinmiştir. Cünüp halde kastî olarak orucuna devam edenin orucunun geçerli olmayacağını iddia eden görüşü şaz olarak nitelemesi nedeniyle dolaylı olarak cumhurun görüşüne kâil olduğunu söyleyebiliriz.

Kendisinden önceki âlimlerin hadislerin sıhhati ile ilgili verdiği değerlendirmelerinin yanında; ele aldığı konularla ilgili rivayetleri verirken bazen rivayetin geçtiği kaynağın ismini de belirtmiştir. Söz konusu ettiği kaynakta geçen rivayeti, attığı kaynaktan daha farklı lafızlarla verdiği görülmüştür. On üçüncü konu olarak ele aldığımız “cuma gününün tek gün olarak oruç tutulup tutulmayacağını ifade eden rivayetler” ile ilgili olarak “*Cuma gününde oruçlu olmadığı çok azdı*” ifadesini “*Cuma gününde oruçlu olmadığını görmedim*” şeklinde vermiştir.

İbn Rüşd, bir anlamda hilâfiyyât çalışması olan eserinde, fikhî konuları ele alırken başta Malikî mezhebi olmak üzere kendi asrına kadar yaşamış olan müctehidlerin görüşlerine ve kullandıkları delillere temas etmiştir. Böylelikle mezhepler arası ihtilafları olduğu gibi vermeye çalışarak tarafsız bir görüşle meseleleri ele aldığı oruç kitabında da görülmektedir.

Bazen sadece görüşleri verip kendi tercihini belirtmediği gibi bazen de diğer görüşlerden bağımsız olarak kendi fikhî görüşünü belirtmiştir. Birinci konu olarak ele aldığımız “Ramazan ve Şevvâl aylarının hilallerini bir veya birden fazla kişinin haber vermesiyle ilgili verilen rivayetler” ile ilgili, hilalin ru’yeti meselesinde, ilim hâsıl olmasının iki farklı yolu olduğunu belirttikten sonra bunların his ve haber olduğunu belirterek bir kişinin haber vermesinin hem Ramazan ayı hem de diğer aylarla ilgili olarak yeterli olacağını cumhurun hilafına bir görüş olarak ortaya koymuştur.

İbn Rüşd, görüşler arasında tercihte bulunurken kendi gerekçelerini de ortaya koymuştur. Görüşlerini temellendirmede rivayetleri ve rivayetlerin üzerine âlimler tarafından yapılan kıyasla ilgili değerlendirmelerine atıfta bulunarak kendisi de kıyasa başvurmuştur. On yedinci konu olarak yer verdiğimiz “nâfile orucun bozulması durumunda kazasının yapılıp yapılmayacağını ifade eden rivayetler”le ilgili olarak bozulan nâfile orucunu, bozulup iade edilmesi gereken hacca değil de; bozulduğunda kaza edilmesi gerekmeyen namaza kıyas etmiştir. Bu kıyasla bu konu hakkında birbirine muhâlif olan rivayetleri tercih yoluyla çözümleme yoluna gitmiştir.

İbn Rüşd, vermiş olduğu fikhî görüşlerle ilgili bilgilerde bazı eksiklikler görölmüşür. Yine aynı konu çerçevesinde bir özür nedeniyle nâfile orucunu bozan kişiye kazasını tutması gerekmediğinde icmâ olduğunu ifade etmesi, Hanefî mezhebi açısından doğru değildir. Çünkü Hanefîlerde, bozulan herhangi bir nâfile orucun kazası gerekmektedir.

Fıkha konu olan hadislerin değerlendirilip bir hükme varılmasında farklı metodların kullanılması farklı çözüm yollarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ortaya çıkan ihtilafların hangi noktalardan kaynaklandığını tespit etmeye çalışmak sağlıklı bir sünnet bilgi ve görgüsünün tesis edilmesinde hayati bir öneme sahiptir. Bu anlamda Bidâyetü'l-müctehid çok önemli veriler sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- ‘Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. (2001). ‘Umdetü’l-kârî şerhu Sahîhî’l-Buhârî. (Abdullah Mahmud Muhammed Ömer Nşr.). Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye.
- ‘Azîmabâdî, Muhammed Eşref b. Emîr. (ts.). ‘Avnu’l-ma‘bûd ‘alâ Sünen-i Ebî Dâvûd. (Râid b. Sabrî b. Ebî ‘Alfe Nşr.). ‘Ammân: Beytü’l-Efkârî’d-Düveliyye.
- Abâdî, Abdullah. (1995). Şerhu bidâyeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid. Kahire: Dâru’s-Selâm.
- Altuntaş, Halil ve Şahin Muzaffer. (2003). Kur’ân-ı Kerîm Meâli. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Alukah es-Sekâfiyye. (2020). Bidâyetü’l-müctehid. 6 Kasım 2020 tarihinde <https://www.alukah.net/> adlı adresinden erişildi.
- Apaydın, H. Yunus. (1999). İbn Rüşd. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 20, ss. 288). İstanbul: TDV Yay.
- Aras, M. Özgü. (1991). Arefe. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 4, ss. 351-352). İstanbul: TDV Yay.
- Atar, Fahrettin. (2006). Nâfile. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 32, ss. 290-292). İstanbul: TDV Yay.
- Aydınlı, Abdullah. (2019). Hadîs İstılahları Sözlüğü. İstanbul: M.Ü.İ.F.V. Yay.
- Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali b. Musa. (1989). es-Sünenü’s-sağîr. (Abdulmu‘tî Emin Kal’âcî (hk.). Karatâşî: Câmi‘u’d-Dirâsâtî’l-İslâmiyye.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. (2016). Büyük İslam İlmihali. (A Fikri Yavuz, Sad.). İstanbul: Semerkand Yay.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. (1422). el-Câmi‘ü’l-müsnedü’s-sahîhü’l-muhtasar min umûri Resûlillâhi ve sünenihi ve eyyâmih. (Muhammed Züheyr b. Nâsır en-Nâsır, Nşr.). b.y.: Dâru Tavki’n-Necât.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu‘fî. (1986). et-Târîhü’s-sağîr. (Mahmûd İbrâhîm Züheyr, Thk.). Beyrut: Mektebetü’l-Ma‘rife.
- Buhûtî, Mansur b. Yunus b. Selahattin. (1997). Keşşâfü’l-kınâ‘. (Muhammed Emin ed-Dinnâvî, Thk.). Beyrut: ‘Âlemü’l-kütûb.

- Bülbül, ‘Abîr Sâlih. (2013). Eserü Mühtelifi’l-Hadîs ‘ala’l-Ahkâmî’l-Fikhiyyeti’l-letî Tenâdu bi’l-Mer’eti min Hilâli Kitabi: Bidâyetü’l-Müctehid ve Nihâyetü’l-Muktesid li İbn-i Rüşd el-Hafîd. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). el-Cami‘atü’l-İslâmiyye. Filistin.
- Cum‘a, Muhammed Lutfî. (2012). Târîhu felâsifeti’l-islâm. Kahire: Müessesetü Hindâvî.
- Çakan, İsmail Lutfî. (1986). Hadis Usûlü Kitaplarında İhtilâfü’l-hadîs Meselesi. M.Ü.İ.F. Dergisi. 4, 75-115.
- Çakan, İsmail Lutfî. (1996). Hadislerde Görülen İhtilaflar ve Çözüm Yolları. İstanbul: M.Ü.İ.F. Yay.
- Çetintürk, Taceddin. (2017). İbn Rüşd’ün Bidâyetü’l Müctehid Adlı Eserinde Maliki ve Şafii Mezhepleri Arasındaki İhtilaflar ve Sebepleri - Kitabü’n-Nikâh Özelinde-. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Erzurum.
- Damat Efendi, Abdurrahman b. Muhammed b. Süleyman Şeyhîzâde. (2016). Mecme‘u’l-ebhur fî şerhi mülteka’l-ebhur. (Muhammed Ahmed Muhtar, thk.). Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-‘İlmiyye.
- Darekutnî, Ali b. Ömer. (2004). Sünenü’d-Dârikutnî. (Şu‘ayb el-Arnâvût vd., Thk.). Beyrut: Müessesetü’r-Risâle.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdîrrahmân b. el-Fazl. (2000). Sünenü’d-Dârimî. (Hüseyin Selim Esed ed-Dârânî, Thk.). Riyad: Dârü’l-Muğnî.
- Dâru’l-Manzûme er-Ruvvâd fî Kavâ’idi’l-Ma‘lûmâtî’l-‘Arabiyye. (2020). Bidâyeti’l-müctehid. 15 Kasım 2020 tarihinde <https://search.mandumah.com> adlı adresinden erişildi.
- Dergipark Akademik, e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi. (2010). İbn Rüşd Bidâye. 8 Kasım 2020 tarihinde <http://www.emakalat.com> adlı adresinden erişildi.
- DİB, Diyanet İşleri Başkanlığı. (2020). Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü. 8 Kasım 2020 tarihinde <https://egitimhizmetleri.diyanet.gov.tr> adlı adrsinden erişildi.
- Din ve Mitoloji. (2020). Şabat Günü. 29 Nisan 2020 tarihinde <http://www.dinvemitoloji.com> adresinden erişildi.

- Dönmez, İbrahim Kâfi. (2007). Oruç. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 33, ss. 416-425). İstanbul: TDV Yay.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî. (1988). Sünen-i Ebû Dâvûd Terceme ve Şerhi. (Necati Yeniel ve Hüseyin Kayapınar, Çev.). İstanbul: Şamil Yayınevi.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî. (2012). Sünen-i Ebî Dâvûd. (Şu‘ayb el-Arnâvut, Thk.). Beyrut: Risâletü’l-‘Alemyye.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş‘as es-Sicistânî. (2015). Sünen-i Ebî Dâvûd. (Yâsir Hasan vd. Nşr.). Beyrut: Müessetü’r-Risâle Nâşirûn.
- Efendioğlu, Mehmet. (2010). Taktî‘. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 39, ss. 483-484). İstanbul: TDV Yay.
- Erdoğan, Mehmet. (2005). Fıkıh ve Hukuk Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Görmez, Mehmet. (2011). Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu. Ankara: TDV Yay.
- Gürkan, Salime Leyla. (2009). Sebt. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt. 36, ss. 256-258). İstanbul: TDV Yay.
- Ğâmidî, Muhammed b. Hasen b. Cem‘ân. (1999). Eserü’t-te‘âruz ve def‘ühû beyne’l-edilleti fî fikhi’n-nikâhi ve tevâbi‘ihî: Dirâseten tadbîkiyyeten min min hilâli kitâbi Bidayeti’l-müctehid ve nihâyeti’l-muktesid li’l-Kâdî Ebî’l-Velîd İbn-i Rüşd el-Hafîd. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Cami‘âtü Ümm-i’l-KuraYüksek Lisans Tezi. Mekke.
- Hatîb, Muhammed ‘Acâc el-Hatîb. (1994). Usûlü’l-hadîs ‘ulûmuhü ve mustalahuhü. Mekke: Dârü’l-Menâre.
- Hınn, Mustafa Sa‘îd ve el-Lehhâm, Bedî‘ es-Seyyid. (2004). el-İzâh fî ‘Ulûmi’l-hâdîs ve’l-ıstılâh. Beyrut: Dâru’l-Kelimi’t-Tayyib.
- Hüseyin, Sarıoğlu. (2012). İbn Rüşd Felsefesi. İstanbul: Klasik Yay.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. (1993). el-İstizkâr. (Abdülmu’tî Emîn el-Kal‘âcî, Nşr.). Dimeşk ve Beyrut: Dâru’l-Va‘y ve Dâru Rakebe.
- İbn Ebî ‘Usaybi‘a, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Kâsım. (ts). ‘Uyûnu’l-enbâ‘ fî Tabakâti’l-etıbbâ’. (Nizâr Rıza, Thk.). Beyrut: Dâru Mektebeti’l-Hayât.

- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (1999). Tehzîbü't-tehzîb. (İbrahim ez-Zeybek ve Adil Mürşid, Thk.). b.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (1999). Takrîbü't-tehzîb. (Adil Mürşid, Thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (2000). Nüzhetü'n-nazar fî tavzihi Nuhbeti'l-fiker fî mustalahi ehli'l-eser. (Nurettîn 'İtr, Thk.). Dimaşk: Matba'atü's-Sabl.
- İbn Hacer, Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî. (2013). Fethü'l-bârî bi şerh-i Sahîhi'l-Buhârî. (Şu'ayb el-Arnâvût, Thk.). Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-'Alemiyye.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî. (1995). el-Müsned. (Şu'ayb el-Arnâvût ve Adil Mürşid, Thk.). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm. (ts.). el-Muhallâ bi'l-asâr. (Abdulğaffâr Süleyman el-Bindârî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Kesir, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr. (2012). Muhtasarü İbn-i Kesîr. (Muhammed Ali Sabûnî, Thk.). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddîn. (1997). el-Muğnî. thk. (Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî ve Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Thk.). Riyâd: Dâru 'Alemlî'l-Kitâb.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî; (2009). Sünen-i İbn-i Mâce. (Şu'ayb el-Arnâvût vd., Thk.). Beyrut: Dâru Risâleti'l-'Alemiyye.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. (ts.). Sünen-i İbn Mâce. (Muhammed Fuâd Abdulbaki, Thk.). Kahire: Dâru İhyâi Kütübî'l-'Arabiyye.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. (ts.). Sünen-i İbn-i Mâce Tercemesi ve Şerhi. (Haydar Hatipoğlu, Çev.). İstanbul: Kahraman Neşriyat.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtûbî. (2000). Bidâyetü'l-muctehid ve nihâyetü'l-muktesid. (Heysem Halîfe Tu'aymî, Thk.). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.

- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. (h. 1415). Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid. (Muhammed Suphî Hasan Hallâk, Thk.). Cidde: Mektebetü İbn Teymiyye ve Kahire: Mektebetü'l-'İlm.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. (2006). Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid. (Heysem Halîfe Tu'aymî, Thk.). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- İbn Rüşd, Ebu'l-Velîd Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî. (2007). Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid. (Ebû Evs Yûsuf b. Ahmed el-Bekrî, Thk.). 'Ammân: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye.
- İbn Salah, Ebû Amr Takıyyüddîn Osmân b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî. (2010). Mukaddimet-ü İbn-i Salah fî 'Ulûmî'l-hadîs. (Abdullah el-Menşâvî, Thk.). Kahire: Dâru'l-Hadîs.
- İbnü'l-Abbâr, Muhammed b. Abdullah b. Ebî Bekir el-Kudâî. (1994). et-Tekmile li kitâbi's-sıla. (Abdüsselâm el-Hirâs, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Fikr.
- İSAM. (2020). İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı. Bidâye. 5 Kasım 2020 tarihinde www.isam.org.tr adlı adresinden erişildi.
- İSAM. (2020). İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı. İbn Rüşd. 6 Aralık 2020 tarihinde www.isam.org.tr adlı adresinden erişildi.
- İSAM. (2020). İlahiyat Fakülteleri Tezler Veri Tabanı. İhtilâfü'l-hadîs. 6 Aralık 2020 tarihinde www.isam.org.tr adlı adresinden erişildi.
- Kallek, Cengiz. (1992). Bidâyetü'l-Müctehid. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 6, ss 134). İstanbul: TDV Yayınları.
- Karaca, Ayşe. (2008). İbn Rüşd'ün Bidâyetü'l-müctehid Adlı Eserindeki Tercihleri ve Farklı Görüşleri. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi. İstanbul.
- Karâfî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. (1994). ez-Zehîre. (Saîd İ'râb, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Karaman, Fikret vd. (2006). Dini Kavramlar Sözlüğü. Ankara: D.İ.B. Yay.
- Karaman, Hayrettin vd. (2007). Kur'ân Yolu Türkçe Meâl ve Tefsir. Ankara: D.İ.B. Yay.
- Karaman, Hayrettin. (1993), Cuma. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt. 8, ss. 85-89). İstanbul: TDV Yay.

- Karlığa, Bekir. (1999). İbn Rüşd. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 20, ss. 257,). İstanbul: TDV Yay.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. (2003). Bedâi'ü's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'. (Ali Muhammed Mu'avviz ve Adil Ahmed Abdulmevcûd, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Katar, Mehmet. (2002). Kefâret. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 25, ss. 177-179). Ankara: TDV Yayınları.
- Kaya, M. Cüneyt vd. (ed.). (2016). İslâm Felsefesi Tarih ve Problemler. İstanbul: İSAM Yay.
- Kehhâle, Muhammed Rızâ. (1993). Mu'cemü'l-müellifin terâcîmi musannifî'l-kütübi'l-'arabiyye. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Kettânî, Muhammed b. Ca'fer. (1994). Hadis Literatürü. (Yusuf Özbek, Çev.). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Koçyiğit, Talat. (1967). Hadis Usûlü. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- Kutlay, Halil İbrahim. (2015). Hadiste SenedTenkidi. İstanbul: Elif Yay.
- Mağribî, İbn Sa'îd. (h. 1119). el-Muğrib fî hüle'l-mağrib. (Şevki Dayf, Thk.). Kahire: Dâru'l-Ma'ârif.
- Malik, Ebû Abdillâh Malik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. (1994). Muvatta. (Ahmet Muhtar Büyükçınar vd. Çev.). İstanbul: Beyan Yay.
- Malik, Ebû Abdillâh Malik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. (1997). el-Muvatta. (Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Malik, Ebû Abdillâh Mâlik b. Enes b. Mâlik el-Asbahî el-Yemenî. (2004). Muvattaü'l-İmâm Malik. (Muhammed Mustafa el-'Azamî, Thk.). Abudabi: Müessesetü Zâyed b. Sultan en-Nahyân li'l-a'mâli'l-hayriyye ve'l-insâniyye.
- Mehmed Zihni Efendi. (1986). Büyük İslam İlmihali Nimet-i İslâm. İstanbul: İslam Mecmuası Yay.
- Mektebetü'l-Vakfiyye. Bidâyetü'l-müctehid. 6 Kasım 2020 tarihinde <https://waqfeya.com/> adlı adresinden erişildi.
- Merâkuşî, Abdulvâhid. (1949). el-Mu'cib fî telhisi Ahbâri'l-Mağrib. (Muhammed Sa'îd el-'Aryân ve Muhammed el-Arabî el-'Alemî, Thk.). Kahire: Matbaatü'l-İstikâme.

- Merginânî, Ebu'l-Hasan Burhanuddin Ali b. Ebû Bekir el-Fargânî: (ts.). el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî. (Muhammed Adnan Dervîş, Nşr.). Beyrut: Şirketü Dâri'l-Erkâm b. Ebî'l-Erkâm.
- Mevkûfâtî, Mehmet. (2016). Mevkûfât Multekâ Tercümesi. (Ahmed Davutoğlu, Sad.). İstanbul: Sağlam Yayınevi.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. (1998). Sahîhü Müslim. (Ebû Suhayb el-Kermî, Nşr.). Riyâd: Beytü'l-Efkârî'd-Düveliyye.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. (ts.). Sahîh-i Müslim Tercemesi. (Ahmed Davudoğlu, Çev.). İstanbul: Sönmez Neşriyat.
- Nesâî, Ebû Adurrahman Ahmed b. Şuayb b. Ali el-Horâsânî. (1986). es-Sünenü's-Suğrâ. (Abdulfettah Ebû Ğudde, Thk.). Halep: Mektebü'l-Matbû'âtü'l-İslâmiyye.
- Nevevî, Muhyiddîn. (1995). Kitâbü'l-Mecmû' Şerhu'l-mühezzeb li's-Şirâzî. (Muhammed Necîb et-Tu'aymî, Thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabî.
- Nubâhî, Ebu'l-Hasan b. Abdullah b. Hasan. (1983). Târihu Kudâti'l-Endülüs. Beyrut: Dâru'l-Afâki'l-Cedîde.
- 'Osmânî, Şebbîr Ahmed. (2006). Fethü'l-mülhim bi şerh-i sahîh-i Müslim. Dimeşk: Dâru'l-Kalem.
- Özdemir, Mehmet. (2013). Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd. Ankara: DİB Yay.
- Polat, Salahattin. (2011). Hadis Araştırmaları. İstanbul: İnsan Yay.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg. (2000). el-Vâfi bi'l-vefeyât. (Ahmed Arnâvût ve Türkî Mustafâ, Thk.). Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-'Arabi.
- Sahnûn, Ebû Saîd Abdüsselâm b. Saîd b. Habîb et-Tenûhî. (1994). el-Müdevvenetü'l-kübrâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye.
- Sehârenfûrî, Halîl Ahmed. (2006). Bezlü'l-mechûd fî hall-i Sünen-i Ebî Dâvûd. Muzafferpûr: Merkezi's-Şeyh Ebî'l-Hasen en-Nedvî li'l-Buhûs ve'd-Dirâseti'l-İslâmiyye.
- Serkîs, Yusuf İlyân. (1928). Mu'cemü'l-metbû'âtü'l-'arabiyye ve'l-mu'arraba. Beyrut: Dâru Sâdır.
- Suyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. (1993). Tedrîbü'r-râvi fî şerhi takrîbi'n-Nevevî. (İrfan el-'Eşşâ Hessûne, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Şener, Mehmet. (2000). İmsâk. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 22, ss. 238-239). İstanbul: TDV Yay.
- Şentürk, Lütfi ve Yazıcı, Seyfettin. (2009). İslâm İlmihâli. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yay.
- Şerif, M.M. (ed.). (1996). İslam Düşüncesi Tarihi. İstanbul: İnsan Yay.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm. (1992). el-Mühezzeb. Muhammed ez-Zuhaylî, Thk.). Dimaşk ve Beyrut: ed-Dârü's-Şâmiyye ve Dârü'l-Kalem.
- Şîrbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. (1997). Muğnî'l-muhtâc ilâ ma'rifeti me'ânî'l-elfâzi'l-Minhâc. (Muhammed Halil 'Aytânî, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Ma'rife.
- Şurunbilâlî, Hasan b. 'Ammâr b. Ali eş-Şurunbilâlî. (2007). Merâku'l-felâh şerhu metni nûri'l-îdâh. nşr. (Nu'aym Zerzûr, Nşr.). Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye.
- Tahavî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Selâme el-Ezdî. (1994). Şerhu Me'ânî'l-asâr. (Muhammed Zehrî en-Neccâr, Thk.). Beyrut: 'Alemü'l-Kütüb.
- Tahhân, Mahmûd. (1996). Teysîru Mustalahi'l-hadîs. Riyâd: Mektebetü'l-Me'ârif.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. (2013). İ'lâû's-sünen. (Muhammed Taki Osmânî. Thk.). Beyrut: Dârü İhyâü't-Türâsi'l-'Arabi.
- Tekin, Mustafa (ed.). (2016). Elli Müslüman Düşünür. İstanbul: Pınar Yay.
- Tekineş, Ayhan. (2006). Muhtelifü'l-hadîs. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (Cilt. 31, ss.74). Ankara: TDV Yayınları.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (1975). Sünenü't-Tirmizî. (Ahmet Muhammed Şâkir vd. Thk.). b.y.: Şirketü Mektebeti ve Matba'ati Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (1996). el-Câmi'u'l-kebîr. (Beşşâr 'Avvâd Ma'rûf, Thk.). Beyrut: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre. (ts.). Sünen-i Tirmizî Tercemesi. (Osman Zeki Mollamehmetoğlu, Çev.). İstanbul: Yunus Emre Yay.
- Türcan, Zişan (ed.). (2017). Hadis El Kitabı. Ankara: Grafiker Yay.
- Türcan, Zişan. (2011). Hadis Şerh Geleneği Doğuşu Gelişimi ve Dönüşümü. Ankara: TDV Yay.
- Türkmânî, Abdülmecîd. (2015). Dirâsât fî Usûli'l-hadîs 'alâ Menheci'l-Hanefiyye. Beyrut: Dârü İbn Kesîr.

- Uğur, Mücteba. (1992). Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü. Ankara: T.DV. Yay.
- Yaran, Rahmi. (2002). Kefâret. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 25, ss. 179-182). Ankara: TDV Yay.
- Yaşam İçin Sağlık. (2020). Bulantı ve Kusma Neden Olur.12 Şubat 2020 tarihinde <http://www.yasamicinsaglik.com> adlı adresinden erişildi.
- Yaşaroğlu, M. Kamil. (2010). Şâban. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 38, ss. 207). İstanbul: TDV Yay.
- Yavuz, Yusuf Şevki. (1991). Âşûrâ. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi. (Cilt. 4, ss. 24-26). İstanbul: TDV Yay.
- Yıldırım, Enbiya vd.. (2013). Büyük İslam Filozofu İbn-i Rüşd. Ankara: DİB Yay.
- YÖK. (2020). Bidâyetü'l-müctehid. 5 Kasım 2020 tarihinde <https://tez.yok.gov.tr/> adlı adresinden erişildi.
- Zebîdî, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif. (1984). Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi. (Ahmed Nâim ve Kamil Miras, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Zehebî, Muhammed b. Ahmed b. Osman. (1990). Tarîhü'l-İslâm li'z-Zehebî. (Ömer Abdüsselâm Tedmurî, Thk.). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabi.
- Ziriklî, Hayrettin. (2002). el-'Alâm. Beyrut: Dâru'l-'ilmi li'l-melâyîn.
- Zuhaylî, Vehbe. (1989). İslâm Fıkıh Ansiklopedisi. (Ahmed Efe vd., Çev.). İstanbul: Risale Yay.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Adı Soyadı : Ali Rıza ÖZTÜRK

Doğum Yeri ve Tarihi :

Eğitim Durumu

Lisans Eğitimi : Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Yüksek Lisan Eğitimi : Gümüşhane Üniversitesi

Bildiği Yabancı Diller : Arapça

İş Deneyimi

Stajlar : Stajer Eğitim Görevlisi; Stajer Öğretmen

Projeler :

Çalıştığı Kurumlar : Diyanet İşleri Başkanlığı, Milli Eğitim Bakanlığı

İletişim

Telefon :

e-posta Adresi :

Tarih : 18/02/2021